

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'якко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Остриякко,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
О. О. Лугова,
В. В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
С. М. Мойсієнко,
О. П. Моця,
О. П. Рент,
С. П. Реп'ях,
Ю. О. Соболь,
П. С. Сохань,
В. М. Тканко,
П. Т. Тронько,
В. Ф. Челурний,
В. М. Шевченко.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
"Просвіта" ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та
джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
вченою радою
Чернігівського
національного
педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 3 від 1 грудня 2010 р.)

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

- Салтан О.** Урустай – «князь» менський 3
Половець В. Половці: історіографія проблеми 9
Ситий І. Виступ Івана Мазепи очима сучасників 18

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

- Чухно В.** Садиба Судієнків в Очкиному 26

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

- Рига Д.** Новгород-Сіверська єпархія та її роль у
церковно-релігійному та освітньому житті Північного
Лівобережжя останньої чверті XVIII ст. 33

- Акименко С.** Перші старообрядницькі осередки
на Чернігівщині 40

РОЗВІДКИ

- Демченко Т.** "Розстріляні ГПУ" 45
Фомська С. Чернігівська «Просвіта» за часів Української
Центральної Ради 55

- Ясенчук О.** Підполковник армії УНР, сотник СС "Галичина",
полковник УПА Іван Ремболович 62

- Герасимчук О.** Ставлення чернігівського селянства
до аграрної реформи Столипіна 72

- Дорошок Н.** Чернігівська земська статистика на зламі
XIX – XX століть 86

- Колєватов О.** Соціальна структура Слобідсько-Українських
військових поселень у першій третині XIX ст. 91

- Єремєєв О., Коростильов Т.** Погляди І. Турцевича на
революцію в контексті політичних ідей Е. Бьорка 100

- Срібняк І.** Інститут аджемі огланів в Османській імперії:
джерела комплектування, особливості вишколу,
кількісний склад 106

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

- Листи П. М. Жолтовського зі згадками про Чернігівщину
(підготовка до друку, коментар І. Тарасенко) 112

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

- Леґецька Л.** «Я думав, які теми були б цікаві...»
Праці Григорія Кураса, спогади і матеріали
про українського історика 117

- Каранда М., Колесник О., Пуліна В.**
«Слов'янський сакрум» Володимира Личковаха 120

ЮВІЛЕЇ

- Володимиру Дятлову – 60! 122

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. №1-05/4 журнал "Сіверянський літопис" включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р.,
видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу “Сіверянський літопис”:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(367)

Олександр Салтан

УРУСТАЙ – «КНЯЗЬ» МЕНСЬКИЙ

У статті аналізується постать літописного князя Урустая, з ім'ям якого пов'язана перша достовірна історична згадка про місто Мена Чернігівської області.

Ключові слова: асиміляція, експансія, князь, мурза, сюзерен.

«Липня 26 приїхав з Брянська до в. князя, служити йому, литовський князь Свитригайло Ольгердович, а з ним владика брянський (властиво чернігівський) Ісакий, Патрикий (Наримунтович) Звенигородський (князь стародубський, чому названий він тут Звенигородським – не ясно), князь Олександр Звенигородський (його син, згаданий уже Олександр стародубський), з Путивля кн. Федор Олександрович, князь Семен перемишльський, князь Михайло хотетівський, **князь Урустай менський** (тут і далі курсив наш. – О.С.) і бояре чернігівські, брянські, стародубські, любутські й ярославські. В. князь Василь (московський) прийняв Свитригайла з великою честью й дав йому в державу Володимир з иншими волостями» [5, с. 72].

Цей витяг з Никонівського літопису, поданий видатним українським істориком Михайлом Грушевським у своїй знаменитій історії України-Руси, викликає декілька цілком природних запитань. По-перше: хто такий князь Урустай? По-друге: чи справді існувало князівство Менське? По-третє: яке відношення до історії Чернігово-Сіверщини мала особа татарського походження? Для відповіді на ці запитання доцільно здійснити ґрунтовний історичний, ономастичний та етнологічний аналіз. Адже саме цей запис, який описує події 26 липня 1408 року, вважають першою достовірною, писемною згадкою про місто Мена...

Монголо-татарське нашествя на Русь, зникнення Галицько-Волинської держави призвели до поступової трансформації традиційного політичного устрою давньоруських земель. І хоча Київська Русь територіально не входила до складу Золотої Орди, однак з 1240 р. була позбавлена зовнішнього суверенітету і втягнута в політику, яку проводили монгольські хани.

Посилення могутності Великого князівства Литовського, яке в 40-х – 60-х роках XIV ст. приєднало білоруські та значну частину сучасних українських земель, призвело до зміни політичного сюзерена західної, частково центральної та південної частини давньоруської держави, яка отримала номінальну назву «Литовська Русь». Саме з цього періоду на українських землях з'явилися такі прізвиська, які з часом стали прізвищами: Литвин (литовець або ж переселенець з Литви), Литвак (нащадок литовців), Литвиненко («син литвина»), Литовченко («син литовця») тощо.

У 50-х – 60-х роках XIV ст., за часів великого литовського князя Ольгерда (1345–1377), Київщина та Чернігово-Сіверщина стали частиною Литовської держави, яка поступово перетворювалася в одну з найбільших країн Європи. По-

© Салтан Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури.

літична пасивність східних слов'ян, відсутність патріотично налаштованих лідерів призвели до швидкого і фактично безконфліктного приєднання давньоруських земель, які були в декілька разів більшими, аніж сама Литва. Однак литовська експансія викликала спротив з боку монголо-татар, які вважали цей край сферою своїх інтересів. Довготривале протистояння двох держав завершилося в результаті перемоги литовської армії в битві на річці Сині Води у 1362 р. (за іншими даними, 1363 р.), що забезпечило Великому князівству Литовському право на володіння цими територіями і припинення залежності від Золотої Орди українських земель Київської Русі.

Таким чином Чернігово-Сіверщина перетворилася в південно-східний форпост Великого князівства Литовського і опинилася на перетині двох цивілізацій, які визначатимуть її історію протягом багатьох десятиліть. У ті часи наш край був на кордоні трьох країн: Великого князівства Литовського, правителі якого виношували амбітні плани створення великої, могутньої литовської держави. Одного з найбільших улусів Монгольської імперії – Золотої Орди, яка досить довгий час впливала на соціально-економічний та політичний розвиток давньоруських земель. Північно-східної Русі, яка з 1240 до 1480 р. була залежною від монгольської держави, а з посиленням ролі Московського князівства поступово перетворювалася на впливовий центр геополітичного домінування, прагнучи проводити свою власну зовнішню політику.

Стрімкий злет Великого князівства Литовського підсилювали грандіозні плани князя Вітовта Великого (1392–1430), який планував приєднати до своєї держави не тільки території давньої Русі, а й значну частину Золотої Орди, яка з кінця XIV ст. поступово втягувалася в епоху міжусобних воєн. Керуючись давньоримським принципом *DIVIDE ET IMPERIA* («розділяй і володарюй»), Вітовт намагався використати сепаратистські тенденції, які поступово «підточували» монгольську державу. Численні монгольські мурзи і темники визнавали владу великого хана, якщо той зважав на їхні інтереси, а головне вселяв у них страх своїм правлінням.

Вітовт Великий

У разі, якщо хан був слабкий або взагалі відсутній, татарська знать плела політичні інтриги або ж у пошуках авторитетного сюзерена досить часто переходила на бік могутніх сусідів. Укладаючи тимчасові союзи, татари брали участь у збройних конфліктах або ж просто захищали кордони тієї чи іншої держави. Загальновідомим є факт існування під литовським протекторатом (імовірно, на території сучасної Курської області) татарського улусу Джаголдай (Яголдай), який виник у 1438 р. і проіснував до початку XVI ст., що є свідченням занепаду Золотої Орди, котра з часом розпадеться на декілька незалежних татарських держав. Так виникли литовські татари – себто татари, які служили Литві, а з ними і слов'янізовані прізвиська: Орда («переселенець з татарських територій»), Татаренко («син татарина»), Татарчук (маленький татарин), Титаренко (аналогія з Татаренко), Татарин (прізвище характеризує етнічну приналежність предків), Татаринцев («нащадок татар»), Темник (татарський воєначальник), Ханенко («син хана»). З часу турецько-татарських набігів османізовані: Турчак (полонений турок), Салтан (калга-салтан – старший син кримського хана і спадкоємець трону, та нуреддін-салтан – другий син хана) [2, с. 100, 130].

Відомими нащадками литовських татар є американський актор Чарльз Бронсон, польський письменник Генрік Сенкевич та царський генерал Яків Юзефович [3].

Беручи до уваги транзитне розташування міста Мена та його торговий статус, місцеві етнографи та історики вкладають у цю назву як економічний, так і соціально-політичний топонімічний зміст. Тобто в Мені відбувався не тільки обмін товарами, а й військовополоненими русичами, печенігами, половцями, литовцями та татарами. Тому не дивно, що на козацькому гербі міста (так само, як і на гербах міст Говтва та Хорол) та печатці менських сотників Сахновських зображений схрещений татарський ятаган та стріла, опущені вниз, що символізує миролюбність і водночас перемогу [9, с. 160].

Герб міста Мена

Зазвичай етнонім «татари» використовується науковцями для позначення різноманітних етносів (булгар, касогів, половців, тюркомовних народів Середньої Азії тощо), які були підкорені в ході завойовницьких походів армії Чингіс-хана (1206–1227) і включені до складу його імперії. В ті часи термін «монголи» практично не використовувався, адже це плем'я Темуджин повністю знищив за те, що вони отруїли його батька. Натомість його загальноживаним давньоруським заміником був етнонім «татари» (за версією історика татарського походження Миколи Карамзіна (1766–1826), від російського «тат» – злодій), а на іноземних картах європейська частина сучасної Росії та прилеглі території позначались як Татарія. З метою уникнення плутанини, що виникла, в 1823 р. російський історик Петро Наумов для зручності об'єднав ці дві етнічні назви. Так і з'явилися монголо-татари або татаро-монголи, що означає «монголи, що іменуються татарами».

Свидригайло

Незважаючи на авторитет і вплив татар на теренах колишньої Київської Русі, вони також зазнавали асиміляції. Переселення татар до Литви чи Московії призводило до втрати національної самобутності. Прагнучи адаптуватися до нетипових соціально-етнічних, релігійних та політичних умов, татари поступалися у питаннях віри, суспільного статусу, а подекуди і роду діяльності. Вони змушені були засвоювати традиційні цінності слов'янської та литовської культури, приймати хрещення та шукати собі становий відповідник на новій батьківщині. Вочевидь, так і з'явився Урустай (за версією автора Піскарьовського літопису – Уростай), якого літописець називає «*князем менським*», а Микола

Карамзін «*князем минским*» [10, с. 157; 8, с. 278]. На жаль, історія не донесла до нас ніяких інших відомостей, окрім цього короткого запису в Никонівському літопису, що описує свиту великого князя литовського Свидригайла Ольгердовича (1430–1432), який перейшов на службу до великого князя московського Василя I (1389–1425). Таким чином, напівлегендарний князь Урустай фігурує як учасник складних політичних процесів кінця XIV – початку XV ст., котрі варто висвітлити окремо.

Слід зазначити, що авантюрна східна політика Вітовта призвела до загострення протистояння Литви з Ордою. Вітовт планував шляхом підтримки у боротьбі за ординський престол опального онука Чингіс-хана, хана Тохтамиша (1381–1395), підпорядкувати Великому князівству Литовському значні території Золотої Орди. Втім, «хрестовий похід» литовсько-татарсько-тевтонської коаліції проти об'єднаної армії великого хана Тимура Кутлуга (1395–1399) та темника, майбутнього ногайського хана Єдигея (1352–1419) зазнав фіаско. 12 серпня 1399 р. у битві на річці Ворскла коаліціантів було вщент розгромлено. В ході битви було знищено значну частину вищої еліти князівства, сам Вітовт дивом не загинув. Татари спустошили східну Наддніпрянщину, Чернігово-Сіверщину і мало не спалили Київ.

**Василій I та його дружина
княгиня Софія Вітовтівна**

Литва змушена була відмовитися від амбітних планів на сході. Було втрачене Смоленське князівство, а в 1401 р. з Польщею було укладено Віленський договір, який суттєво обмежував суверенітет Литви. В цих складних умовах розлючений Вітовт вирішив здійснити оновлення регіональних еліт, які мали забезпечити йому підтримку в подальшій політичній боротьбі. Адміністративна реформа, ініційована Вітовтом, передбачала ліквідацію удільного устрою руських земель, а місцеві князі мали поступитися своїми посадами представникам литовського істеблішменту. Саме цей факт і занепокоїв еліту Чернігово-Сіверщини, яка в 1408 р., гуртуючись навколо двоюрідного брата Вітовта – Свидригайла, вирішує змінити сюзерена. Це, в принципі, було типовим явищем середньовіччя, однак досить ризикованим кроком, у разі якщо ці люди вчинили так без дозволу володаря Великого князівства Литовського. Ризик полягав у тому, що

Василій I (син Дмитра Донського (1359–1389) та дід Івана III (1462–1505) був зятем Вітовта (одружений з його донькою Софією) і на вимогу тестя міг би легко видати литовських сепаратистів. Однак цього не сталося. Мабуть, Вітовт був зацікавлений тимчасово позбутися свого кузена, який був потенційним конкурентом у боротьбі за великокнязівський престол.

Литовські політемігранти (зокрема Свидригайло) отримали «в кормління» свої феоуди. Але скористатися таким шансом їм не судилося. Того ж року вищезгаданий темник Єдигей в ході походу на Москву спустошив землі, надані Свидригайлу, що змусило його знову повернутися в Литву. У вирі цих подій сліди Урустай губляться. Ця особа більше ніде не згадується. Втім, постає закономірне запитання: хто ж такий князь Урустай? Чи існувало Менське удільне князівство? І чому авторський колектив багатотомної «Історії міст і сіл УРСР» вважає 1408, а не 1067 (1068) рік першою писемною згадкою про місто Мену [7, с. 396]?

Незважаючи на відсутність портрета і детального опису цієї особистості, автор статті робить цілком логічні припущення. По перше: якщо Урустай – це ім'я, і ця людина справді існувала, то скоріше за все він належав до булгарської нації. Проте не виключено, що він міг бути киргизьким правителем – іналом або ж представником династії Урус-хана – хана Білої Орди чи одним із їх нащадків. Так чи інакше, але в ході монгольського завоювання територія Середньої Азії та булгарських державних утворень увійшли до складу Золотої Орди. Втім, ім'я Урустай має відношення і до татарської спільноти. Слід нагадати, що використання саме цього етноніму було типовим навіть для XVI ст. Так само, як у часи Миколи Гоголя: всіх іноземців отожднювали з німцями, так і в Московії всіх неросіян з азійською зовнішністю вважали татарами.

Отже, Урустай – це асимільований булгарин, киргиз, казах, а можливо, представник якого-небудь іншого тюркомовного народу, котрого доля занесла на терени Менщини. Цю тезу частково підтверджує черні-

Литва змушена була відмовитися від амбітних планів на сході. Було втрачене Смоленське князівство, а в 1401 р. з Польщею було укладено Віленський договір, який суттєво обмежував суверенітет Литви. В цих складних умовах розлучений Вітовт вирішив здійснити оновлення регіональних еліт, які мали забезпечити йому підтримку в подальшій політичній боротьбі. Адміністративна реформа, ініційована Вітовтом, передбачала ліквідацію удільного устрою руських земель, а місцеві князі мали поступитися своїми посадами представникам литовського істеблішменту. Саме цей факт і занепокоїв еліту Чернігово-Сіверщини, яка в 1408 р., гуртуючись навколо двоюрідного брата Вітовта – Свидригайла, вирішує змінити сюзерена. Це, в принципі, було типовим явищем середньовіччя, однак досить ризикованим кроком, у разі якщо ці люди вчинили так без дозволу володаря Великого князівства Литовського. Ризик полягав у тому, що

Суриков В. І. «Мурза»

гівський історик, фундатор сосницького краєзнавчого музею Юрій Миколайович Виноградський (1873 – 1965), який у пошуках легендарного міста Хоробор посилається на легенду роду Глинських, нащадок яких Іван нібито врятував Вітовта після поразки на річці Ворскла і вивів його саме на ці землі, котрі ця династія, як подяку, отримала у вотчинне володіння. Виноградський висуває гіпотезу про те, що «Іван Глинський володів Хоробором, який недалеко від Мени, а Глинські були з татар, отож Урустай прізвище одного з Глинських» [4, с. 152]. Глинські справді були татарами і вели свій рід від татарського мурзи, який виїхав з Орди і перейшов на службу до князя Вітовта. До речі, за версією професорів Голубовського і Насонова, Хоробор – це літописна назва міста Мена [с. 49].

По-друге: князівський титул і наявність Менського князівства. Загальновідомо, що при переході татар на службу до Литви чи Московії, з метою кращої адаптації до реалій нового життя татари-мусульмани ставали християнами. Одночасно відбувалася майже автоматична зміна титулу. Татарський мурза ставав князем, хоча за шляхетністю цей титул був нижче баронського. У цьому зв'язку слід назвати такі відомі прізвища, як: Кочубей, Колчак, Карамзін, Кара-Мурза, Салтиков, Урусов, Юсупов тощо.

Факт існування ж Менського князівства заперечує сам Михайло Грушевський: «Що до Урустая менського, то таких князів зрештою не звісно. Чи не треба розуміти тут місто Мену, недалеко Десни, в сусідстві Сосниці, але повторюю, таких князів зрештою незвісно. Може се Минск – але й там таких князів не знаємо» [5, с. 72]. Свою думку Грушевський формує на підставі висновків Рафаїла Володимировича Зотова (1848 – 1893), який, досліджуючи історію чернігівських князів за Любецьким синодиком, повідомляє, що «Князь Урустай Менській совершенно намъ неизвѣстенъ». Ототожнюючи Урустая з містом Мена, Зотов висловлює думку, що: «...можетъ быть въ этой мѣстности находился удѣль князя Урустая менскаго» [6, 128]? Втім, жодного натяку на існування Менського повіту чи князівства в праці Зотова ми не зустрічаємо.

Справді, територія Чернігівського князівства в період апогею феодальної роздробленості Київської Русі була поділена на 18 удільних князівств, які існували понад 100 років [1, с. 18, 20]. Менського князівства серед них не було. За часів князя Вітовта було зміщено з посад удільних князів, котрі вели незалежну політику, а самі князівства ліквідовано. Замість удільних князівств на теренах Північно-східного Лівобережжя були утворені намісництва – Чернігівське і Путивльське з безпосереднім підпорядкуванням владі Великого князя Литовського. Намісництва ділилися на волості, волості – на верви (громади), верви – на весі, весі склалися з кількох поселень – міст і сіл. Міста ділилися на «старші» (столиці земель князівств) та «молодші» (пригороді, укріплені центри волостей, сторожові міста, фортеці, приватновласницькі укріплення, феодальні садиби-замки). Навряд чи Мена, розташована на роздоріжжі, в той час була містом. Часті феодальні війни, монгольська навала, нарешті численні набіги татар призвели до руйнації поселення в цій місцевості і відтоку значних мас населення у безпечніші регіони.

Село руського права творило одну громаду, яка обирала старшого отамана, старосту або тивуна; розв'язувала судові, господарські на адміністративні справи. Велика кількість скотарських поселень була організована на волоському праві. Таке село очолював сільський князь, посада якого була спадковою. Усі свої повноваження він здійснював за погодженням з громадою. Отже, саме місто Мена за масштабами на початку XV ст. було маленьким населеним пунктом – селом, а Урустай – сільським старостою. Рафаїл Зотов, посилаючись на твір XVIII ст. «Ядро російської історії», зазначає, що в ньому Урустай фігурує як «староста менській» [6, 128]. Це й відображає масштаби Мени і статус особи. Автор Никонівського літопису називає Урустая князем з метою підвищення авторитету московського правителя Василя I, на службу якого перейшли не другорядні, а шановані й поважні особи. Можливо, Урустай був асимільованим татарським мурзою чи представником роду Глинських, нащадок яких Михайло Львович (1470 – 1534) у

1508 р. підніме широкомасштабне повстання проти Литви, а Олена Глинська стане матір'ю Івана Грозного (1533 – 1584), – достеменно невідомо. Втім, саме факт його існування і досить ризикованого вчинку, а головне – недвозначна приналежність до території Менщини, дозволили дослідникам зафіксувати дату писемної появи міста Мени на політичній арені Чернігівщини і вписати її в скрижалі української історії.

1. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія. Сучасність. Перспективи / В. С. Куйбіда, В. П. Павленко, В. А. Яцюк. – К.: Геопрінт, 2009. – 615 с.
2. Болгов В. В., Чепак В. П., Чепак Г. Д. Нобилистика. Рассказы о чинах, титулах, званиях. Серия «Библиотека символики» / В. В. Болгов, В. П. Чепак, Г. Д. Чепак – К.: Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипа, 2004. – 178 с.
3. Википедия. Литовские татары [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: http://ru.wikipedia.org/wiki/Литовские_татары.
4. Виноградський Ю. Сосниця та її околиці (Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості) / Ю. Виноградський // Чернігів і Північне лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К.: Державне видавництво, 1928. – С. 147–169.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський: В 11 т., 12 кн. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1993. – 544 с.
6. Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому синодику и Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время / Р. Зотов. – СПб.: Типографія братьевъ Пантелеевыхъ, 1892. – 327 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область / Дериколенко О. І., Бутько О. Г., Власенко В. І. та ін. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – 779 с.
8. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин: В 12-ти т. – Т. IV–VI. – Тула: Приокское издательство, 1990. – 620 с.
9. Лукомскій В. К., Модзалевскій В. Л. Малороссийскій гербовникъ / В. К. Лукомскій, В. Л. Модзалевскій. – СПб.: Изданіе черниговскаго дворянства, 1914. – 322 с.
10. Пискаревскій летописец // Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1978. – Т. 34. – 304 с.

В статъе анализується лючність летописного князя Урустая, с именем которого связано первое достоверное упоминание о городе Мена Черниговской области.

Ключевые слова: *ассимиляция, экспансия, князь, мурза, сюзерен.*

Person of annalistic prince Urustaya is analysed in the article, to the name of which the first reliable mention is related about a city Mena to the Chernigov area.

Key words: *assimilation, expansion, prince, murza, suzerain*

ПОЛОВЦІ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Історіографія половецького етносу – це аналіз дослідження його життєвого шляху від регіонів Північного Алтаю і Прииртішшя через казахстанські землі до кордонів Київської Русі, де згодом зустріч з монголо-татарами позначилася на його подальшій долі.

Ключові слова: *половці (кипчаки), етнос, кочівники, каганат, номади, племена, половецький степ, орди, зброя.*

Цікавість до історії половців зародилася в Київській Русі, як і в інших країнах, з котрими було пов'язане їхнє сусідство, саме з того часу, коли ці номади прикочували до державних кордонів. Процес нагромадження історичних знань про половців розпочався з літописів, коротких хронік про події при князівському дворі, монастирських літописних зводів тощо.

Як перед галуззю історичної науки, перед історіографією про половців у широкому плані стоїть завдання з'ясувати соціальну основу і соціальні функції пізнання суті того історичного процесу, у якому відбувалися зазначені події, дослідити характер діяльності різних напрямків, шкіл і концепцій, проаналізувати, по можливості, методи вивчення історичних джерел та ознайомитися з організацією і формами дослідницької роботи істориків.

Серед визначних історичних постатей дослідженням половців (кипчаків) займався В.М. Татищев, намагаючись з'ясувати, чи існували їх родоплемінні зв'язки з киргизами (казахами). З цією метою він звертався за допомогою до П.І. Ричкова, члена-кореспондента Петербурзької академії наук, фахівця по етнографії Поволжя, Уралу і Прикаспію, – "внятно" роз'яснити походження слова "кипчак", оскільки в доступних йому джерелах це пояснення, як і пояснення походження цього етносу, його як історика не влаштувало [1].

Ідеолог дворянства і представник освіченого абсолютизму, історик і письменник М.М. Карамзін, вивчаючи історію та родинні зв'язки киргизів (казахів), прийшов до висновку про існування генетичної спорідненості їх з кипчаками (половцями) [2].

Як у першому, так і в другому посиланні історики не ставили перед собою завдання дослідити походження такого етносу, як кипчаки (половці), але вони опосередковано звернули увагу на зв'язки між етнічно спорідненими народностями, висловили своє бачення процесу формування і розселення кипчаків – одного з найчисленніших тюркських племен.

Значний вклад у розвиток історіографії кочових народів IX-XIII ст. вніс П.В. Голубовський. На основі порівняльних даних візантійських хронік, давньоруських літописів, повідомлень мусульманських і західноєвропейських письменників він уперше науково обґрунтував версію про те, що східні племена кипчаків на заході називалися половцями (команами). Монографія П.В. Голубовського "Печенеги, торки и половцы до нашествия татар" у своїх основних положеннях стала видатною подією у дослідженні історії кочових народів не тільки в XIX ст., але не втратила свого наукового значення і до наших днів. У книзі вченого знайш-

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

ли відображення досягнення та недоліки історіографічної думки про кочові народи, з якими пов'язана історія Київської Русі [3].

Видатний історик XIX ст. М.Я. Христов, досліджуючи етнічний склад тюркських племен і народностей та їх чисельність, прийшов до висновку, що кипчаки (половці), як й інші кочівники, були вихідцями з регіону Алтайських гір та Іртиша, а потім проживали у північних та центральних районах сьогоднішнього Казахстану. На жаль, автор не пояснював причину, яка змусила кипчаків (половців) залишити казахську територію і податися в південноруські землі [4].

Г.Є. Грумм-Гржимайло, історик, етнограф та ентомолог, був активним прихильником приналежності кипчаків до європеїдного расового типу і, розробляючи цю тему в ряді своїх праць, доводив, що представники зазначеного етносу за своїм зовнішнім виглядом були динлінами – голубоокими, рудоволосими і блідолицими. На його думку, слово "половці" – похідне від старослов'янського "плава", слов'янських "полова", "половий", тобто особами біляво-солом'яного кольору. Усе це відбулося тому, що західна гілка динлінів змішалася з кочовим населенням Казахстану і стала відома під іменем кипчаків. "Половці ж – народ, утворений головним чином з кипчаків і канглів" [5].

Проблему походження кипчаків (половців) досліджував також антрополог та етнограф А.М. Харузін. Вивчаючи історію казахського народу, він прийшов до висновку, що кипчаки були одним з найчисленніших тюркських племен, які стали основним етнічним компонентом в утворенні корінного етносу [6]. Ознайомившись із концепцією А.М. Харузїна, автор даного дослідження з метою з'ясування "половецького коріння" звернувся до історіографічного надбання казахстанських істориків, які мають у цьому відношенні значні досягнення. Отже, про кипчаків. Історія корінного казахського етносу впродовж тривалого часу вивчалася у безпосередньому зв'язку з кипчаками, про що свідчать історіографічні дослідження провідних фахівців Казахстану. Серед них заслуговують на увагу три відомі історики – Б.Є. Кумеків, С.М. Ахінжанов та С.Г. Кляшторний. Кожен із них виступив зі своєю версією про події, що мали місце в казахських степах у першій половині XI ст. [7]. Кожен з них запропонував своє бачення процесу відтворення подій минулого, при цьому особливу увагу приділяв місцю і значенню кипчакського етносу в утворенні казахського народу.

В основу історичної концепції кожним з істориків за висхідну, як джерело, було покладено книгу початку XII ст. із зоології "Табаз ал-хайван" ("Природа тварин") арабського лікаря Шараф аз-Заман Тахір ал-Марвазі. Книга містила додатки етнографічного та історіографічного характеру. В одному з них зазначалося: "Серед них (тюрків) є група племен, які називаються кун, вони прибули із землі Китаю, боячись Кита – хана. Були вони християни – несторіани. Свої округи вони покинули через тісноту пасовищ. Із них був хорезмшах Іхінджи ібн Кочкар. За кунами пішов (або: їх переслідував) народ, який називався каї. Вони чисельніші і сильніші за них. Тому прогнали їх з тих пасовищ. Куни переселилися на землю шари, а шари переселилися на землю туркменів. Туркмени переселилися на східні землі огузів, а огузи переселилися на землі печенігів, поблизу від Армянського (Чорного) моря" [8].

Ця інформація наробила немало клопоту казахстанським історикам. Автор зазначеної книги вважав, що "зачинщиками" міграційного ланцюга були куни і каї. Закономірно виникло питання: "Хто ж вони такі?" У кожного з дослідників було своє бачення проблеми. Так, Б.Є. Кумеків вважав, що куни і каї були тюркомовними етносами. Перші проживали у Північному Китаї, другі були східними сусідами кимаків, які з середини IX ст. оселилися в Приіртишші на Алтаї, де утворили могутню державу – Кимакський каганат. Далі, за Б.Є. Кумеківим, події розвивалися так. Каї і куни потіснили групу кимакських племен (серед яких були кипчаки) в Північно-Східне Семиріччя, нанесли удар кимакській державі, яку на той час роз'їдали внутрішні удільно-племенні чвари і соціальні протиріччя. Внаслідок послаблення держави кимаків племена каї вийшли з-під васальної залеж-

ності від кимакського хакана і теж рушили в західному напрямку від Середнього Приіртишшя. Тим самим каї привели в рух кипчаків, західну гілку кимаків. Кипчаки вирушили на огузів у басейн Сир-Дар'ї, Західне Приуралля та Північний Прикаспій і змусили їх тікати в південноруські, причорноморські степи.

Після захоплення огузьких земель кипчакські хани значно посилювалися і стали першестувати на території розселення кимако-кипчацьких племен, у тому числі – казахських земель. Самі кимаки в ході таких подій не тільки втратили політичну гегемонію, але й опинилися в залежності від кипчаків. Одна частина кимаків утрималася на своїй території, тобто в Приіртишші, тоді як інша у складі кимакських племен вирушила на захід, в південноруські землі [9]. Такий погляд Б.Є. Куменова на розвиток історичного минулого тривалий час був домінуючим у казахстанській історіографії.

Відомий історик С.М. Ахінжанов про міграційні процеси, зазначені в додатках до "Природи тварин" ал-Марвазі, пише так: "Після ретельного дослідження часу цієї міграції в історичній літературі з'явилася думка, що це переселення відбулося у першій половині XI ст. Також вважається, що пересування стало наслідком утворення на початку X ст. в Північній Кореї держави Ляо, заснованої киданями. Внаслідок розширення кордонів на захід у Центральній Азії сталися етнічні й політичні перегрупування, в результаті яких ланцюг міграцій охопив велику територію – від Далекого Сходу до берегів Чорного моря" [10].

Разом з тим у автора виник сумнів: чому експансія киданів у X ст. змусила кунів залишити свої місця лише в середині XI ст. і чому така важлива подія, що відбулася на північному кордоні Китаю, випала з поля зору китайських джерел? Нічого про це не говориться і в офіційній історії династії Ляо "Ляоши" [11]. Тоді С.М. Ахінжанов приходять до висновку, що ніякого великого пересування племен під тиском держави Ляо на початку XI ст. не було. На його думку, частина киданів – [кунів/ у кількості 16 тисяч наметів у 1032 р. відокремилася від свого етносу і з дозволу правителів держави караханідів поселилася на кордоні з Китаєм, але там вона не прижилася через брак пасовищ і вирушила в Семиріччя, де на шляху на неї напали каї (кимаки) і не одні, а з ябагу, басмилам і джумулам.

"Таким чином, – пише С.М. Ахінжанов, – у 40-х рр. XI ст. кимаки (каї) підкорили племена ябагу і, увійшовши в союз з басмилами і джумулами, вирушили в Семиріччя, де напали на киданів (кунів), які у свою чергу витіснили шари (кипчаки) і разом з ними пішли на захід" [12]. Так на кордоні з Київською Руссю з'явилися кипчаки (половці), у складі яких були й інші племена, що до того перебували на нинішніх казахстанських землях.

Свою версію прочитання історії кочівників Великого Степу від Іртиша до Дунаю після середини XI ст. запропонував С.Г. Кляшторний. На його думку, велике пересування групи тюркських народів, про яких писав ал-Марвазі, було віддаленим наслідком несприятливої ситуації, в яку вони потрапили в X – першій половині XI ст. у зв'язку зі створенням у Північному Китаї і Монголії киданської імперії Ляо, в Ганьсу – тангутської держави Сі Ся, у Семиріччі і Східному Туркестані – Караханідського каганату. Останній, до речі, відрізав східних тюрків від Семиріччя і Мавераннахара, торговельний обмін з яким і їх періодичне пограбування було для кочівників не стільки традицією, скільки умовою їх нормальної життєдіяльності. Історик вважає, що тут відіграв свою роль і релігійний чинник – значна частина карлуків прийняла іслам, тоді як східнотюркські кочівники у більшості своїй залишалися язичниками [13].

Далі серед кочівників Великого Степу відбулися такі події. У першій половині XI ст. велика група тюркських племен (куни і каї), що входили раніше в племінну конфедерацію теле, витіснена із монгольських степів киданями, просунулася в Західний Сибір і Північно-Східне Семиріччя. Там вона об'єдналася з іншою групою тюркських племен – шарами і басмилами. Зазнавши поразки у війнах з караханідськими карлуками, обидва угруповання вирушили по традиційному шляху центральноазійської міграції. Контакт з кипчаками, землі яких лежали на шляху

міграції, був неминучим. У новому об'єднанні племен залишилися дві основні групи: куні-комани і шари-половці.

"У середині XI ст. комани становили авангард західної міграції степових племен, політично стимульованих кипчаками, але очолюваний команами – кунами – шари. Уже в 1055 р., витіснивши огузів-торків, шари-половці закріпилися на південних рубежах Київської Русі. Доля кунів-команів вирішувалася на захід від кочів'їв половців" [14]. Такою коротко була концепція С.Г. Кляшторного щодо походження команів-половців та їх появи на південноруських кордонах.

Окремої уваги заслуговує концепція про походження кипчаків-половців професора І.Н. Ундасинова, головного наукового співробітника інституту порівняльної політології Російської академії наук. Глибоко проаналізувавши праці усіх трьох своїх співвітчизників, він зазначає, що усі вони є визначними фахівцями з історії номадів. Своїми працями ці історики внесли значний вклад у вивчення минулого кочівників азійських степів. Полеміка з ними І.Н. Ундасинова стосується лише одного конкретного питання – їх інтерпретації повідомлень середньовікового автора Тахіра ал-Марвазі про міграції у казахських степах, що відносяться до першої половини XI ст., а у випадку з С.Г. Кляшторним – питання про те, хто такі половці.

Щодо інтерпретації Б.Є. Кумеківим картини міграції кочових племен по ал-Марвазі, то І.Н. Ундасинов запитує: а куди ж поділися куні і каї, які нібито і викликали своїм тиском на кимаків, а потім і на кипчаків могутню хвилю переселення, що не тільки зруйнувала Кимакський каганат, але й за декілька років докорінно змінила етнополітичну ситуацію на всьому просторі Великого Степу від Іртиша до Дунаю. Як сталося так, що не вони, а гонимі ними кипчаки (половці) стали гегемоном казахських, а потім і південноруських степів, а куні разом з каї асимілювалися в останніх? Відповідь на це питання професор Ундасинов дає так: "Потрібно більш реалістично становиться до інформації середньовікових авторів і, в усякому разі, не будувати гіпотез на повідомленні, до того ж вельми сумнівному, всього лише одного джерела" [15].

Не претендує на нове прочитання історії кочівників Великого Степу від Іртиша до Дунаю після середини XI ст. і версія С.М. Ахінжанова, яка полягає у тому, що куні – це кидани, котрі переселилися в Семиріччя з Тянь-Шаню, а каї, підкоривши племена ябагу, разом з басмилами напали на кунів і, зрушивши з місця перебування кипчаків, разом з ними пішли на захід. "З такою версією, – вважає І.Н. Ундасинов, – погодитися не можна тому, що джерела про подібне переселення відсутні" [16].

Якщо ж прийняти до наукового вжитку версію С.Г. Кляшторного, то доведеться переглянути історію багатьох кочових народів до і особливо після середини XI ст. Справа в тому, що історик, підсумовуючи своє бачення подій першої половини XI ст., тобто від міграції кунів і каїв на землі Східного Казахстану до закріплення команів і басмилів в південноруських степах, пише: "Така можливість реконструкції азійського контексту половецької історії, як мені уявляється, цей контекст мало пов'язаний з історією сиров – кипчаків" [17]. Якщо дотримуватися такої точки зору, то східноєвропейський контекст половецької історії теж не пов'язаний з історією кипчаків. Це впливає із самої суті реконструкції С.Г. Кляшторного – про кипчаків у південноруських степах він навіть не згадує. Що ж стосується етноніму "половці", то його на Русі дали, на думку С.Г. Кляшторного, "не кипчакам, а басмилам (друга назва – шари), що означає жовтий, рудий, строкатий. Його просто переклали на давньоруську, в якій ці прикметники означалися словом половий, звідси і половці" [18].

Конспективно описав історію номадів казахських степів періоду піднесення кипчаків І.Н. Ундасинов. Він переконливо доводить, що в X – першій половині XI ст. на значній частині Казахстану розвивалися два однорідні, але впливаючі один на одного етноси. Обидва вони були пов'язані головним чином з кипчаками, хоча до них активно залучалися усі інші етноси середньої смуги степів від Іртиша до

Волги. У середині XI ст. історична доля звела на Алтаї, Іртиші і на захід від нього ряд етносів, які утворили Кимакський каганат.

Тісний зв'язок різних етносів, об'єднаних політично, близьких за походженням, мовою, культурою і способом життя, дав могутній, за І.Н. Ундасиновим, імпульс до утворення нового етногенезу (етносу, в якому окремі народи стали субетносами). В окремому ряду стояли кимаки (каї) – вихідці із татаро-монгольського суперетносу. Вони хоч і очолили Кимакський каганат, але не змогли стати носіями етногенезу, тому що більшість народів належала до тюркського суперетносу. Згодом кимаки-каї були тюркизовані і втратили свою гегемонію в Степу. Після розпаду Кимакського каганату ще більше зросли авторитет і могутність кипчаків. З новою силою продовжився процес їх розселення, в якому брали участь інші племена. Спочатку кипчаки, кимаки та їх супутники по міграції розселилися по обширній території Казахстану. На що у них пішло X і половина XI ст. У цей же час у казахських степах мешкали ще два етноси – кангаро-печеніги й огузи. Заселити більшу частину зазначеної території допомогли такі події. Кангаро-печеніги та огузи постійно воювали між собою. Крім того, частина огузів прийняла іслам, після чого відбувся розпад огузького етносу. Під натиском кипчаків огузи покинули рідні степи – одна частина з них пішла на Русь, а інша – в Херосин.

Відбулися події, внаслідок яких великий тюркський суперетнос на території Казахстану розділився на східний і західний, сусідами якого були три могутні держави. На сході – Киргизький каганат, на півдні – держава Караханідів, на південному заході – Хорезм, на півночі – ліси, які кочівникам були зовсім не потрібні. Водночас великому суперетносу потрібні були нові пасовиська. Залишався один шлях – на захід, в південно-руські степи, куди й вирушила західна тюркська група на чолі з кипчаками.

З 70-х років XI ст. вони встановили свою повну гегемонію на території від Волги до Дунаю. "Відповідно назва Дешт – і – Кипчак, – пише І.Н.Ундасинов, – яка спочатку означала "Степ від Іртиша до Волги", поширилася і на цю частину Великого Степу. А кочівники, які туди прийшли, отримали від русичів ім'я половці, всі, незалежно від того чи іншого племені, тобто половці – назва не одного конкретного етносу, а загальна назва усіх етносів (або частини їх) у складі кипчакського етносу, які мешкали на захід від Волги" [19]. Таке пояснення походження кипчаків (половців) дається у працях казахстанських істориків.

Окрім розглянутого, у вивченні історіографії кипчаків (половців) важливе значення мають також праці видатного сходознавця, академіка В.В. Бартольда. Досліджуючи середньовікову історію кипчакських племен, він на основі вивчення широкого кола мусульманських джерел підтвердив висновок про те, що кипчаки були основним ядром утворення казахської народності. При цьому В.В. Бартольд стверджував, що уперше назва "Дешт – і – Кипчак" зустрічається у персидського поета XI ст. Насир – і Хусрау. Академік також зазначав, що під іменем "шари" потрібно розуміти тюркське – сари – жовтий і відносити його до племені кипчаків, які в літописах Київської Русі "калькуються" зі словом половці [20].

Питанням походження кипчаків, з'ясуванню ступеня і форми їх участі в етногенезі тюркомовних народів Південного і Західного Сибіру присвячені праці Д.Г. Савинова, в яких історик доводить, що на різних етапах і в різних географічних регіонах фігурували етнічно відмінні один від одного родоплеменні групи, які входили до складу цього великого середньовікового етнополітичного об'єднання. Відповідно різною була і модель культури кипчаків на всіх ступенях її розвитку, хоча в основі її лежав єдиний етнос. Автор виділив чотири послідовних етапи етнічної історії і культури кипчаків: а/ період складання кипчакського етносу – до середини VIII ст.; б/ період входження кипчаків у державне об'єднання кимаків – IX-X ст.; в/ період оформлення кипчакської етнокультурної спільноти на широкій території від Іртиша до Волги і від Волги до Дунаю; г/ період входження кипчаків до складу монгольської держави – XIII-XIV ст. [21].

Погоджуючись із запропонованою періодизацією історії кипчаків в цілому,

зазначимо, що саме на третьому етапі кочування номадів від Волги до Дунаю, у південноруських степах, літописи Київської Русі називали їх половцями. Чому саме половцями? У джерелах і працях розглянутих нами істориків, на жаль, односторонньої відповіді нема. Так, упродовж 30-х років XX ст. історією половців захопився російський історик-емігрант Д.А. Расовський. Окрім великої монографії, написаної російською мовою і оприлюдненої у Празі, він опублікував ряд блискучих статей, присвячених історії кочівників східноєвропейських степів [22]. Д.А. Расовський, як і його попередники Г.Є. Грумм-Гржимайло, М.А. Христов та інші, був прихильником тези про світловолосих кипчаків-половців. Оперуючи даними китайського джерела "Ганьму", яке повідомляло про те, що люди на ім'я кінча (кипчаки) були голубоокі і рудоволосі, вони дотримувалися думки про належність кипчаків до західних динлінів – народу, який за своїм зовнішнім виглядом мав ознаки європеїдного расового типу [23].

У 40-х роках XX ст. В.К. Кудряшов вивчав питання географії східноруських степів в епоху середньовіччя. У своєму збірнику статей "Половецкая степь" (1948) він розглядає напрямки походів та розміщення половецьких орд в Степу. Консолідація розрізаних половецьких орд, виявляється, відбулася в кінці XI ст. Землі на Донці та Призов'ї були розподілені між окремими ордами, кожна з яких володіла великою площею, що тягнулася в меридіальному напрямку від Донця до Азовського моря. Зимівля була на березі моря. Половці на зиму сіна не заготовляли і вимушені були кочувати так, щоб зимою тварини легко могли добувати суху траву, а навесні починався повільний рух по ріках до донецьких низин, де вони зупинялися на літні місяці у стійбищах-літовниках, а потім знову поверталися до своїх постійних зимовищ [24]. Таке дослідження, враховуючи його географічну спрямованість, має велике значення для вивчення побуту і культури половців, організації їх суспільно-політичного та економічного життя, адже ордами у тюркомовних народів називали військово-адміністративні організації.

Значний вклад у дослідження визначеної нами проблеми було зроблено у другій половині XX ст. Суспільно-політичний устрій кочівників до монгольського завоювання вивчав Г.А. Федоров-Давидов. Він наголошував, що основою суспільної організації половців у кінці XI – XII ст. був патріархальний рід. Роди об'єднувалися у племена, які окремі дослідники називають ордами. Для всіх кочівників характерним був сталий родо-племінний поділ суспільства. На чолі кожного племені (орди), до складу якого входило п'ять родів, стояв великий князь, а кожен рід очолювався меншими князями. Справами роду управляла родова аристократія, вона ж і обирала меншого князя. З числа цієї аристократії (яку у літописах називають "лепшие мужья в родах") вибирали посадових осіб: сотників, десятників тощо.

"Як повідомляв Костянтин Багрянородний, – пише Г.А. Федоров-Давидов, – великий князь обирався, але така виборність поєднувалася із збереженням цієї влади за одним із аристократичних родів. Такий суспільний устрій кочівників у X ст. називався військовою демократією. Про це свідчать вибори воєначальника – князя, рада аристократії, народні збори" [25]. У XI ст. кочове суспільство вступило у новий етап свого соціального розвитку. З'являється зародок ранньофеодальної держави, спадкоємної влади, потреба об'єднати декілька племен (орд) під владою одного великого князя. Виникли характерні для того періоду міжособні смути між великими князями, які намагалися поширити свою владу на інші орди. Свої теоретичні висновки Г.А. Федоров-Давидов переконливо обґрунтовує монографічною літературою та археологічними джерелами [26].

У 1990 році вийшла в світ велика монографія С.О. Плетнєвої, присвячена історії одного з найвідоміших і найсильніших тюркомовних етносів – половцям. "З невеличкого племені, мимохідь згаданого у китайських хроніках на початку другого тисячоліття, – підкреслює С.О. Плетнєва, – вони перетворилися в сильне, дієдатне і багаточисельне етноутворення, з політичним впливом і військовим потенціалом якого доводилося рахуватися не тільки дряхліючій Візантії, але й

могутній Русі" [27]. Автор розглядає писемні джерела та археологічні матеріали про це велике етнічне утворення, порушує і нерідко по-новому вирішує багато питань походження, економічних і суспільних відносин, світогляду і політичної історії цього народу. У дев'яти глибоких за змістом і великих за обсягом главах монографії викладена складна і багатопланова історія етносу, який його сучасники в Київській Русі називали половцями, у Візантії і Західній Європі – команами (кунами), а раніше, під час кочування в приуральських і заволзьких степах, араби і перси іменували кипчаками.

Історія кипчаків (половців) у минулому часто привертала увагу вчених. Перші праці про них з'явилися в середині XIX ст., для їх написання залучалися не тільки літописи Київської Русі, але й китайські, арабські та персидські джерела. У кінці XIX ст. стало зрозумілим, що нові дані про половців можна одержати, лише залучивши до вивчення ще одне джерело, яке до цього не використовувалося вченими. Таким джерелом стали археологічні матеріали.

С.О. Плетньова, як археолог, що тривалий час досліджувала половецькі кургани та "половецькі статуї" і визначила цю тематику основою своїх наукових інтересів та публікацій, з глибоким знанням справи аналізує у зазначеній монографії наслідки масових розкопок кочівницьких могил на берегах Північного Дінця і Дону, колекцію старожитностей номадів Східної Європи. Вона звернула увагу на особливості власне половецького поховального обряду: складені із застосуванням каменю курганні насти, могили з накатом над ними, східне орієнтування похованих тощо.

Книга С.О. Плетньової "Половцы" стала першою спробою популярного викладу, а в окремих випадках і першого узагальнення накопиченого за останні понад сто років спостережень, матеріалів і висновків з різних питань половецької історії, географії, економіки та культури. У книгу введені і деякі нові матеріали й факти, з ряду питань у ній висловлені нові думки і гіпотези, які стали цікавими не тільки спеціалістам-історикам, але й широкому загалу читачів.

В історіографії половецького етносу важливе місце належить монографії П.П. Толочка "Кочевые народы степей и Киевская Русь" [28]. В окремій главі "Половцы и Русь" автор виклав своє бачення проблеми їх відносин. Про орди половців та їх розселення в південноруських степах автор зазначає, що до 60-х років XI ст. половці займали великі степові простори довжиною зі сходу на захід 2 тис. км і з півдня на північ – 400 – 500 км [29]. Що ж до етимології слова "половці" при всій розбіжності думок з цього приводу серед дослідників, автор монографії дотримується концепції К.Г. Скрижинської про те, що назва його походить від літописного "онополовецъ" або той, хто живе по той бік річки. Для літописців Київської Русі, які проживали по правому березі Дніпра, кипчаки були жителями "оного поля" або "половцями".

Вивчення історичної географії Половецького степу із залученням археологічних джерел дає можливість стверджувати, що, крім половців, тут проживали й інші народи – алани, ясси, хозари, гузи, косоги та інші. Як висновок, П.П. Толочко наголошує: "З часу монголо-татарської навали половці втратили не тільки свою незалежність, але, по суті, і власну історію. Половецька аристократія була полонена і вивезена в монголо-татарські ставки. Воїни влилися у військо монгольських воєначальників, а основна маса населення поступово розчинилася в монголо-татарському етносі, надавши йому кипчакські риси" [30].

Значно доповнила історіографію половців монографія В.Г. Бережанського "Вооружение половцев" [31]. Серед численної літератури про половців це, на наш погляд, єдине до цього часу видання, в якому на рівні військового історика розглядаються види зброї номадів, дається її характеристика та пояснюються бойові якості. У монографії розглянута історіографія військової справи та озброєння, залучені широкі археологічні джерела, вміщена коротка історія половців та окреслена географія Половецького степу.

У розділі про комплекс озброєння половців розглядаються військовий одяг і

зовнішній вигляд половецького воїна, дається класифікація зброї кочівників та історія її виробництва.

Окремо виділяється розділ про зброю номадів та володіння нею. В.Г. Бережанський поділяє зброю на клинкову (шаблі, мечі, кинджали, серпи); древкову (сокири, списи, сулиці); ударну (палиці, булави, обушки, клепці); металеву (самостріли, луки, стріли, сагайдаки); металеву артилерію тощо. Кожен з названих видів зброї XI – XII ст. носив як наступальний, так і оборонний характер.

Щодо металеві (ударної) артилерії, то автор монографії пояснює це так: "торгівля і культурні зв'язки Поволжя зі Сходом були в ту пору настільки сильно розвинуті, що в стані половецького війська, на відміну від печенігів і торків, мала-ся вже металеві зброя, яка на той час широко застосовувалася державами Середньої Азії, Іраном та Кавказом. Іпатіївський літопис містить повідомлення про те, що у половецькому війську були фахівці металевих машин, подібних до катапульт" [32].

Якщо до наведеного додати, що в монографії В.Г. Бережанського є розділи – спорядження воїна, засоби пересування і військова атрибутика, то перед читачем стане повна картина половецького війська у наступі на суперника.

Таким чином, підсумовуючи розглянуту нами історіографію половецького етносу, належить підкреслити, що номади, які упродовж XI і XII ст. перебували у постійній взаємодії з Київською Руссю і відомі у цій землі як половці, мали довгу і складну історію свого розвитку. Ця історія розпочалася в регіоні Північного Алтаю і Прииртиштя, продовжилася на казахських землях поділом на західних і східних кипчаків і закінчилася у південноруських степах монголо-татарською навалою, котру як половці, так і Київська Русь зустріли в стані внутрішньої нестабільності та політичної роздробленості, що фатально позначилося на їх подальших долях.

1. Татищев В.Н. История Российская с самых древнейших времён. – М., 1769. – Кн. 1. – С. 432.
2. Карамзин М.Н. История государства Российского. – СПб., 1833. – Т. II. – С. 67.
3. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв. – Киев, 1884.
4. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности [// Живая старина. Год VI. 1986. – Вып. III-IV. – С. 368.
5. Грумм-Гржимайло Г.Е. Белокуроя раса в Средней Азии [// Записки РГО по отделению этнографии. – СПб., 1909. – Т. XXXIV; Западная Монголия и Уранхайский край. – Л., 1926. – Т. II. – С. 59.
6. Харузин А.Н. К вопросу о происхождении киргизского народа [// Этнографическое обозрение. – М., 1985. Номер 3. – С. 77.
7. Кумекон Б.Е. Государство кумаков в IX-XI в. по арабским источникам. – Алма-Ата, 1972; Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. – Алма-Ата, 1989; Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государство и народы евразийских стран. Древность и средневековье. – Санкт-Петербург, 2000.
8. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Вказ. праця. – С. 124.
9. Кумекон Б.Е. Вказ. праця. – С. 128-129.
10. Ахинжанов С.М. Вказ. праця. – С. 179-180.
11. Там само.
12. Там само. – С. 186.
13. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Вказ. праця. – С. 124.
14. Там само. – С. 126-127.
15. Ундасынов И.Н. Половцы. Кто они? [// Интернет-журнал. ARBAPAH. – PU. 9.06.2003.
16. Там само.
17. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Вказ. праця. – С. 128.
Сири – етніонім кипчаків до середини VIII ст.
18. Там само.
19. Ундасынов И.Н. История казахов и их предков. – Ч. I. – М., 2002. – С. 12-13.
20. Бертольд В.В. Киргизы. Исторический очерк. – Соч. – М., 1963. – Т. II. – Ч. I. – С. 550.
21. Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. – Л., 1984. – С. 70-72.
22. Половец В.М. Половці. – Чернігів, 2007. – С. 5.
23. Христов Н.А. Вказ. праця. – С. 322.

24. Половецъ В.М. Вказ. праця. – С. 5; 25.
25. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М., 1966. – С. 218; 220.
26. Див.: Там само.
27. Плетнёва С.А. Половцы. – М., 1990. – С. 3.
28. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999.
29. Там само. – С. 108.
30. Там само. – С. 143.
31. Бережанский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – 564 с.
32. Там само. – С. 77.

Историография половецкого этноса – это анализ исследования его жизненного пути от регионов Северного Алтая и Прииртышья через казахские земли к границе Киевской Руси, где впоследствии встреча с монголо-татарами сказалась на его дальнейшей судьбе.

Historiography of Polovtsian ethnos – is the analysis of research of their lifelong way from the regions of Northern Altai and the Irtysh through Kazakhstan lands to the border with Kievan Rus where subsequent meeting with Mongol Tatars affected their fate.

ВИСТУП ІВАНА МАЗЕПИ ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

У статті йдеться про інтерпретацію подій доби гетьмана І.Мазепи в історичних нотатках бунчукового товариша Івана Забіли.

Ключові слова: нотатки, Мазепа, руїна, погибель.

XVIII ст. ознаменувалося кількома знаменними подіями в історії України. І серед них, безсумнівно, визначальними були події початку століття, які, власне, і вирішили долю української державності. Йдеться про спробу гетьмана Івана Мазепи створити Українську державу без московської протекції: „Удалисмося за согласием и общим з панами генеральными особами, полковниками и всею Войска Запорожского старшиною постановлением в (...) шведскую протекцию (...) надежду же отчизну нашу Малороссийскую и Войско Запорожское его королевское величество (...) оружием от того московского тиранского ига оборонит, уволнит и отнятие нам права и волности, не тилко привернет, леч з общою ползою (...) и з (...) славою умножит и розширит”¹. З огляду на це виступ Івана Мазепи має багату бібліографію. До важливого сюжету постійно звертаються як українські історики, так і закордонні. Проте, на нашу думку, часто-густо у розвідках істориків стикаємося з екстраполяцією сучасних оцінок на події минулого, що призводить до його викривлення. Ось чому треба подивитись очима сучасників, для яких це була не якась абстрактна історія, а власне життя, з усіма гараздами і негараздами.

Похід шведського короля Карла XII в Україну став для гетьмана цілковитою несподіванкою і зруйнував його плани. Мазепа, як ніхто, добре розумів потугу Московщини і знав, що пряме зіткнення з нею буде не на користь справі. Розпачем і безсилим гнівом просякнуті його слова: „И сам згинет и нас погубит (...) Диявол его сюда несет! Всѣ мои интереса превратит и войска великороссийские за собою внутрь Украины впровадит на послѣднюю оной руїну и на нашу погибель”².

Ключові слова „погибель”, „руїна” ми зустрічаємо в історичних нотатках бунчукового товариша Івана Забіли, який пережив Мазепинщину у підлітковому віці. Маємо сказати декілька слів про цю непересічну особистість та взагалі про рід Забіл. Іван Забіла походив із старовинної козацько-старшинської родини, відомої ще з XVI ст. Її представники обіймали посади генерального обозного, генерального судді, генерального хорунжого, були ніжинськими полковниками, ніжинськими, коропськими і борзенькими сотниками, бунчуковими і військовими товаришами, канцеляристами, писарями, були серед них у пізніші часи і генерали, і поети, згадаймо хоча б друга Т.Шевченка і М.Глінки Віктора Забілу, автора вірша „Не щербечи, соловейку”.

Дід І.Забіли, Петро Михайлович, свого часу змагався за гетьманську булаву з Самойловичем, був двічі одружений (вдруге у 80 літ), прожив 109 років. Від другого шлюбу народилися син Іван (бл. 1665 р.), донька Федора (у майбутньому дружина генерального осавула Василя Жураковського). Іван був улюбленцем старого Забіли і тому успадкував основну частину його маєтностей (села Обтів, Клишки, Погорілівка, Млини). Помер Іван Петрович у 1702 р. Від його шлюбу з Ганною Василівною Дуніною-Борковською (померла 1713 р.) і народився єдиний син Іван Іванович. Він був одружений з Параскою Василівною Скоропадською, донь-

© Ситий Ігор Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Чернігівського музею ім. В.Тарновського.

кою чернігівського полкового обозного. До речі, одна з трьох сестер Івана – Явдоха була дружиною відомого літописця Григорія Грабянки, гадяцького полковника, який поділяв погляди П.Полуботка на майбутнє України.

Іван Іванович, як і його батько, не займав високих посад. Відомо, що у 1713 р. він згадується як знатний військовий товариш, у 1727–1730, 1736, 1738 рр. – бунчуковий товариш, у 1730–1733 рр. – хорунжий генеральної артилерії. Іван Забіла здобув кращу на той час освіту (Києво-Могилянська академія), знав латинську і польську мови. Мав власну бібліотеку, цікавився історією, літературою світською і богословською, морально-етичними проблемами, особливо стосунками між батьками і дітьми. За політичними поглядами І.І.Забіла був поміркованим полуботківцем. Але попри все Іван Іванович твердо стояв на землі і господарські турботи були для нього на першому місці. Можна також сказати, що це була дуже обережна, далекоглядна, виважена людина. Іван Забіла вмів добре приховувати свої істинні погляди, йти в разі потреби на компроміси, підібрати ключі до будь-якого можновладця, проявити наполегливість у досягненні поставленої мети. Все це допомогло йому пройти крізь бурхливі події XVIII ст. (Мазепинщина, її наслідки для України, виступ П.Полуботка, горезвісні каналні роботи, південні війни, економічна криза 1740-х рр. тощо) і прожити порівняно довге життя (ймовірно, близько 60-и років, враховуючи, що його батьки одружилися після 1687 р., себто він народився наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XVII ст., а помер швидше за все у 50-і рр. XVIII ст.) та упорядкувати на схилі літ родинний архів – безцінне джерело для реконструкції історії України, в т.ч. і Чернігівщини XVII–XVIII ст.³

В інтерпретації Івана Забіли гетьмани Брюховецький, Самойлович, Дорошенко, Виговський та Мазепа потрактовані як „разорители” України. Зокрема про останніх він писав таке: „Виговский и Мазепа змнили, погубили Украѣну и сами память потеряли, людей и старшину разорили”⁴. А далі промовисті слова латиною: „Номо пророніт деус диспоніт” („Человек предполагает, а Господь располагает”). Проте головним ворогом українців усе ж був князь, батуринський кат О.Меншиков: „Меншиков княз, з нищих родом принят в двор государю, разоритель Украинѣ главный бил. Мало ни пропали”⁵. Останні рядки свідчать, що царський уряд, використовуючи політику батога і пряника, досяг певних успіхів у підкоренні українців, їхньому залякуванні. У „листі”, виданому в квітні 1709 р., головний „разоритель” звертався до останніх з такими словами: „Сим обявляем всѣм Его црского величества войск малоросійских сотником, атамани и прочей старшине и казакам и всякого чина людем (...) понеж увѣдомилис мы (...) что многие имѣют свое желание в вѣрности к црскому величеству оказать ежели б публично повелено было там над неприятелем искать всякаго войска и мы сие за благо приймаем и всѣм обявляем (...) кто возмет и неприятельских радовых драгуна или салдата и тому дано будет пять рублев за всякаго одного члвка, а за афицера особливою пожалован будет млстию”⁶. 5 рублів були непогані гроші. За них у ті часи можна було придбати робочого коня. У грамоті Петра I від 28.10.1708 р. виступ Івана Мазепи, звісно, названий зрадою: „Обявляем (...) жителем малоросійского народа (...), что гетман Мазепа забыв страх бжій и свое крестное к нам великому гсдрю целование измѣнил и переѣхал к неприятелю ншему королю швецкому”⁷. Як бачимо, цар, кваліфікуючи дії Мазепи, одразу б’є по вразливих точках – віровідступництво, порушення клятви. Далі – більше. Виявляється, Мазепа з ляхами та іновірцями-шведами задумав „малоросійскую землю поработитъ попрежнему под владѣніе полское і церкви бжии и свгтя мнстри отдать во унію”. Коли таку грамоту читали на майданах, враження від почутого для простолюдина було неабияке – це ж царське слово! Та й читали такі об’яви, як правило, священники. А це тільки підсилювало ефект. Проте цар добре усвідомлював, що людина живе не тільки духовною їжею, але й фізичною. Тому в кінці грамоти дописали відверту брехню: „Извѣстно нам великому гсдрю учинилос, что бывшей гетман хитростію своею без нашего указа аренды і многіе іные поборы наложил на малоросійской народ будто на плату войску, а на самом дѣле ради обогащения своего і тѣ

тягости наложенные повелѣваем мы ннѣ с малоросійського народу отставить”. Українців, усю старшину грамота закликала на збори до Глухова, щоби обрати нового гетьмана „по правам і волностям своїм волными голосами (...) в чем крайняя нужда і спасеніе вся Малыя Росіи состоит”. Наведений документ є яскравим зразком державної демагогії та перекручення фактів. Він став одним з тих оперативних і, визнаємо, ефективних заходів, які вжила царська влада для розколу української громади і які, врешті, призвели до поразки мазепинців⁸. Відомий факт, коли козаци с. Попівка Конотопської сотні за винагороду видали москалям одного з керманічів оборони Батурина – Чечеля: „В томже селѣ козаци сотеннии якие подчас змѣни Мазепиной поймали змѣнника Чечеля, за тое имѣючи от свѣтлейшаго князя Александра Даниловича оборонний унѣверсаль:

Иванъ Яценко

Думна Игнатиха

Катра Петриха

Пилипъ Яценки

Мартинъ Яценко”⁹.

Певною мірою такі факти, з огляду на те, що сталося в Україні, на жорстокість царських військ при батуринському погромі, дивують. Хоча й відоме українське прислів'я: „Моя хата скраю”. А от для батуринців наслідки погрому були відчутні й 1726 р., коли проводилася ревізія маестностей Івана Мазепи. Ревізорі відмічали зубожіння мешканців міста: „С оного города Батурина до состоянія коллегіи с козаковъ и с посполитих нѣкакихъ зборовъ не бивало за скудостью обивателей”¹⁰. Власне, місто лежало в руїнах: „Ннѣ по разоренію городъ Батуриный ввес пуст и около ево болварки и стѣни всѣ порозвалялис и ввес зарось, и в обоихъ замкахъ никакого строенія старого и нового нѣтъ, толко двѣ церкви каменніе пустіе Живоначалнія Троици да Николая Чудотворца недостроено в половину и в нѣхъ нѣкакого церковного вбору, дверей и окончинъ нѣтъ и в мѣстахъ своди обвалилис, да бившихъ гетмановъ и измѣнника Мазепи биваль войсковою каменной малой домъ [у] три полати ввес порозвалялся да измѣнника Мазепи бывшего господара Самойла Целюріка каменніе двѣ полатки кладовіе пустіе, всѣ разбити, да при Батуриный на предмѣстѣ послѣ разоренія на погорѣлихъ и на пустих мѣстахъ поселилис вновь по указу покойного господина гетмана Скоропадского, которий указъ покойним атаманомъ батуринскимъ Даниломъ Харевскимъ публѣкован, а ініе живут и в старихъ домахъ, которіе от разоренія уцѣлѣли”¹¹. Незважаючи на таке становище населення, відмічається зростання податків: „1726 го году генваря въ 7 де. села Обмачева жытели войтъ Игнатъ Кизимъ і посполитые Семен Брагинецъ да Степанъ Купрей сказали. Вѣдомость какову подаль обмачевской дозорца Яковъ Ивановъ и в ней написаль принадлежашіе к Обмачевскому хутору селы и деревни, покосы, рыбные ловли, мелницы и всякие угоды и то де онъ Яковъ все обявил сушью правду о которыхъ и они Игнатъ, Семень и Степанъ свѣдомы, что тѣ села и деревни и всякие угоды были изменника Мазепы до его батуринскаго двора, а послѣ измены владель упокойной господинъ гетманъ Скоропадской и при изменникѣ Мазепе съ селъ Обмачева, Краснаго, з деревни Митяевки окладу никакова не бывало, а служыли на его изменничей дворъ всякую работу, а перед смертью своею упокойной гетманъ Скоропадской года за два велѣл обложыть окладом и с того времени и до ннѣ платитца с пахотныхъ посполитыхъ с пары воловъ по двадцати копѣекъ да по осминѣ овса московской мѣры, да с одной лошади потомуж, с непашенныхъ денгами потомуж, а овса не беретца, да с лезныхъ которые не имѣють воловъ и лошадей беретца по десяти копѣекъ, да вмѣсто курицы по одной копейкѣ в годъ з двора, а съ села Великаго Устья при изменнике Мазепѣ и при упокойномъ гетманѣ Скоропадскомъ толко с того села збираетца ннѣ с посполитыхъ мужыковъ с пахатныхъ и непашотныхъ с пары рабочихъ воловъ по тритцати копѣекъ да по осминѣ овса с непашотныхъ которые имѣють лошадей и воловъ потомуже, с лезныхъ, бобылей, з заможныхъ по двадцати, а с маломожныхъ по десяти копѣекъ з двора въ годъ”¹². А тепер згадаємо наведений вище царський указ від 28.10.1708 р., де серед іншого скасовувалися „побори” Івана Мазепи. Проста людина на це сказала би по-простому: „Брехати треба менше”. Податковий тягар після Мазепи значно зріс. Це факт.

А для того, щоби фіскальна політика мала ефект, царським урядом проводилися жорсткі заходи, що передбачали втрату майна, галери або смерть в разі фальсифікації даних щодо сплачених податків: „Села Перелюб войтъ Сидор Романов да старожилые люди тогож села Перелюб (...) ежели они сказали ложно или что ведаю, а в той ведомости і в оной своей сказке не объявили и за то укузалаб Ея Императорское Величество учинит им смертнующую казню (...) а вѣдають и скажуть обо всемъ подлинно того села Перелюба и тогожъ владения другихъ дровнь войты и старожилыя люди подлинно, а буде он сказал ложно или что утаил, Ея Императорское Величество учинит ему жестокой штраф чему будетъ достоинъ или зсылкою вечно на галери со отнятиемъ движимого и недвижимогo ево имѣнія”¹³.

Щоби вплинути на громадську думку в Україні та за її межами в позитивному для Росії плані, для очорніння Карла XII та Мазепи, прославлення могутності царату був задіяний такий потужний аргумент, як сила мистецтва та друкованого слова. Один з кращих на той час українських граверів Д.Галяховський створив гравюру з приводу перемоги Петра I під Полтавою. На ній цар зображений у ризарських обладунках, на розкішному троні, в руках він тримає царські регалії, над його головою зображений Дух Святий, а ногами Петро топче шведського лева, який лежить лапами догори. Дуже красномовна і прозора композиція. Під левом І.І.Забіла зробив напис латиною: „Sic fata tulerunt ex unguibus cognoscitur Leo” („Так захистила судьба от когтей и постигла льва”)¹⁴. Гравюра вражає своєю урочистістю та величчю. Була видрукована латиномовна листівка під назвою „Epinicium sive carmen triumphale de eadem victoria nobilissima” („Победная песнь или триумфальная поэма точно такой же славной победы”), яка, вочевидь, була спрямована на європейського споживача¹⁵. Нечувана річ, був надрукований на 9 сторінках (!) універсал І.Скоропадського з приводу переходу І.Мазепи на бік шведського короля¹⁶. Найкращі письменники України були залучені до написання творів, у яких прославлявся цар, його військова потуга, ганьбилися шведи та мазепинці. Вже 1709 р. у Києві та Москві була надрукована книга Ф.Прокоповича „Панегирикос или слово похвальное о преславной над войсками свейскими победе”. Феофілакт Лопатинський у Чернігові 1710 р. видав „Службу благодарственную” про перемогу царя під Полтавою, яка ще 1709 р. вийшла у Москві. Того ж 1710 р. у Чернігові побачила світ книга „Синаксар” про ту ж подію. Велике враження на сучасників справила церемонія анафеми гетьмана Івана Мазепи, що відбулася в Глухові за наказом Петра I 12 листопада 1708 р. Анафема була проголошена у присутності найвищих ієрархів української церкви – митрополита Іоасафа Кроковського, чернігівського єпископа Іоанна Максимовича, переяславського єпископа Захарії Корниловича та ін. Особливо зухвало поведився під час цього фарсу новгород-сіверський протопоп Опанас Заруцький. Він проголосив викривальну проповідь проти колишнього гетьмана та проштрикнув його опудало жезлом¹⁷. Старання т. зв. „духовної” особи були оцінені належним чином. Він отримав царські грамоти від 13.11.1708 р., 21.02.1710 р., 21.03.1718 р., два універсали І.Скоропадського від 3.01.1709 р. та від 18.02.1718 р. на села Білокопитове, Зноб, слобідки Протопопівку, Ковпінку, Комарівку та угіддя „за труды ево в составлении печатной конклюдии на прославление имени Нашего Црского величества”¹⁸. Бачимо, як вдало царська влада використовувала таланти українців проти них же самих.

Для дискредитації Івана Мазепи використовувалися різноманітні засоби, включаючи й містичні. Під час ритуалу позбавлення гетьмана його клейнодів 6 листопада 1708 р. „герб ево от ката изодран и изтопан”¹⁹. У такий спосіб намагалися піддати прокляттю не тільки Мазепу, але й увесь його рід, адже слово „герб” перекладається як „спадщина”.

Повертаючись до інтерпретації подій 1708 р. І. Забілою, треба брати до уваги непрості стосунки між гетьманом І.Мазепою та предками автора нотаток. Напруженість їх була пов'язана з тим, що ясновельможний у 1689 р. відібрав деякі маєтності І.П.Забіли та передав ніжинському полковнику Степану Забілі²⁰. У листі, 1692 р. Іван Забіла писав гетьману, що звертається вже утретє, аби йому поверну-

ли с. Клишки та інші угіддя, які незаконно перебувають у власності його брата Степана Забіли²¹. Проте справа просувалася дуже повільно. У 1693 р. дописувач наголошує, що він цілих 4 роки очікує вирішення його справи, бо „внуки отца моего, братаничѣ моѣ” володіють „не тилко маетностю отцовскою”, але й грунтами, двором, нивами, сіножатями й лісами, придбаними вже І.Забілою²². Намагаючись прискорити повернення маєтностей, І.Забіла підключив до справи найближче оточення гетьмана – господаря Батуринського замку Никифора Лук'яновича та генерального суддю Василя Кочубея. У листі від 9.12.1699 р. Никифор Лук'янович сповіщав Забілу, що гетьман відклав розгляд його клопотання²³. Мало що зміг зробити й генеральний суддя. З листа Василя Кочубея до І. Забіли від 30.08.1701 р. останній дізнався, що його справу гетьман буде розглядати після повернення з військового походу за наявності всіх осіб, зацікавлених у ній²⁴. Так і не дочекався Іван Петрович справедливості. Але справу продовжила його дружина. У листі від 10.03.1705 р. Василь Кочубей поздоровив Ганну Забілу з Великим постом та обіцяв допомогти у розв'язанні справи щодо клишківського млина²⁵.

Справу батьків наполегливо продовжував І.І.Забіла. Його чолобитні до царя цікаві з огляду на той факт, що події 1708 р. стали своєрідним історичним репером для українців доби Гетьманщини. Вони чітко розмежувалися по лінії – До і Після. З цих, на перший погляд, суто майнових документів ми дізнаємося і про наслідки військових дій в околицях Багурина для населення. Наприклад, у чолобитній від 2.03.1724 р. І.І.Забіла викладає історію відібрання с. Клишки у його батька і передачі ніжинському полковнику С.Забілі, акцентує на негативній позиції у розв'язанні цього питання І.Мазепи і просить повернути село, посилаючись на царську грамоту та руйнацію Мазепою с. Обтове під час „шведской руїни”: „Падши до ног прошу млсрдїя ведлуг незносной кривди дѣючойся через много лѣт в одобраннї моего села Клишок от змѣнника Мазепи под час битности в (...) Москвѣ першого разу року 1698 го в чом подавал отец мой челом битную того времени и велено змѣннику вернуть, що хитростию своею, призвавши отца моего сказал же нужда мнѣ чинитца не з умыслу взял і отдал полковнику нѣжинскому Степану Забѣлѣ, що мушу і еще дать болш и злишне тилко аби не на прикрался и в дѣлах препятїя нѣякого не чинил, а до того предложил, же я тут неволник на столицѣ, а на Украинѣ моя воля буде (...) отец мой помер року 1701, а по змѣнѣ Мазепи просили matka моя пна гетмана Скоропадского и господина министр Змайлова подлуг села Клишок о отданне (...) а тепер оставшись по матцѣ своей в молодых лтах сиротою прошу млсрдїя (...) отчину Клишки пожаловать (...) грамотою во владѣние утвердить (...) при сем доношу иж под час шведской руїни, когда Десну переправил он змѣнник Мазепа, найшовши з войском в отчину мою Обтов зруйновал и випалил, а дотого и дом мой зграбоват велѣл зо всѣм що било нажитку, где конѣ стадо неученое на пакость с пистолет позабавать приказал, же не давалис ловит”²⁶. У чолобитній від 20.03.1727 р. І.Забіла знову просить повернути с. Клишки, відібране І.Мазепою у його батька, яке потім було незаконно, на його думку, віддане князю Григорію Федоровичу Долгорукому. У кінці – дописка І.Забіли про те, як І.Мазепа разом зі шведами зруйнував його „отчину” – с. Обтове: „Вотчину мою Обтев зруйновал и випалил”²⁷. Чи справді гетьман мстився невгамовним нащадкам Петра Забіли, чи це проста спекуляція – достеменно не відомо. Ймовірніше друге. Практика звинувачення в усіх гріхах І.Мазепи та його союзників шведів була у ті часи досить розповсюджена, адже це подобалося Санкт-Петербургу. Наприклад, господар Гадацького замку та гадацький полковник у 1700-1715 рр. Іван Чарниш скористався моментом й округлив свої маєтності за рахунок колишніх побратимів.

З цього приводу батуринська старшина повідомляла у 1726 р.: „Хутор змѣнника Довгополого з мелницею у одно коло и ко оному хутору пахатніе поля его ж змѣнника Довгополого, которим хуторомъ и мелницею владѣет судя генералний Івань Чарнишъ, а что до того футора пахатніихъ зменника Довгополого полювь и

инніхъ пожитков о томъ покажет митченский староста Хведор Корецкий (...).

К сему реестру вмѣсто отца своего сотника батуринского Феодора Данилова сына Стожка по его велению синь его Климиъ Стожокъ руку приложилъ. К сему реестру вмѣсто атамана батуринского Федора Прійми по его прошенію я, Стефан Петров синь писарь ратушній руку приложилъ”²⁸.

Докладнішу інформацію з цього приводу подав син Івана Чарниша: „1726 г. генваря въ 11 де. бывшего генералного суди Черныша сын ево Иванъ Ивановъ сын Чернышъ сказал: село Митченки за бывшего гетмана изменника Мазепы до ратуши батуринской принадлежалоль и какой збор с каждого двора порознь был ли он не вѣдаетъ и наперед сего в том селѣ Митченках было сто девят дворовъ и нне в том селѣ толикоежь число имѣтца, також и во владенне бывшего гетмана Скоропацкого на булаву и на кухню збираноль и нне в казну Ея Императорского Величества со оных дворовъ какие денежныя и хлебныя и протчия даходы збираетцаль онъ не вѣдает, а збиралось в дом отца ево с подданных с каждого вола рабочего по десяти копейкъ, да с лошади по дватцати копейкъ, а владель отецъ ево и онъ владѣет помянутым селом Митченками по данному гетмана Скоропацкого уневерсалу, которой данъ отцу ево на оное село въ 1709 м году марта 2 го дня, на которой уневерсаль в подтверждение имѣет от блженныя і вечнодостойныя памяти Его Императорского Величества жалованную грамоту, токмо нне он той грамоты при себѣ не имѣет, а имѣтца та грамота в домѣ ево в Глухове, а почему хуторомъ і изменника Довгополого и мелницею і всякими к тому хутору угоди также и і изменниковъ Орлика и канцеляриста Григорыя лесами і всякими угодами о которомъ хуторе и о всяких угодах по ведомости оного села Митченок войта и посполитых показано владѣет. Крепостѣй при себѣ не имѣет, токмо какъ о показанном хуторѣ такъ и о протчих к тому хутору угодах каким образом у отца ево во владении было о том в той грамотѣ показано, а ежели от Иван сказал ложно или что утаил и за то указала б Ея Императорское Величество учинит ему штраф чему будет достоин.

К сей сказки Иванъ Чарнишъ руку приложилъ”²⁹.

Важливі подробиці щодо спустошення Батурина царськими військами знаходимо в універсалі від 2.03.1709 р. І.Скоропадського І.Чарнишу на с. Митченки:

„Пресвѣтлѣйшаго и Державнѣйшаго Великаго Гсдря Нашего Его Црского Величества Войска Запороскаго Обоихъ Сторонъ Днепра Гетманъ Иоаннъ Скоропадский

Всей старшынѣ и черни Войска Его Црсаго Пресвѣтлаго Величества Запорожскаго особливе пану полковникови нѣжынскому, пп. старшынѣ полковой, сотникови митченскому, урядови батуринскому, также и господареви нашему обмачевскому и кому бы о томъ вѣдати налѣжало ознаймуемъ ижъ панъ Иванъ Чарнышъ знатныя войсковый товарищъ понесшы под часъ руины батуринской в добрах и хуторах своих около Батурина будучих разорение и спустошение просил насъ для подпоможения тых своих шкод и убытков о наданье села Митченокъ. Мы теды Гетманъ тому его прошению давшы у себе месце до того респектуючи на вѣрныя его Войску Запорожскому ронение услуги и вперед до оных заохочаючи яко тое село Митченки ему пану Чернишеви в подданское владѣние надаемъ, такъ абы въ владенье и заживанью оного и в отбиранье з людей тамошних посполитыхъ подданскаго послушенства ниhto старшыны и черни тоей сотни Митченской господарь нашъ обмачевской и ниhto инши не смѣли и не важылися ему пану Чернышеви найменшой чинити перешкоды и препятія. Войтъ зась тамошни митченский зо всеми посполитыми людми (опрочъ казаковъ которых волность зохована повинна быти ненарушне) маеть и повинен будет емужъ пану Чорнышеви во всяких случаях отдавати без жадной спреки и вымовки налѣжытое подданское послушенство и повинность, пилно мѣти хочемъ варуемъ и рейментарско грозно приказуемъ. Данъ в Прилуцѣ, марта втораго року 1709 г.

Подлинной уневерсал подписанъ тако: звышъменованны гетман рукою власною. На том уневерсалѣ печать войсковая. На оборотѣ того уневерсало подписано тако: уневерсаль рейментарский на маетность Митченки марта 2 1709. К сей ко-

пѣи Івань Чарнышъ руку приложилъ, а подлинной унѣверсаль к себѣ взялъ”³⁰.

У цьому документі звертають на себе увагу такі вражаючі характеристики, як „руина батуринаская”, „разорение”, „спустошение”.

Вчинок І.Чарниша викликає обурення. Але якщо подивитися на подальші дії цієї людини, то зрозуміло стає речення про те, що особистість не можна фарбувати лише одним кольором. Відомо про його арешт у справі П.Полуботка, утримання у сумнозвісній Петропавлівській фортеці та примусове поселення у Москві, де він і помер 1728 р.³¹ Ось чому російська влада з підозрою дивилася у бік українців. Спрацювала стара приказка: „Скільки вовка не годуй, а він все одно у ліс дивиться”, тобто скільки українця не підготовувати, все одно, якщо пошкребеш, то побачиш там мазепинця. Для явних своїх ворогів Москва застосовувала й батога, про що ми вже писали. Наприклад, Семен Степанович Забіла, син ніжинського полковника, за зв’язок з І.Мазепою царським указом від 25.09.1709 р. був позбавлений сіл Клишки та Чапліївка. Цікавий момент. Його дружина Ганна Мирович, донька переяславського полковника, разом з мазепинцями пішла у Туреччину, жила у Бендерах. Там вийшла заміж за шведського королівського маршала Лимонта та виїхала до Стокгольма³².

В інквізиції від 10.08.1724 р., що зберігається в згаданому архіві Забїл, у якій ідеться про розмежування земель парафіївських та іваницьких жителів, натрапляємо на характеристику як подій 1708–1709 рр., так і дій Мазепи: „По розказаню господина Сави Рагозинского, когда дани маестности, грунтами владѣя як Ламѣковского граница перед шведшиною положена знов (...) іваницькие люди подавать хотѣли змѣннику Мазепѣ суплѣку у Батурина на Ломѣковского за грунта, що через границу давнюю его подданиѣ нам кривди чинили”³³.

Об’єктивнішу картину висвітлення подій 1708–1709 рр. знаходимо у „Краткому описании Малороссии”, що було скопійоване й доповнене І.І.Забілою. У 1708 р. фіксується розгром шведського генерала Левенгаупта під Лісною, страта І.Мазепою Кочубея та Іскри, „якобы их на него присяжку (...)”. Далі: „Мазепа змѣнивши гсдрю своему пристал к шведскому королю в Малую Россію пришедшему”³⁴. Звертає на себе увагу зміщення акценту у діях гетьмана. Мовляв, той всього-на-всього поміняв монархів. Питання міждержавних відносин Росії та України свідомо залишається у тіні. Зафіксована зимівля шведів у Ромнах та Гадячі. І цікавий момент: виявляється, що населення потерпало як від шведів, так і від російських воєнків: „Тогда ж перед Рождеством донци и великоросіяне Ромен зграбовали”³⁵. Хоча здирства шведів та обіцянки винагороди теж робили свою справу: „Того ж року малоросіяне вездѣ на квартерах шведов тайно и явно были, а иных живых к гсдрю отвозили”³⁶. Обрання нового гетьмана у листопаді описано так: „Тогда ж в ноември Иван Скоропадскій в присудствии гсдря в Глуховѣ обран в гетьмани и утвержден”, – з цікавою допискою І.І.Забіли: „по прежнему на волност”³⁷. Як же хотілося зберегти українцям свої стародавні права! Зафіксований перехід Д.Апостола до царя, але подано це як повернення блудного сина: „Тогда ж полковник миргородский Апостол Мазепою отведенный откинувшись от его тайно уйшол в сторону гсдреву”. І, звісно, за це був підготований: „и милость получил”³⁸. Проте поряд зафіксований факт скасування царем оренд (згадаймо лицемірний указ Петра I), але одночасно і встановлення нового податку: „а покуховній збор установлен”³⁹. Полтавська битва потрактована як „преславная виктория”, яка відбулася й завдяки С.Палію: „Палѣй з Сибіру сискан и на баталіи Полтавской побѣждал войско неприятеля зламанному не давать ободритися”⁴⁰. Смерть Мазепи у Бендерах описана відсторонено: „Вскорѣ Мазепа пропал”⁴¹.

Як би там не було, незважаючи на позитивні або негативні оцінки істориків, що належать до різних таборів, місце Мазепи в українській історії визначив сам народ: „Від Богдана до Івана не було гетьмана”.

1. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С.Павленко. – К.: Видавничий дім

„Киево-Могилянська Академія”, 2007. – С. 249 (лист від 30.10.1708 р. І.Мазепи до стародубського полковника І.Скоропадського).

2. Там само. – С. 358, 360 (лист від 1.06.1721 р. Пилипа Орлика до митрополита Стефана Яворського).

3. Ситий І. Книги Забіл (1671-1745) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 116 – 120; Ситий І. Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І.І.Забіли // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 166 – 169; Ситий І. Книги Забіл (1671-1745). Книга 1 // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 521 – 543.

4. Ситий І. Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І.І.Забіли. – С. 168.

5. Там само.

6. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В.Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Ал 557. Оригінал, скріплений печаткою князя.

7. ЧІМ. – Інв. № Ал 91. Оригінал, скріплений малою царською печаткою.

8. Грамота була написана у похідній канцелярії Петра I „в обозе при Десне”.

9. Мазепина книга / Упорядник І. Ситий. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2005. – С. 201.

10. Там само. – С. 83.

11. Там само. – С. 73 – 74.

12. Там само. – С. 118.

13. Там само. – С. 295 – 296.

14. ЧІМ. – Інв. № Ал 14. – Арк. 41

15. ЧІМ. – Інв. № Ак 945.

16. Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття: Каталог історико-мистецької виставки / Упорядник В.Недяк. – К.: Емма, 2003. – С. 57.

17. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – Чернігів: Редакційно-видавничий відділ обласного управління по пресі, 1994. – С. 110.

18. ЧІМ. – Інв. № Ал 23.

19. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – С. 108.

20. ЧІМ. – Інв. № Ал 395. – Док. № 3.

21. Там само. – Док. № 8.

22. Там само. – Док. № 7.

23. Там само. – Док. № 5.

24. Там само. – Док. № 10.

25. Там само. – Док. № 9.

26. Там само. – Док. № 6.

27. Там само. – Док. № 4.

28. Мазепина книга. – С. 138 – 139.

29. Там само. – С. 139 – 140.

30. Там само. – С. 140 – 141.

31. Матеріали по истории Малороссии. Выпуск I. Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове (1687 – 1713) / Под редакцией В.Л.Модзалевского. – Чернигов: Типография губернского земства, 1912. – С. 36.

32. Ситий І. Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І.І.Забіли. – С. 168.

33. ЧІМ. – Інв. № Ал 14. – Док. № 90.

34. Там само. – Арк. 42 зв.

35. Там само.

36. Там само.

37. Там само.

38. Там само.

39. Там само.

40. Там само.

41. Там само.

Статья посвящена интерпретации событий эпохи гетмана И.Мазепы в исторических заметках бунчукового товарища Ивана Забильи.

Ключевые слова: заметки, Мазепа, руина, погибель.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477)

Володимир Чухно

САДИБА СУДІЄНКІВ В ОЧКИНОМУ

У статті йдеться про садибу Судієнків у с. Очкине Середино-Будського району Сумської області, одну з найвідоміших садиб України кінця XVIII – початку XX ст.

Ключові слова: Очкине, садиба, картинна галерея.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Україні було збудовано немало величних садибних комплексів: маєток графа П.О. Румянцева-Задунайського в селі Вишеньки на Чернігівщині, садиба князя В.П. Кочубея в селищі Диканька на Полтавщині, палац князів Голіциних у місті Тростянці Сумської області, садиба Осипа Степановича Судієнка у селі Очкине Середино-Будського району Сумської області та багато інших.

З моменту їх будівництва минуло понад 200 років, і за цей час більшість з них канула в Лету.

Не збереглася і садиба Судієнків в Очкиному, яку Микола Миколайович Врангель, видатний першовідкривач російської садибної культури, ставив в один ряд з Дубровицями, Архангельським, Останкіним, Кусковим, Мар'їним, Ольговим ...¹, а відомий мистецтвознавець, архітектор і художник Георгій Крискентійович Лукомський вважав однією з кращих серед збудованих в Катерининську епоху².

Садиба Судієнків в Очкиному була зведена в середині 80-х років XVIII століття уродженцем міста Новгород-Сіверського Чернігівської губернії таємним радником Осипом Степановичем Судієнком (бл. 1743 – 04.12.1811 рр.), який служив у Головному поштових справ управлінні в Санкт-Петербурзі і завідував приватними справами О.А. Безбородька.

За переказами, її будівництво було приурочене до приїзду Катерини II, яка начебто планувала зупинитися в ній на відпочинок під час своєї історичної подорожі з Петербурга в Крим³.

Однак чи так це насправді, достеменно не відомо.

З численних літературних джерел ми знаємо, що маршрут подорожі імператриці через Новгород-Сіверське намісництво пролягав через місто Стародуб, села Дохновичі, Мишкове, Андріївку, Андрейковичі, Бучки, Смяч, місто Новгород-Сіверський та інші населені пункти, розташовані на правому березі Десни.

На ділянці шляху між селами Бучки і Смяч імператриця могла звернути з наміченого маршруту і, наприклад, через Кам'янську Слободу заїхати в Очкине, офіційним власником якого на той час був О.А. Безбородько, який супроводжував Катерину II в подорожі.

Однак відомостей про це ні в книзі Г.В. Єсіпова «Путешествие императрицы Екатерины II по Южной России в 1787 году»⁴, ні в книзі П.М. Добровольського «Путешествие императрицы Екатерины II через Черниговский край», складеній

© Чухно Володимир Єгорович – краєзнавець (м. Шостка Сумської області).

Акварель М.О. Кунавіна. Очкине

за матеріалами Чернігівських архівів⁵, ні в камер-фур'єрському «Журнале высочайшего путешествия ее величества государыни императрицы Екатерины II, самодержицы Всероссийской, в Полуденные страны России в 1787 году», виданому відразу після закінчення подорожі, ні в інших переглянутих нами джерелах немає.

І лише в «Чернігівських губернських відомостях» за 1855 рік є згадка про те, що Осип Степанович Судієнко пригостив імператрицю у своєму палаці, однак це було не в Очкиному, як стверджував правнук засновника садиби – депутат IV Думи Росії Євгеній Олександрович Судієнко, а у селі Рикове Новгород-Сіверського повіту, недалеко від села Вишеньки, куди Катерина II прямувала на зустріч з П.О. Румянцевим-Задунайським⁶.

Існує припущення, що садиба Судієнків в Очкиному зводилася за проектом відомого російського архітектора і графіка італійського походження, члена Королівської академії мистецтв Швеції Джакомо Кваренгі⁷, який наприкінці XVIII – на початку XIX століття спроектував Катерининський та Смольний інститути в Петербурзі, гостині двори на Красній площі в Москві, собор Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському, садибний ансамбль О.А. Безбородька у селі Стольному на Менщині тощо.

Однак не усі поділяють цю точку зору. На думку Олексія Миколайовича Греча, голови Товариства вивчення російської садиби з 1927 р. по 1930 р., будівництво садиби в Очкиному здійснювалося за проектом товариша по службі Судієнка – Миколи Олександровича Львова (1751 – 1803 рр.)⁸, відомого російського архітектора, поета і музиканта, за проектами якого були зведені Невські ворота Петропавлівської фортеці, будівля Поштамту в Санкт-Петербурзі, Пріоратський палац в Гатчині, Борисоглібський собор в Торжку, деякі садибні споруди у селі Стольному на Менщині, у селі Ляличі на Стародубщині, у селі Диканьці на Полтавщині тощо.

На приналежність проекту очкинської садиби М.О. Львову вказує і науковий співробітник Науково-дослідного інституту теорії архітектури та містобудування РААСН Андрій Вікторович Чекмарьов. На його думку, крім «наявності в очкинському будинку типово львівського бельведера – широкого четверика з термальними вікнами, руку Львова видають й інші споруди садиби – ліричний павільйон пристані, що нагадує паркову архітектуру в Знаменському-райці, ворота та оранжерея»⁹.

Садиба Судієнків у Очкиному розташована на південній околиці села, поруч з

річкою і лісом. З усіх боків вона була обнесена кам'яною огорожею, а по її краях, з боку річки, були встановлені дві вежі зі шпильями, які додавали їй особливої мальовничості.

На територію садиби вели в'їзні ворота в стилі бароко, прикрашені чавунними зображеннями левів, а від них дорога пролягала до широкого і майже квадратного майданчика – партера перед палацом.

З боку партера палац був прикрашений високим і порівняно вузьким портиком колон тосканського ордера, в півтора поверха по одному фасаду, а над ним підносився плоский купол, забарвлений в блідо-зелений колір.

Поруч з палацом розміщались два флігелі, фасади яких прикрашалися низенькими портиками – гамочками з чотирьох попарно встановлених колон, а неподалік від нього була розташована оранжерея – довге приміщення, прикрашене напівкруглими вікнами, до торцевих фасадів якого примикали напівкруглі, в класичному стилі входи, увінчані куполами. На думку відомого російського мистецтвознавця Г.К. Лукомського, який відвідав садибу Судієнків улітку 1914 року, «оранжерея в Очкиному була надзвичайно красива і чарівна»¹⁰. Вона являла собою «позитивно стильну споруду, рідкісну і, мабуть, навіть кращу в цьому роді (якщо не брати до уваги оранжерей в садибі Мамонтова під Москвою, у графа Гендрікова в с. Графському та у князя Голіцина в с. Должике)»¹¹.

Неподалік від палацу був розташований корпус служб, який являв собою довгий одноповерховий флігель, приміщення для приготування їжі – компактний

В'їзні ворота (1914 р.)

будинки з антресолями, два фасади якого були прикрашені колонадою, а на краю берегового схилу стояв павільйон-пристань.

Павільйон-пристань вважався однією з найкрасивіших споруд в Очкиному. У середній його частині, з боку річки, височіла пряма колонада, з іншого боку – напівкруглий, уставлений колонами виступ, а з боків – дві арки. За свідченнями Г.К. Лукомського, павільйон віддалено нагадував бесідку в саду Михайлівського палацу, а його форми були «прості, але на диво гармонійні, і білі колони однаково чарівні: і коли вони виділялися на фоні зеленого луку (якщо дивитися на павільйон від будинку), і коли крізь них проглядалася гущавина парку (якщо розглядати його від річки)»¹².

Як виглядав павільйон-пристань через декілька років після закінчення будівництва садиби, можна побачити на акварелі відомого російського живописця Олександра Михайловича Кунавіна «Вид бесідки со спуском на Десну реку господина Судиенко»¹³. Акварель була написана живописцем на початку XIX ст. і через декілька років подарована засновником садиби малоросійському генерал-губернатору князю Олексію Борисовичу Куракіну. До революції вона зберігалась у родинній вотчині Куракіних у селі Надеждине Саратовської губернії¹⁴, а після революції надійшла в Державний музейний фонд Росії, звідки в 1925 році була передана в Національний художній музей України, де зберігається і донині¹⁵.

Однак найбільший інтерес являв двоповерховий палац садиби, прикрашений високим портиком колон з приплюснутим фронтоном, напівкруглими вікнами у венеціанському стилі та колонадою з боку парку.

Усередині він був багато і вишукано оздоблений у стилі Людовика XVI. Його просторий вестибюль, що вів у величезну двосвітню залу, був прикрашений колонами і розписаний білим розписом на синьому фоні.

На стінах зали висіли портрети царів із роду Романових, їх прикрашав багатий

орнаментальний розпис із зображенням римських руїн у медальйонах.

Посередині зали була встановлена велика ваза, а зі стелі звисала величезна кришталева люстра з блакитним склом грушовидної форми усередині.

Крім зали і вестибюля, в палаці були дві добре прикрашені вітальні, дві напівзали, їдальня, велика бібліотека та багато кабінетів і спальень.

Садиба завжди захоплювала своїх відвідувачів багатством та красою.

У своїх спогадах офіцер кавалерійського полку Микита Іванович Толубеев, який з групою товаришів по службі відвідав на початку XIX століття садибу Судієнків в Очкино, писав: «Едучи туда, мы предполагали увидеть в Очкино все обыкновенное – сельское, но как удивились, когда представилось нам все городское, и даже столичное. Двор представлял собой квадратную площадь, величиной десятины с две или более. Он прилегал к реке Десне и возвышался над нею.

На противоположной стороне двора находился огромный трехэтажный, каменный, новейшей архитектуры дом, а по обе стороны от него были расположены большие каменные флигели, которые образовывали скобу, концами к Десне прилегающую, почему в полулю воду, когда она почти равнялась с поверхностью двора, проходящие по Десне водоходные суда представлялись, как будто по двору плывущими.

Все это огромное строение наполнено было дорогою мебелью, особенно главный дом, в котором были комнаты, обитые китайскими тканями обоями, ценою тысяч по двадцать и тридцать.

Столовая вся была обвешана грудными в натуральную величину портретами всех известных российских князей, царей и императоров, здесь же находился и тканый портрет императрицы Екатерины II, превосходной работы, а под ним портреты Безбородко, Румянцева, Суворова, Потемкина и других, отличившихся в военной, статской и придворной службах мужей.

В верхнем этаже многие комнаты были обвешаны такими же портретами всех по истории известных европейских, азиатских и даже частью африканских и американских государей.

Загальний вигляд зали з портретною галереєю

**Фогель-фон-Фогельштейн.
М.О. Судієнко (сімейна група)**

Почти все комнаты снабжены были часами футлярными, столовыми и прочими, какие для удовлетворения богатой роскоши выдуманы. Нет из них ни одних часов, которые бы стоили одну тысячу, но всякие – две, три, четыре, пять, десять тысяч и так далее, даже до двадцати четырех тысяч рублей.

В одной комнате стоит китайская кровать, которая также стоит более десяти тысяч рублей, и все флигели наполнены также дорогою мебелью.

Словом, нам, ехавшим от Новгород-Северского по необитаемым местам и между лесов, все наружное в Очкино показалось волшебным, а внутреннее привело в удивление»¹⁶.

Був захоплений садибою Судієнків і малоросійський генерал-губернатор князь Олексій Борисович Куракін, який під час подорожі по губернії в серпні – вересні 1802 року захворів і на декілька днів зупинився тут на відпочинок. Свої спогади від побаченого 5 вересня 1802 року він описав у листі до свого брата О.Б. Куракіна: «Серед місць, у яких я зупинився, було помешкання пана Судієнкова. Я залишався там на два дні і відчуваю себе після цього краще. Те, що я побачив у нього, не можна уявити собі: кількість, краса і смак споруд, далеких від доріг, оточених лісами, нагадують мені казкові часи. Тільки багатство будівель графа Шереметьєва і принца Безбородька могло би їх перевершити; усі інші не можуть навіть зрівнятися»¹⁷.

Запам'ятала садибу Судієнків і відома російська колекціонерка та дійсний член товариства витонченого мистецтва Росії Марія Клавдіївна Тенишева, яка в 1892 році пропливала по Десні поблизу Очкиного на пароплаві «Благодать». Свої спогади від побаченого вона описала у книзі «Впечатления моей жизни», яка була випущена в 1933 році в Парижі: «Перед нами раскинулась удивительно величественная картина, облитая ярким солнцем. Утопая в пышной весенней зелени, на фоне колоссальных тополей, лип и дубов торжественно стоял роскошный белый господский дом с высокими гордыми колоннами. Это чарующее видение – творение прошлого, страница, созданная и пережитая нашими дедами, баловнями судьбы, разом, неожиданно предстала перед нами. Название этого рая – Очкино. Мы навсегда сохранили впечатление этого истинно барского жилища, редкого по красоте и уюту»¹⁸.

У маєтку Судієнків у Очкиному зберігалось безліч предметів, які мали високу історичну та художню цінність. Серед них ваза імператорського заводу Павловського часу; ваза з пейзажем Олександрівського часу; багато предметів, виготовлених на заводі найближчих родичів господарів будинку Миклашевських; чудовий орган з темного горіхового дерева, покритий вишуканою бронзовою арматурою; чарівні мініатюри, датовані 1785 р.; дивовижна «кришталева гірка» епохи Людовика XVI з кулею зверху і пірамідами та лірами внизу; плафон «з фруктами» і видами античних білих споруд, що виділялись на рожевому фоні, немов камінь; бюст О.А. Безбородька (за іншими даними, князя Г.О. Потьомкіна), імовірно, роботи відомого російського скульптора Федота Івановича Шубіна та багато інших дивовижних за своєю красою та вишуканістю витворів мистецтва¹⁹.

Проте найбільший інтерес являла картинна галерея. Вона належала до найвідоміших приватних колекцій в Україні, і справжні шанувальники мистецтва ставили її в один ряд з колекціями О.М. Лазаревського (зібрання старовини, гравюр і портретів українських діячів), В.В. Тарновського (зібрання портретів і предметів домашнього побуту) та інших збирачів старовини²⁰.

Колекція включала у себе портрет засновника садиби О.С. Судієнка роботи Д. Левицького²¹; портрет О.С. Судієнка роботи відомого портретиста В.Л. Боровиковського; портрет М.О. Судієнка роботи німецького художника К.Х. Фогельфон-Фогельштейна²²; портрет М.О. Судієнка роботи французького живописця Ф.К.Винтергальтера; портрет князя Кантемира роботи Д. Левицького; портрет князя О.А. Безбородька (автор невідомий); портрет графа П.О. Румянцева-Задунайського (автор невідомий); портрет імператора Павла (автор невідомий); автопортрет, що приписувався К. Брюллову; дві картини «Фрукти» відомого швей-

царського живописця Ж.Е. Ліотарда; полотна Вувермана і Вандервельде; дві картини, що приписувались Тер'єру²³; картину К.Х. Фогель-фон-Фогельштейна «М.О. Судієнко з сім'єю»²⁴; картину «Мадонна» Антонія Корреджіо; декілька картин І.К. Айвазовського і Х.Д. Рауха²⁵; картину К.Х. Фогель-фон-Фогельштейна «Анна Болейн за ґратами»; портрет В.А. Моцарта, роботи відомого австрійського художника Й. Грассі²⁶; портрети царів з роду Романових та «усіх великих людей Росії, починаючи з Петра»²⁷, які були з тієї ж серії, що і портрети в галереях Юсупових в «Архангельському» та Воронцових в «Андріївському»; портрет О.С. Пушкіна, писаний олією, та багато інших полотен, а також малюнки з видами Києва, Михайлівського монастиря, Софійського собору і т.д.

У садибі зберігалася колекція старовинних українських портретів²⁸. Проте докладних відомостей про її склад немає²⁹. Є лише згадка про те, що при виданні книги «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах» (Київ, 1885 р.) «портрет Юрія Хмельницького був писаний із зображення, яке зберігається у Судієнка»³⁰.

З дня заснування садиба Судієнків в Очкиному належала її засновнику Осипу Степановичу Судієнку, а після його смерті, що настала 4 грудня 1811 року, дісталась у спадок його сину – відомому українському археографу й історичу Михайлу Осиповичу Судієнку. У його власності вона перебувала до 8 вересня 1871 року, після чого перейшла у спадок до його середнього сина – предводителя дворянства Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії Олександра Михайловича Судієнка (28.07.1832 р. – 12.04.1882 р.), а від нього до його дітей – останніх поміщиків Очкиного: депутата IV Державної Думи Росії Євгенія Олександровича Судієнка (25.05.1870 – 1919 рр.) та його брата георгіївського кавалера Георгія Олександровича Судієнка (21.06.1872 р. – після 1930 р.).

Після жовтневої революції Судієнки покинули свою садибу в Очкиному і виїхали до Москви. З собою забрали лише декілька картин, які мали для них найбільшу цінність, а також коштовності та одяг.

Після від'їзду Судієнків їхня картинна галерея, величезна бібліотека, старовинні меблі, посуд та інше майно, що зберігалось в Очкиному, було захоплене місцевими селянами, «хто, скільки встиг захопити». «Картини, мальовані знаменитими художниками олійними фарбами на полотні, були обірвані селянами і використані на онучі, величезна бібліотека розібрана на куриво, а садиба частково спалена»³¹.

За спогадами місцевого краєзнавця Федора Лукича Котова: «До 1927 року від будівель садиби залишалися тільки фундаменти, усе інше селяни розібрали на цеглу, яку використали для кладки печей. Вікові дерева – пірамідальні тополі, клени, липи, ялини і фруктові сади були зрізані, а прекрасний куточок землі перетворений на пустир».

Із величного колись садибного комплексу і прекрасного парку в англійському стилі до наших днів збереглися лише три зарослі ставки. Усе інше, на жаль, назавжди втрачено.

Не збереглася і картинна галерея Судієнків, що знаходилась у їх власному житловому будинку по вул. Козацькій у Новгороді-Сіверському.

У 1920 році на збереження в Новгород-Сіверський музей надійшло близько 35 – 40 картин і гравюр: «Дуже гарна річ німецького художника Фогеля, зображення дівчинки п'яти-семи років, 2 гарних старовинних портрета із зображенням чоловіка в костюмі епохи Павла I і молодого чоловіка 20 – 30 років XIX століття, гравюри, в більшості французькі і англійські XVIII – XIX століть, фарфорові вироби імператорського заводу Катерининського часу та інших фабрик»³² тощо, які, скоріше за все, належали родині Судієнків. Однак достеменно про це нічого не відомо.

1. Врангель Н.Н. Старые усадьбы. Очерки русского искусства и быта. – 1910. – С. 8.

2. Лукомский Г.К. «Очкино, имение Е.А. Судиенко». // Столица и усадьба. – СПб., 1914. – №21. – С. 7.

3. Лукомский Г.К. «Очкино, имение Е.А. Судиенко». // Столица и усадьба. – СПб., 1914. – №21. – С. 7.
4. Есинов Г.В. Путешествие императрицы Екатерины – II по Южной России в 1787 году. // Киевская старина. – К., 1890.
5. Добровольский П.М. Путешествие императрицы – II через Черниговский край. – Чернигов, 1903.
6. Село Вишенки. // Черниговские губернские ведомости. Отдел второй. Часть неофициальная. – Чернигов, 1850. – №8. – С. 66.
7. Січинський В. Історія українського мистецтва. Том 1. – Нью-Йорк, 1956. – С. 142.
8. Греч А. Н. Венок усадьбам. //Памятники Отечества. 1994 – 1995 гг. –№32.
9. Чекмарев А.В. Постройки Н.А. Львова и его круга в провинции: новые открытия. // Архитектурное наследство. – Вып. 50. – М., 2009. – С. 255 – 279.
10. Лукомский Г.К. Памятники старинной архитектуры России: в типах художественного строительства. Изд. Шиповник, – Петроград, 1916. – С. 386.
11. Лукомский Г.К. «Очкино, имение Е.А. Судиенко». // Столица и усадьба. – Петроград, 1914. – №21. – С. 8.
12. Там само. – С. 8.
13. Український живопис XIX – XX ст. З колекції НХМУ. – Київ, Артанія Нова. – 2005. – С. 49.
14. Куракин Ф.А. Восемнадцатый век. Исторический сборник. – СПб., 1904. – Т. 1. – С. 484 – 485.
15. Український живопис XIX – XX ст. З колекції НХМУ. – Київ, Артанія Нова. – 2005. – С. 252.
16. Толубеев Н.И. Записки Никиты Ивановича Толубеева (1780 – 1809). Издание редакции исторического журнала Русская старина. – СПб., 1889. – VIII. – С. 82 – 85.
17. Восемнадцатый век. Исторический сборник, издаваемый по фамильным бумагам фамильного архива почетным членом Археологического института князем Ф.А. Куракиным. – СПб., 1904. – Т. 1. – С. 299.
18. Тенишева М.К. Впечатления моей жизни. Издательство: Молодая гвардия. – М., 2006. – С. 84.
19. Лукомский Г.К. «Очкино, имение Е.А. Судиенко». // Столица и усадьба. – Петроград, 1914. – №21. – С. 10.
20. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1897. – Т. 20. – С. 120 – 121.
21. Каталог Д.Г. Левицкого. – М., 1987. – С. 135.
22. Каталог историко-художественной выставки русских портретов 1905 г. – СПб., 1905. – С. 69.
23. Лукомский Г.К. «Очкино, имение Е.А. Судиенко». // Столица и усадьба. – Петроград, 1914. – №21. – С. 10.
24. Барон Врангель. Иностранцы XIX века в России. // Старые годы. – СПб., 1912. – (Июль – сентябрь). – С. 34 – 35.
25. Ежегодник государственного исторического музея. – М., 1970. – С. 192.
26. Наумов А.А. «История московского портрета работы художника Й. Грасси». // Журнал «Мелодия». – М., 2006. – С. 21 – 23.
27. Барсуков Н. Жизнь и труды М.П. Погодина. – СПб., 1888. – Т. 1. – С. 136.
28. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Киев. 1892. – Т. 1. – Кн. – С. 1420.
29. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты. // Киевская старина. – Киев, 1882. – Т. 4. – С. 175.
30. «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах». – Киев, 1885. – Вып. 1. – С. VI.
31. Игрицкий И.В. Тысяча девятьсот семнадцатый год в деревне. – М., 1929. – С. 185.
32. «Из отчета губинспекции по музейной части губполитпросвета о результатах проверки состояния Новгород-Северского художественного музея от 30.10.1922 г.» Государственный архив Черниговской области, ф. р-593, оп. 1, д. 1171, л. 89 – 90.

В статье рассказывается об усадьбе Судиенко в с. Очкино Середино-Будского района Сумской области, одной из известнейших усадеб Украины конца XVIII – начала XX века.

Ключевые слова: Очкино, усадьба, картинная галерея.

In the article they say about the farmstead of Sudienkiv in Ochkino Seredino-Budskiy district of Sumy region, to one of the well known farmsteads of Ukraine of the end of the 18 th – beginning of the 20 th century.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 261.5 (477.51)

Данило Рига

●

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА ЄПАРХІЯ ТА ЇЇ РОЛЬ У ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОМУ ТА ОСВІТНЬОМУ ЖИТТІ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХVІІІ ст.

У статті йдеться про господарську та культурно-просвітницьку діяльність Новгород-Сіверської єпархії (1785-1797).

Ключові слова: *Новгород-Сіверська єпархія, монастирі, православна церква.*

Новгород-Сіверський завжди відігравав важливу роль у суспільно-політичному житті Північного Лівобережжя [1, С.18]. Він мав свою поважну культурно-освітню історичну традицію [2, С.48]. Як відомо, 1782 р. колишню Гетьманщину було розподілено на три намісництва: Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. Старе і тихе сотенне місто Новгород-Сіверський фактично стало центром Північної Гетьманщини – Новгород-Сіверського намісництва. У його межах опинились обидві колишні столиці гетьманської України, стара – Батурин, з його історичними традиціями українського державництва, і нова – Глухів, з його впливовою українсько-російською бюрократією і досить помітними тенденціями до відновлення гетьманської держави [3, С.146].

Новостворені адміністративні установи Новгород-Сіверського намісництва формувалися головним чином із місцевої еліти. Поява значної кількості впливових урядовців, видатних українських діячів сприяла поживанню громадського життя Новгорода-Сіверського, перетворенню його на значний культурно-політичний центр Північної Гетьманщини [4, С.3]. Не дивно, що тут гуртуються українські політичні й культурні діячі того часу. Першим губернатором намісництва став колишній генеральний суддя І. В. Журман, посаду віце-губернатора зайняв генеральний писар В. Туманський. Перетворення відбувались не лише у суспільно-політичному, а й у релігійному житті регіону. У зв'язку з новим адміністративно-територіальним поділом у березні 1785 р було створено Новгород-Сіверську єпархію. До її складу увійшли одинадцять повітів: Глухівський, Конотопський, Коропський, Кролевецький, Мглинський, Новгород-Сіверський, Новомістський, Погарський, Соницький, Стародубський, Суразький.

Очолити новостворену єпархію Переяславський єпископ Іларіон. Імператриця Катерина II наказала „перевести Єпископом в Новгород-Северский именованъ его Новгородско-Северским и Глуховским.” [5, Арк.1]. До Новгорода-Сіверського перебралися й інші відомі церковні діячі – Володимир Сокальський, Мелхиседек Значко-Яворський, Варлаам Шишацький та ін. Усі вони були членами патріотичного гуртка, який існував у 1780-1790 рр. у Новгороді-Сіверському [6, С.77]. 28 квітня 1785 р. преосвященний Іларіон з Переяслава дав завдання Глухівському Петропавловському архімандриту Мельхиседеку Значко-Яворському зібрати інформацію про кількість монастирів. З отриманих свідчень дізнаємось, що на час засну-

© Рига Данило В'ячеславович – пошукувач кафедри історії та археології Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.

вання Новгород-Сіверського єпархія мала п'ятнадцять чоловічих та сім жіночих монастирів [7, С.322].

Після заснування Новгород-Сіверської єпархії одразу ж створюється церковний орган управління й суду – духовна консисторія. Новгород-Сіверська духовна консисторія була утворена 6 червня 1785 р. у відповідності з указом Катерини II „Про утворення єпархій у намісництвах.” [8, С.244]. Указ повелівав єпископу Іларіону „По Спасо-Северському наместничеству все монастыри и церкви в свою паству принять со всем имуществом по прежним описным книгам.” [9, Арк.15]. Відтепер під оруду Іларіона переходили монастирі та церкви, які раніше належали до Київської і Чернігівської єпархій. Консисторію та семінарію мали утримувати з доходів та вотчин монастирів.

Достатньо швидко при вступі преосвященного Іларіона на Новгород-Сіверську єпархію сталася переміна в утриманні архієрейських будинків і монастирів трьох Малоросійських єпархій – Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської. За указом Катерини II 10 квітня 1786 р. відбувається секуляризація. З цього часу архієрею Новгород-Сіверської єпархії з будинком, прислугою і духовній дикастерії виділялося сума у розмірі 5900 рублів.

Унаслідок введення штатів у Новгород-Сіверській єпархії 15 монастирів було закрито і перетворено на парафіяльні церкви, яким залишено мінімум церковного майна. Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир став кафедральним, а його колишній архімандрит Євстафій Пальмовський був відправлений на пенсію і оселився у Києво-Печерській лаврі [10, С.139-140].

Монастирі отримували суми згідно з їх класом. Монастирю першого класу – Батуринському Миколаївському – надавалася сума у розмірі 956 р. 30 коп. Двом монастирям другого класу – Глухівському Петропавловському і Харлампіївському Гамаліївському – надавалася сума 1511 р. 90 коп. Монастирю третього класу – Миколаївському Батуринському – виділялось 956 руб. 30 коп. Жіночому монастирю третього класу – 525 р. 60 коп. Усього на Новгород-Сіверську єпархію влада виділяла суму 12 405 руб. 70 коп. [11, Арк.2.]

Найзначимішими монастирями Новгород-Сіверської єпархії були: Глухівський Петропавлівський, Гамаліївський Харлампіївський, Батуринський Миколаївський, Максаківський, Глухівський Успенський, Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський. Кожен з них заслуговує на належну увагу.

Глухівський Петропавлівський монастир розташовувався поблизу с. Будищі Глухівського району Сумської області, за 24 км від м. Глухова, на правому високому березі р. Клевень. Він належить до пам'яток архітектури українського бароко. Час заснування невідомий (за деякими даними – 1230 р.). У 1695 р. на замовлення Данила Туптала «записний государів майстер кам'яної справи Матвій Єфимов» розпочав тут будівництво мурованого Петропавлівського собору, освяченого в 1697 р. На початку XVIII ст. у обителі споруджено трапезну з теплою церквою Успіня Богородиці (на кошти полковника М. Миклашевського), у 1712 р. – надбрамну Михайлівську церкву, 1795 р. – два корпуси братських келій та огорожу.

У 1769-1772 рр. архімандритом монастиря був Давид Нащинський – професор Київської академії, учений, який ознайомив Європу з творами Феофана Прокоповича. З 1781 р. наставником Глухівського Петропавловського монастиря був архімандрит Мельхиседек Значко-Яворський. Йому довелося передавати монастирські володіння у державне відомство.

Гамаліївський Харлампіївський монастир був зведений у с. Гамаліївці (тепер Шосткинського району Сумської області) біля збудованої 1702 р. на кошти генерального осавула А. Гамалії мурованої церкви Харлампія. У 1713 р. на місці скиту на кошти гетьмана І. Скоропадського та його дружини А. М. Маркович розпочато будівництво родового монастиря. Центральна споруда – п'ятибанний собор Різдва Богородиці (1735 р.). Первісно монастир діяв як жіночий, з 1733 р. – чоловічий. Неодноразово горів, зокрема 1738 р. Наставником Гамаліївського монастиря був з 1770 р. по 1785 р. архімандрит А.Почека. Наступним наставником з 1785 р. по 1789 р. був архімандрит І.Островський, який передавав майно монастиря у державне відом-

ство [12, С.51-52]. Після великої пожежі 1794 р. закритий і відновлений 1827 р. як жіночий.

Батури́нський Миколаї́вський монастир був заснований за часів Київської Русі на березі р. Сейму біля сучасного с. Осіч Бахмацького району. Свою назву отримав від міста Батурин [13, С. 267]. Час заснування монастиря невідомий. Скоріше за все монастир був заснований ще до „татарщини” [14, С.269]. У середині XIII ст. обитель зруйновано і відновлено тільки на початку XVII ст. У 1680 р. на кошти генерального судді І. Домонтовича у монастирі зведено мурований Миколаївський собор – хрещатий, дев’ятидільний, п’ятибанный, у традиціях українського бароко, але він не зберігся. З монастирем пов’язана діяльність українського і російського письменника, церковного і культурного діяча Данила Туптала (Димитрія Ростовського). У 1682-1683 рр. він був ігуменом монастиря, у 1690-1692 рр. у келії поруч із монастирем працював над створенням «Житій святих». При монастирі була бібліотека. Велика кількість книг польською мовою втрачена у XVIII ст.

На початку XVIII ст. Крупицький монастир був добре укріплений, проте під час воєнних дій 1708-1709 рр. його було пошкоджено.

У 1709-1712 рр. посаду ігумена Крупицького монастиря посів відомий гравер початку XVIII ст. Іван Мигура (в чернецтві з 1706 р. – Іларіон). Уродженець Києва, після закінчення Києво-Могилянської академії І. Мигура був запрошений для виконання художніх робіт у Софійській монастир, де згодом прийняв чернецтво. У 1702-1703 рр. викладає граматику в академії, у 1703-1704 рр. – поезику. У 1704 р. його посвячено на архідиякона, у 1709 р. переведено з Києво-Печерської лаври ігуменом у Крупицький монастир. І. Мигура виконував гравюри на міді у вигляді панегіричних текстів або портретів поважних осіб. Цікаво, що у монастирі все було у загальному користуванні. За відомістю 1755 р., у монастирі, крім ігумена, були намісник, економ, 5 ієромонахів, 7 ієродияконів, 10 монахів службових, 2 лікарських [15, С.271-272].

Представляють інтерес настоятелі монастиря. З 1776 р. архімандритом стає Володимир Сокальський, колишній ієромонах Запорозької Січі та член консисторії. При ньому граф Розумовський у 1777 р. дав обителі 3000 р., крім цього, розпорядився кожен рік надавати монастирю 100 р. і 200 пудів муки. У 1790 р. архімандрит Володимир Сокальський втратив зір та був відправлений на пенсію. Наступним ігуменом монастиря став Платон Романовський. Преосвященний Іларіон писав про нього Синоду: „ректор Новгород-Северской семинарии, учитель богословия и член дикастерии иєромонах Платон достоин не только игуменской должности, по своим трудам заслуживает и архимандричего чина.” Але в архімандрити Платон не був посвячений „по не соответствию с штатным положением монастиря”, як було сказано в указі Синоду. 7 квітня 1790 р. він був посвячений в ігумени Батури́нського монастиря. У 1794 р. став архімандритом і був переведений у другокласний Гамалі́вський монастир. З 1794 р. ігуменом Батури́нського монастиря стає Павло Чедне́вський [16, С.289-290].

Макса́ківський монастир входив до складу Новгород-Сіверської єпархії. У маєстностях монастиря мешкало понад 1000 душ чоловічої статті, які обробляли землю, працювали у 6 млинах, 3 гуральнях, ловили рибу у 17 озерах. У 1786 р. монастир був закритий [17, С.77]. Наступного 1787 р. у його приміщеннях уперше в Україні було організовано заклад на 24 місця для лікування психічно хворих.

Представляє інтерес Глухівський Успенський монастир третього класу. Цікаво, що це був єдиний жіночий монастир Новгород-Сіверської єпархії, який не був секуляризований. Зберігся цікавий документ про відведення землі Успенському жіночому монастирю. Такого змісту „Великому господину преосвященному Иллариону епископу Новгород-Северскому и Глуховскому. Нижайшие донесения. По силе ее императорского величества указа третеклассному Успенскому девичьему штатному монастырю отвести земли леса, людей по указанному штату. Ваше преосвященство прошу о вышесказанном повелеть учинить милостивое архиастырское определение.” [18, Арк.3].

Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир став кафедральним, а його колишній архімандрит, як уже зазначалося, Євстафій Пальмовський був

відправлений на пенсію і оселився у Києво-Печерській лаврі [19, С.139-140].

Таким чином, у Новгород-Сіверську єпархію були включені тільки 4 монастирі. Три з них були чоловічими, а один жіночий. Всі інші монастирі залишилися для інших цілей, були перетворені у приходські церкви.

У вересні 1785 р. для задоволення потреб єпархії у священнослужителях була відкрита Новгород-Сіверська духовна семінарія, до якої було переведено частину учнів і викладачів Переяславської духовної семінарії, а також Київської академії [20, С.378-379]. Духовна консисторія мала „1) для бідних нищєтних означити дом для жилища и потребное к содержанию; 2) для школ означено каменное строение, палаты, яко весьма для сего благопристойные, кои оправлены и очищены для сего уже по велению его преосвященства.” [21, Арк.413]. Невдовзі семінарія перетворилася на важливий духовно-навчальний заклад на півночі України.

Організація семінарії та її діяльність були безпосередньо пов'язані з іменем єпископа Іларіона. Його вплив на діяльність семінарії був вирішальним, оскільки Іларіон особисто опікувався цим навчальним закладом. На початку діяльності семінарії у ній існували 4 класи – нижчий клас граматики, вищий клас граматики, клас риторики, клас поезики. До Новгород-Сіверської семінарії було переведено частину учнів і викладачів Переяславської духовної семінарії, а також Київської академії. Станом на 1790 р., у духовній семінарії навчалось понад 470 учнів, діяли класи граматики, піітки, риторики, філософії, богослов'я. У семінарії поступово розширювалися коло і обсяг предметів. Поряд з традиційними латиною, поезикою, риторикою, філософією викладалися грецька, німецька та французька мови, а також математика, геометрія, географія, музика, образотворче мистецтво. За змістом навчальних програм семінарія була загальноосвітнім навчальним закладом [22, С.542.].

1790-1797 рр. – доба розквіту семінарії у Новгороді-Сіверському. Навчальний рік починався у семінарії, як і в інших навчальних закладах, 1 вересня і тривав до початку липня, хоча студентів часто зараховували і протягом року. Для вступу необхідно було пройти співбесіду з префектом. Існувала своя система перевірки знань: домашні завдання, опитування під час уроків, щосуботи – опитування за цілий тиждень та іспити наприкінці навчального року. Важливе місце посідав префект семінарії, котрий відповідав за організацію навчального процесу, виконання програм, успішність студентів, їх матеріальне забезпечення. Йому підлягав суперінтендант, який призначався з учителів і разом з помічниками з числа візитаторів та сеньйорів бурс відповідав за поведінку вихованців семінарії поза її межами.

До 1786 р. семінарія утримувалася за рахунок прибутків монастирів, а також відсотків від грошових пожертв з боку благодійників. У 1786 р. відбулася секуляризація, котра не оминула і Новгород-Сіверську єпархію. За указом від 10 квітня 1786 р., на утримання Новгород-Сіверської семінарії виділялося дві тисячі рублів. Цікаво, що на Чернігівську семінарію виділялось також 2000 р. [23, Арк.2.].

Викладачі Новгород-Сіверської семінарії не були новачками у цій царині. За плечима у них, як правило, були роки навчання у Києво-Могилянській академії та освітньої практики в інших навчальних закладах. Добір викладачів семінарії цілком залежав від єпископа Іларіона. Він, зокрема, звернувся до Синоду з клопотанням „взять мене в новую мою Новгородско-Северскую єпархию для заведення семинарии годных человек из монашєствующих. Теперь смею донести, что нужны мне люди для открытия семинарии и учреждения консистории: ректор семинарии, Михайловского Переясловского монастыря игумен Ваарлам, префект семинарии Архидиакон Платон, да еще для должности иеромонах Христофор. Сих трех человек определит прошу ваше святєйшєство” [24, Арк.10]. Синод пристав на цю пропозицію і задовольнив прохання Іларіона, який невдовзі рапортував: „Касательно взять в учреждаемой Новгородско-Северскую єпархию, из монашєствующих и других для архиерейского служения нужных мне людей указ получен, о чем святєйшему правительствующему Синоду почтенно рапортуую [25, Арк.23].

Фундатор Новгород-Сіверської духовної семінарії єпископ Іларіон Кондратовський народився у містечку Воронежі, навчався у Київській академії, згодом став архімандритом Києво-Межигірського монастиря, а 17 липня 1776 р. Переяславським єпископом. Саме з його ініціативи у 1781 р. в Переяславській духовній

семінарії було відкрито богословський клас, відремонтовано навчальний корпус і побудовано нову бурсу [26, С.45].

На особливу увагу заслуговує ректор Новгород-Сіверської духовної семінарії Варлаам Шишацький. Він народився в 1743 р. у селі Красилівка на Чернігівщині. Навчався у Переяславському колегіумі, а потім у Київській академії. Згодом викладав у Переяславському колегіумі філософію та богослов'я і був його ректором. 30 червня 1777 р. посвячений у ієромонахи, у 1780 р. – в ігумени Мошногірського монастиря, звідки у 1783 р. переведений ігуменом у Переяславський Михайлівський монастир. Протягом 1785-1787 рр. В. Шишацький обіймав посаду ректора Новгород-Сіверської духовної семінарії. У 1794 р. за клопотанням Мінського архієпископа Віктора Садовського був призначений архімандритом Дятловицького монастиря на Пінщині й став намісником архієпископа В. Садковського на Правобережній Україні [27, С.606].

Префектом Новгород-Сіверської семінарії та викладачем риторики й піітики у 1785 р. став ієромонах Платон Романовський. Він навчався у Переяславському колегіумі, а потім у Київській академії. У 1787 р. Платон Романовський був призначений ректором Новгород-Сіверської семінарії та викладачем філософії. У лютому 1796 р. він помер і був похований у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі.

Після смерті Платона Романовського єпископ Іларіон представив до Синоду двох кандидатів на посаду ректора – ігумена Германа та ієромонаха Києво-Печерської лаври Анатолія Ставицького, який був довгий час префектом Київської академії. Але члени Синоду вирішили інакше, й у 1796 р. на цю посаду було призначено ігумена Орловського Успенського монастиря Ієроніма Загоровського. Він навчався у Київській академії, прийняв чернецтво у Києво-Печерській лаврі й у 1770 р. став ігуменом Орловського Успенського монастиря і префектом Орловської семінарії. Після закриття Новгород-Сіверської семінарії у 1797 р. Ієронім Загоровський залишився архімандритом Гамаліївського монастиря, а у січні 1799 р. був призначений настоятелем Печерського монастиря Нижегородської єпархії.

Префектом Новгород-Сіверської семінарії у 1787-1793 рр. був ієромонах Павло Чедневський, який народився у 1748 р. Після закінчення Київської академії у січні 1776 р. він був призначений на викладацьку посаду в Астраханську семінарію. У 1780 р. Павло Чедневський прийняв чернечий постриг, а у квітні 1786 р. виїхав до Санкт-Петербурга, але невдовзі Синод відправив його у розпорядження Новгород-Сіверського єпископа Іларіона. 7 вересня 1787 р. П. Чедневський посів посаду префекта семінарії. Він також викладав риторику, філософію та французьку мову. У січні 1793 р. був призначений ігуменом заштатного Миколаївського Макошинського монастиря, але з 1796 р. знову викладав богослов'я у духовній семінарії. У квітні 1798 р. П. Чедневський був переведений настоятелем Козелецького Георгіївського монастиря. У 1803 р. він був звільнений за станом здоров'я з пенсією у розмірі 272 руб. 50 коп. на рік. Помер 10 січня 1823 р. [28, С.369-370].

Ще один префект семінарії Іоанн Казанський народився у 1755 р., навчався у Київській академії. У 1783 р. був направлений у Севську семінарію викладачем граматики і географії, а наступного 1784 р. став її префектом. 22 вересня 1784 р. він був посвячений у дякони Севського кафедрального собору. З вересня 1785 р. Іоанн Казанський – священик Севського кафедрального собору і викладач риторики, історії та давньогрецької мови у місцевій семінарії. У 1787 р. був переведений до Новгород-Сіверської духовної семінарії і розпочав викладати давньогрецьку мову. Префектом семінарії і викладачем філософії Іоанн Казанський був у 1794-1797 рр. У 1797 р. став членом Глухівського духовного правління [29, С.371].

Префект Леонтій Риклицький народився у 1766 р., навчався у Чернігівській та Новгород-Сіверській духовній семінаріях. У 1791 – 1793 рр. він викладав у Новгород-Сіверській семінарії піітику і давньогрецьку мову, а у 1793 – 1796 рр. – риторику, філософію і водночас займав посаду префекта. З грудня 1798 р. він – священик Чернігівського Спасо-Преображенського собору. У 1799 р. був направлений на посаду вчителя філософії Чернігівської семінарії. У 1800 р. став протоієреєм, а трохи згодом префектом семінарії [30, С.371].

Після смерті Катерини II відбуваються доленосні зміни у суспільному та релігійному житті всієї імперії. Як відомо, Павло I своїм указом скасовує Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва та утворює єдину Малоросійську губернію [31, С.2-3]. Нова Малоросійська губернія повністю відповідала кордонам колишньої Гетьманщини. З приходом Павла I пов'язаний останній етап життя Новгород-Сіверської єпархії [32, С. 207]. Після дванадцяти років діяльності вона припиняє свою бурхливу діяльність. Це відбувається у зв'язку з новим адміністративним поділом [33, С.26-27].

У височайшому указі імператора Павла I від 1 вересня 1797 р. були такі розпорядження: 1) єпископа Новгород-Сіверського Іларіона перевести у тому ж званні до управління Могильовською єпархією; 2) колишню Новгород-Сіверську єпархію приєднати до Чернігівської; 3) архієрейський будинок колишнього єпископа Новгород-Сіверського залишити за монастирем, призначити у монастир архимандрита, і бути йому у числі першокласних монастирів з утриманням по штату [34, С.48-49].

Після скасування Новгород-Сіверської єпархії, володіння Чернігівської єпархії розширились, до неї ввійшло приблизно двадцять п'ять міст. Але, щоправда, розширення було недовготривалим. За указом від 16 жовтня 1799 р. до складу Чернігівської єпархії ввійшло тільки десять повітів [35, С.360]. З цього часу Чернігів разом з такими повітовими містами, як Козелець, Ніжин, Сосниця, Конотоп, Ромни, Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб і Мглин, а також 1484 церквами склали Чернігівську єпархію II класу [36, С.71-72].

У 1799 р. єпархіальні межі приводились у відповідність до губернських, на підставі цього створювалися ще кілька нових єпархій. Згідно з цим Переяславський єпископ ставав місцевим архієреєм III класу. Його віданню підпадали 10 українських міст: Переяслав, Прилуки, Пирятин, Лубни, Гадяч, Золотоноша, Хорол, Зіньків, Полтава та Кременчук, що тепер склали Переяславську єпархію. На її території нараховувалось близько 500 церков [37, С.76-77].

Указ від 16 жовтня 1799 р. змінив положення Переяславської єпархії. Цей указ мав важливе значення. Переяславський єпископ звільнявся від залежності Київського митрополита і ставав єпископом Малоросійським Переяславським. Разом з тим нова самостійна єпархія зайняла 15 місце серед єпархій третього класу [38, С.7].

Релігійні нововведення імператора Павла I значно підсилили положення Чернігівської єпархії, яка віднині стала єпархією другого класу. Немаловажні були також заходи нового імператора по відношенню до Переяславської єпархії, які відновили її. З цього часу вона отримала звання єпархії третього класу.

Таким чином, створення Новгород-Сіверської єпархії було важливою подією у історії Північного Лівобережжя. Незважаючи на достатньо невеликий проміжок існування у часі, вона відіграла важливу роль у церковно-релігійному та освітньому житті Чернігівщини. Невід'ємними інституціями єпархії були монастирі, церкви та духовна семінарія. Потрібно сказати, що Новгород-Сіверська семінарія залишила помітний слід у культурно-освітньому житті. Вона була головним духовно-навчальним закладом на півночі України. Духовна семінарія продукувала талановитих вихованців. Маючи добру систему навчання, вона стала духовно-навчальним осередком на півночі України. Приймаючи на навчання всіх бажаючих, діти церковно – та священнослужителів здобували високий рівень освіти. Крім цього, завдяки семінарії збільшувався відсоток освічених людей серед українського населення. Діяльність семінарії поступово перетворювала порівняно невелике містечко Новгород-Сіверський у центр релігійно-освітнього життя.

1.Шевченко В. І. Філософська зоря Лазаря Барановича. – К: Український центр духовної культури, 2001. – 232 с.

2.Сковорода Г. Повн. збір. тв.: У 2-х т. К., 1989. – Т 2. – С.36.

3.Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острого, 2000. – С. 146.

4.Тимошенко А. Героїчне минуле, прекрасне майбутнє // Рад. Полісся. – 1999. – 21 серпня. – С.3.

5.Російський державний історичний архів. – Ф. 796. – Оп. 66.– Спр.135. – Арк. 1.

6.Федірко А.М. Патріотична освічена еліта Новгород-Сіверського на рубежі 18 – 19 ст. – Український історичний журнал, 1998. – № 2. – С. 77.

7. Никодим. Описание бывшей Новгород-Северской епархии // Черниговские губернские ведомости (Часть неофициальная). – 1858. – №42. – С.322.
8. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С.244.
9. Російський державний історичний архів. – Ф. 796. – Оп. 66. – Спр. 135. – Арк.15.
10. Оглоблин О. Люди Старої України... – С.139-140.
11. IP Н.Б.У. ім. В. І. Вернадського. – Ф.І. – 63.411. Ведомость архиерейским домам соборам и монастырям в Киевской, Черниговской и Новгород-Северской епархии. С указанием сумм расходов на их содержание 1786 год. – Арк.2.
12. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.4. – С.51-52.
13. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.3. – С. 267.
14. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.3. – С.269
15. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Чернигов, 1873. – Т.3. – С.271-272.
16. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Чернигов, 1873. – Т.3. – С.289-290.
17. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Чернигов, 1873. – Т.4. – С.77.
18. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 712. – Оп. 1. – Спр.68. – Арк.3.
19. Оглоблин О. Люди Старої України... – С.139-140.
20. Никодим. Описание бывшей Новгород-Северской епархии // Черниговские губернские ведомости (Часть неофициальная). – 1858. – №44. – С.378-379.
21. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 712.– Оп. 3. – Спр.18.– Арк. 413.
22. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К.,1990. – С.542.
23. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 63.411.
24. Російський державний історичний архів. – Ф. 796. – Оп. 66.– Спр.208. – Арк. 10.
25. Там само. – Арк. 23.
26. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785 гг.). – Полтава, 1910. – С.45.
27. Докладніше див: Травкіна О. Архієпископ Варлаам Шишацький та бібліотека „Чернігівських Атен” // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007. – С.606.
28. Никодим. Описание бывшей Новгород-Северской епархии // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1858. – №47. – С.369 – 370.
29. Там само. – С.371.
30. Там само. – С.371.
31. Ковалевский А. Некоторые подробности, касающиеся учреждения Малороссийской (Черниговской) губернии в 1796-1797 годах // Черниговские губернские ведомости (Часть неофициальная). – 1898. – № 1439. – С.2-3.
32. Оболенский Г. Л. Император Павел I. – М.: ООО ТИД «Русское слово – РС», 2001. – 384 с.
33. Брикнер А. Смерть Павла I. Спб., 1907 – С. 27-26.
34. Гумилевский Ф. Описание Новгород-Северского первоклассного мужского монастыря. // Черниговские епархиальные известия (Часть неофициальная). – 1861. – №2.– С.48-49.
35. Никодим. Епископы Черниговские и Новгород-северские. 18 в. – Черниговские губернские ведомости (Часть неофициальная). – 1855. – № 45. – С.360.
36. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. – Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – К. 1999. – С. 71-72.
37. Гумилевский Ф. Описание Новгород-Северского первоклассного мужского монастыря. // Черниговские епархиальные известия (Часть неофициальная). – 1861. – №2.– С. 76-77.
38. Знаменский И. П. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. – М. 1880. – С.7.

В статье идет речь о хозяйственной и культурно-просветительской деятельности Новгород-Северской епархии (1785-1797).

Ключевые слова: *Новгород-Северская епархия, монастыри, православная церковь.*

In the article the question is about economic and in a civilized manner elucidative activity of Novgorod-siverskoy of diocese (1785-1797).

To the key of word: *Novgorod-siverska diocese, monasteries, Orthodox Church.*

ПЕРШІ СТАРООБРЯДНИЦЬКІ ОСЕРЕДКИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Стаття присвячена старообрядницьким осередкам, котрі існували в Чернігівській єпархії з кінця XVII до XIX століть.

Ключові слова: слобода, старообрядці, Гетьманщина.

Цікавість до проблеми старообрядницьких громад на території Чернігівщини останнім часом значно зросла. Ряд науковців намагався висвітлити широке коло аспектів даної проблеми. Проте деякі питання залишились не висвітленими взагалі чи висвітлені лише в контексті інших досліджень. Таким малоз'ясованим питанням залишається проблема, так би мовити, внутрішньої конфесійної приналежності старообрядців, котрі емігрували на Чернігівщину. Спроби з'ясувати дане питання можна прослідкувати в працях дослідників XIX століття. У наступні періоди науковці головним чином обмежувались поділом старообрядців на попівців та безпопівців. Слід зазначити, що головною проблемою, котра перешкоджає з'ясувати істину, є крайня бідність достовірної джерельної бази. Головним і найбільш точним джерелом виступають статистичні переписи старообрядців, котрі проводились, починаючи з початку XVIII століття, досить регулярно. Через значну розмаїтість старообрядницьких течій та згод царські урядовці обмежувались поділом усіх розкольників на тих, хто визнає священництво, тобто попівців, і тих, хто не визнає, тобто безпопівців. Такий поділ використовувався до середини XIX століття. Представники уряду рідко вдавались в усі нюанси віровчень старообрядців. І цьому є раціональне пояснення: для нього найголовнішим аспектом був ступінь лояльності розкольників до держави і церкви. Тому поділу старообрядців на поміркованих попівців і радикальних безпопівців було цілком достатньо.

Слід мати на увазі, що в цілому процес поділу старообрядництва відбувався протягом усього існування старообрядництва. Тому метою даної роботи є висвітлення перших попівських напрямків на території Ветки та Стародубщини.

Історично склалось, що територія Чернігівщини являла собою один із головних центрів попівщини. Перша старообрядницька громада емігрувала на територію Гетьманщини в 70-х роках XVII століття, що доводив у своїх працях Лілеєв¹. На чолі цієї громади був московський священик Кузьма. Згодом у Стародубському полку з'явився ще один священик дониконівського поставлення – Стефан, котрий оселився, як вказує М. Доброгаєв, у слободі Митьківка.² Та надовго закріпитись у Стародубському полку їм не вдалося, оскільки після стрілецького повстання в Москві у 1682 році вони змушені були перейти за польський кордон. Там, на прикордонній території, виникло поселення Ветка, котрому судилося на довгі роки стати одним із головних центрів попівського напрямку старообрядництва. З 80-х років XVII століття починається наступний етап еміграції старообрядців на територію Чернігівського та Стародубського полків і до закордонної колонії Ветки. Остання, перебуваючи в безпосередній близькості з північними полками Гетьманщини, активно підтримувала духовний зв'язок зі своїми одновірцями по інший бік кордону. Фактично територія Чернігівського та Стародубського полків

© Акименко Сергій Миколайович – аспірант кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

була територією духовного впливу Ветківської колонії.

Початковий етап розвитку поповщини на Чернігівщині пов'язаний з діяльністю священників Кузьми та Стефана, котрі були висвячені ще до реформ патріарха Никона. У своїй церковній діяльності вони керувалися традиційними правилами православної дореформеної церкви. Священики виконували усі церковні служби, окрім літургії, оскільки не мали для цього храму. Єдиним нововведенням, котрим користувалися старообрядницькі священники, було повторне перехрещування тих, хто приходив з православної церкви. В.В. Андреев указував, що після занурення у воду перехрещуваний мав проклясти никоніан і пообіцяти не вступати з ними в суперечки³. Крім того, оскільки старообрядці не мали свого храму, то не мали змоги поповнювати запаси святих дарів, необхідних для причастя. Ці дари готувалися в першій частині літургії – проскомидії. У такій ситуації піп Кузьма під час приготування проскур у тісто додавав частину святих дарів, запасених заздалегідь⁴. Керуючись усталеними поглядами щодо представників офіційної церкви, Кузьма і Стефан вороже ставились до священників, котрих було висвячено за патріарха Никона, і проповідували це серед своєї пастви. Подібне яскраво відобразилось під час появи на Стародубщині, а згодом і у Ветці священника Іосафа. Він мав дониконівське хрещення, проте отримав священницький сан уже після смерті патріарха Іосифа, хоча, як він сам стверджував, тверський архієрей висвятив його по старих книгах і старому обряду⁵. У перший час перебування у Ветці старообрядницьке населення ставилося до нього зневажливо. Проте після смерті Кузьми і Стефана жителі Ветки, розуміючи свою безвихідь, самі запросили Іосафа проводити церковну службу⁶. Найвизначнішим досягненням Іосафа в період перебування у Ветці було будівництво церкви. З цією метою, як вказував Алексеєв, Меланією, старицею Белевською, був привезений антимінс, котрий був обов'язковим атрибутом ведення літургії⁷. Проте, як вказував Лілеєв, Іосаф помер у 1695 році, не встигнувши освятити новозбудовану церкву⁸.

Період з кінця XVII - початку XVIII століть поклав початок внутрішнім конфліктам серед розкольників, що призвело до появи окремих напрямків старообрядництва взагалі та поповців зокрема. Першим напрямком, котрий виділився у середовищі поповців, був авакумівський толк, або онуфріївщина. Він виник в Керженці, одному з перших значних центрів старообрядців-поповців. На початку 90-х років XVII століття до Онуфрія, одного з керженських старців, потрапило кілька листів протопопа Авакума. У них містилося чимало грубих догматичних помилок, проте, спираючись на них, Онуфрій почав проповідувати, що викликало опір у більшості старообрядців-поповців⁹. З приводу цих листів у Керженці точилися тривалі й палкі суперечки, які закінчилися уже після смерті Онуфрія у 1717 році примирненням воругоючих сторін з підписанням так званого «мирового сувою». Причому онуфріяни відмовилися від спірних листів¹⁰. Онуфріївщина не мала своїх прихильників ні на Стародубщині, ні у Ветці, проте дискусії, що точилися довгий час, відкрили низку спірних питань, котрі далеко не завжди вирішувалися взаємним порозумінням.

По смерті священника Іосафа ветківці запросили до себе Феодосія, останнього у цьому регіоні священника дониконівського посвячення. Саме з діяльністю Феодосія пов'язане стрімке піднесення Ветки і перетворення її на духовний центр старообрядництва поповського напрямку. Прийшовши у Ветку, Феодосій запросив до себе ще двох священників: свого брата Олександра із Рильська та Григорія з Москви¹¹. Слід зауважити, що ці священники були висвячені за новим обрядом, проте через незаперечний авторитет Феодосія місцеві старообрядці прийняли їх без особливих вагань.

У першу чергу Феодосій перебудував церкву Іосафа, після чого освятив її разом з Олександром та Григорієм на честь Покрови Пресвятої Богородиці. Вибір освячення можна пояснити тим, що Феодосій перевіз у Ветку із Калуги древній іконостас разом з вівтарними воротами, котрі він знайшов у покинутій церкві Пресвятої Богородиці¹². Згодом навколо цієї церкви виник і монастир. З появою

церкви популярність цього регіону значно зросла, що збільшило інтенсивність переселенських потоків не лише у Ветку, але й на Стародубщину. Відповідно зростали і потреби у церковних відправах місцевого старообрядницького населення. З цією метою Феодосій прийняв із Калуги священника-перебіжчика Бориса і направив його в стародубські слободи¹³.

Зі збільшенням старообрядницького населення на Чернігівщині на межі XVII - XVIII століть у середовищі попівців гостро постало питання стосовно священства, без якого неможливо досягнути християнського спасіння. До цього часу священників дониконівського посвячення залишались одиниці, власної ієрархії вони не мали. Рішенням даної проблеми було прийняття священників з офіційної православної церкви. Проте дискусії точилися довкола питання, яким чином приймати таких священників. У результаті саме це стало каменем спотикання. Вирішення цієї проблеми зумовлювало появу нової течії в попівстві.

Розв'язання цього питання відбувалося шляхом компромісів. Оскільки за прикладом Кузьми і Стефана всіх, хто перейшов у старообрядництво, слід було перехрещувати, то відповідно перехрещувати необхідно і священників. Проте при цьому вони позбувалися свого священницького сану. А якщо не перехрещувати священника, то не може бути й мови про його священство. Як варіант вирішення цієї проблеми ветківці провели обряд хрещення священника у повному священницькому вбранні. Проте цей варіант їх не задовольнив, тому процес занурення у воду було замінено ходінням навколо купелі, а помазання миром відбувалося без зняття священницького вбрання, котре лише трохи піднімалось¹⁴. Згодом цей, так би мовити, проміжний варіант між першим і другим чином прийняття до лона церкви було повністю замінено на інший чин, за яким новоприбулого священника лише помазували миром, а той прилюдно одрікався від ересі. Такими правилами керувався і отець Феодосій. Проте і цей варіант керженці, деякі ветківці та стародубці вважали недоцільним, оскільки помазання миром теж позбавляло ієрея священства, крім того, відчувалась гостра нестача дониконівської злагоди. Представники Керженських скитів пропонували приєднувати попів-перебіжчиків через відречення від ересей, тобто за третім чином, без миропомазання. Однак ця пропозиція зустріла у Ветці гостру критику. Щоб виправити становище, Феодосій зважився зварити власне «миро», що поклато початок так званій ветківській згоді в попівському середовищі. Крім того, характерним для цього напрямку було: прийняття ікон, авторами яких були не тільки старообрядці; дозволялося спілкуватись та приймати їжу з неодновірцями; священники могли у разі своєї відсутності в парфії обирати світську людину для виконання найнеобхідніших церковних треб¹⁵. Крім власне Ветки, ця згода була поширена на Стародубщину, в Керженці, на Дону та в інших місцях. Щодо Стародубщини, то осередками ветківської згоди були Покровський Митьківський чоловічий монастир¹⁶, котрий розташовувався між слободами Митьківка та Климово; Новопокровський Святський та Красноборський Іоанна Предтечі чоловічі монастирі¹⁷; Казанський Клинівський жіночий монастир¹⁸.

Як заперечення ветківської згоди, так і взагалі попівства, на початку XVIII століття виникає дияконівська згода, коли у Керженці в суперечках про догматичні листи Авакума було порушене питання про форму хреста. Проти захисників листів Авакума на Керченському старообрядницькому соборі 1708 р. виступили Тимофій Матвійович Лисенін та диякон Олександр, котрі швидко знайшли прихильників. Вони визнавали «дійсним і животворящим» також і чотирикутний хрест і, крім того, заперечували традиційний для всіх старообрядців-попівців порядок кадіння під час церковних богослужінь, ввівши свій порядок. Через це представників нової попівської згоди називали ще «новокадильниками»¹⁹. Дияконівці активно заперечували законність звареного отцем Феодосієм у Ветці мира. В дияконівській згоді, як і у всіх попівців, використовували миро, зварене ще в дореформений період, розбавляючи його олією. Протистояння між представниками ветківської та дияконівської згод тривало довгий час, інколи доходючи до того, що один одного називали

вали єретиками. Проте дияконівська згода знайшла своїх прибічників на Стародубщині та у Ветці. Після розорення єпископом Питиримом Керженських скитів значна частина дияконівців переселилася на Чернігівщину та за польський кордон, що зміцнило їх позиції в даному регіоні. Та місцем їх компактного проживання стала Стародубщина, де засновували свої церкви та монастирі. Так, В.П. Семенов у своєму географічному описі вказував, що в посаді Злінка існував Каменський скит дияконівської згоди²⁰. У статистичних переписах він значився як жіночий, де в 1848 році проживало 116 стариць²¹.

Наявність церкви і попів у старообрядців Ветки та Стародубщини дала змогу задовольнити найнеобхідніші духовні потреби, та не вирішувала проблему загалом. Для повноцінного функціонування церкви необхідні були архієреї, котрі зробили б старообрядницьку церкву самодостатньою. Ясна річ, що таких серед старообрядців не було. Звідси випливало, що необхідно знайти такого архієрея, котрий прийняв би старообрядництво чи висвятив у цей сан когось із представників старообрядницького священництва. В першій чверті XVIII століття старообрядцями був проведений ряд спроб у відновленні ієрархії, проте всі вони закінчилися невдачами. Та в 1734 році ветківцям, здавалося, пощастило – вони дізналися про опального єпископа Епіфанія, котрого з Києва відправили у заслання на північ Росії. Старообрядці викрали Епіфанія і перевезли до Ветки. Там він почав відправляти архієрейську службу і висвячувати нових священників та дияконів²². Проте вже у 1735 р. Ветківська колонія була розорена царськими військами, а самого єпископа ув'язнено в Києві, де він і помер. Згодом старообрядцям стало відомо, що Епіфаній здобув архієрейський сан шляхом обману молдавського митрополита. В результаті більшість старообрядців Ветки і Стародубщини відреклась від Епіфанія. Ті ж із старообрядців, котрі продовжили визнавати його за єпископа, утворили епіфанівську згоду. Представники цієї нечисленною згоди у богослужбовій практиці наслідували ветківців, з єдиною різницею, що визнавали авторитет Епіфанія та священників, висвячених ним. Осередком епіфаніївської згоди на Чернігівщині був Клинецький Преображенсько-Миколаївський чоловічий монастир²³. У самих же Клиньцях епіфаніївців була значна кількість. Також на даній території існував Епіфанівський чоловічий скит-монастир з каплицею²⁴.

Ветківська, дияконівська та епіфаніївська згоди охоплювали собою переважаючу кількість старообрядницького населення Чернігівщини до XIX століття, коли було утворено Єдиновірську церкву та утворилась Білокриницька старообрядницька ієрархія. Надалі ці старообрядницькі напрямки відігравали значну роль в історії старообрядництва.

1. Лилеев М.И. Из истории раскола на Ветке и Стародубье XVII – XVIII вв. Вып. I. - Киев, 1895. – С. 364.
2. Доброгаев М. Посад Митьковка // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1909. – № 24. – С. 897.
3. Андреев В.В. Раскол и его значение в народной русской жизни. – СПб., 1870. – С. 118
4. Там же. – С. 119.
5. Макарий. История русского раскола, известного под именем старообрядчества. - СПб., 1889. – 404 с. - С. 295.
6. История о бегствующем священстве / Соч. Ивана Алексеева (1755) // Летописи русской литературы и древности / Изд. Н. Тихонравовым. - М., 1862. - Т. 4. [Отд.] III. - С. 53-69 (60)
7. Там само. – С. 63.
8. Лилеев М.И. Названа праця. - С. 168.
9. Журавлев Андрей Иоаннов. Полное историческое известие о древних стригольниках и новых раскольниках, так называемых старообрядцев в их учении, делах и разногласии. - СПб., 1795. – Ч. 3. – С. 2.
10. Смирнов П.С. История русского раскола старообрядчества. – СПб., 1895. – С. 127.
11. История о бегствующем священстве... - С. 62.
12. Лилеев М.И. Названа праця. - С. 181.
13. История о бегствующем священстве... - С. 63.
14. Смирнов П.С. Названа праця. – С. 131.
15. Макарий. Названа праця. - С. 298-299.

16. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 11060. – Арк. 114.
17. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3537. – Арк. 4.
18. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3787. – Арк. 5.
19. Есипов Г. Раскольничьи дела XVIII столетия. – СПб., 1861. – Ч. II. – С. 623.
20. Семенов В.П. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – СПб.: 1903. – Т. 7. – С. 442.
21. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 11060. – Арк. 114.
22. История о бегствующем священстве... - С. 65.
23. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3537. – Арк. 4.
24. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3787. – Арк. 5.

Статья посвящена старообрядческим направлениям, которые существовали в Черниговской епархии с конца XVII до XIX веков.

The article is devoted to Old Believers movements that existed in the Chernigov region at the end of XVII to XIX centuries.

РОЗВІДКИ

УДК 94(477.51–2) : 343.253 “1920/1922”

Тамара Демченко

“РОЗСТРІЛЯНІ ГПУ”

*“Вся наша культура стоїть на хибних засадах.
Вся історія, якої нас учать, складається з лементу –
дедали оглушливішого, і вже з трудом розрізняльного –
навзаєм себе перекрикуючих голосів: Я є! Є! Є!..
Я – такий-то, зробив те-то – і так до нескінченности...
Але всі ці голоси насправді лунають на тлі вигорілих
пустот – на тлі мовчання тих, кого позбавили
змоги крикнути “Я є!”: заклапили рота,
перерізали горло, спалили рукопис...
Ми не вміємо чути їхнього мовчання, живемо так,
ніби їх просто не було. А вони були. І наші життя
зліплені і з їхнього мовчання також”.*

Оксана Забужко. Музей покинутих секретів.

У статті в контексті історії України початку 20-х рр. ХХ ст. аналізуються записи загсівських книг померлих м. Чернігова про жертви розстрілів ВЧК (1920 – 1922 рр.), наводяться дані про їхній вік, стать, національність, соціальний статус, визначаються дати страт.

Ключові слова: масові розстріли, ВЧК – ГПУ, метричні книги, терор, селянські повстання.

Назва розвідки не є даниною жанрові трилера – це точна формула причини смерті, вказана у формулярі про смерть осіб, розстріляних у Чернігові у 1920 – 1922 рр. Відповідні записи у метричних книгах про смерть розпочинаються 12 жовтня 1922 р.¹ і завершуються 22 грудня того ж року². Вони вносилися до книг впереміжку із мешканцями Чернігова, котрі померли власною смертю від хвороб, нещасних випадків тощо. Загальна кількість розстріляних осіб – 384 – дає підстави для твердження про масовий характер репресій.

Ці страти ніколи не були секретом, хоча й відкрито про них говорити боялися. Відомі тільки згадки у закордонних виданнях. Так, В. Дубровський (1897 – 1966) на основі власних спогадів у белетризованій формі відтворив трагічні обставини страти батька і сина Бакуринських³. Донька В. Хижнякова – М. Чорносвітова (1875 – 1970) – через багато років повідомила С. Мельгунову про масові страти у Чернігові 1919 та 1921 рр.⁴ Деякі з прізвищ, названих нею, а також М. П. та У. А. Савицькими (усього 42), містяться і в аналізованому документі. Але сучасники не уявляли, звичайно, ні справжніх причин розстрілів, ні їхніх масштабів; усю правду, мабуть, знали тільки ті, хто керував катами, та безпосередні виконавці страти, але вони мовчали... Це мовчання вовків було перерване лише один раз: наприкінці 1922 р.

© Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, викладач Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Як відомо, до революції облік померлих провадився у консисторських книгах, які велися у кожній православній церкві, та відповідних документах інших конфесій. Після декрету про відділення церкви від держави ці обов'язки перейшли до державних органів, які одержали назву ЗАГС (запис актів громадянського стану). Записи про народження, одруження, розлучення і смерть радянських громадян робили на спеціальних бланках, які порічно зводили в окремі книги. Бланк реєстрації акту смерті упродовж нетривалого існування радянської влади змінювався декілька разів і на час записування даних про розстріляних ОГПУ мав “шапку” (наводимо мовою оригіналу):

“У.С.С.Р. Народный Комиссариат Внутренних Дел

Под. отдел Записей Актов Гражданского Состояния при Черниговском Исполкоме губ. *Черниговской* уезда *Черниговского* волости – села – города *Чернигова*”

Запись о смерти

Общий порядковый номер. Мужского пола. Женского пола.

Число и месяц совершения записи”

та складався з таких граф:

“1. Пол умершего.

2. Фамилия, прозвище, имя, отчество

3. Возраст: время рождения год, месяц, число

4. Время смерти: 192 года, месяц, число

5. Место смерти: губерния, уезд, волость, селение, хутор, город; милицейский участок: улица, дом №. Если лицо умерло в больнице, то указать адрес больницы

6. Постоянное местожительство умершего: губерния – уезд – волость – селение – хутор – город; милицейский участок: улица, дом №

7. Национальность

8. Семейное положение умершего: (холост, женат, вдов, разведен, девица, замужняя, вдова, разведенная)

9. Род занятий (профессия, ремесло, должность, положение в промысле; хозяин, рабочий)

10. Причина смерти: по медицинскому свидетельству, по опросу родственников или свидетелей, если не представлено медицинского свидетельства

11. Фамилия, имя, отчество врача, выдавшего свидетельство о смерти, а также номер свидетельства

12. Кем сделано заявление о смерти (указать подробный адрес)

13. Место погребения

14. Особые примечания

Подпись лица, сделавшего заявление

Подпись должностных лиц, совершивших запись

Заведующий

Секретарь”⁵.

Відразу зауважимо, що в усіх проаналізованих нами формулярах у графі 10 було записано “розстріляний(а) ГПУ”; в абсолютній більшості документів у графі 11 зазначено “губподзагс № 2610 от 25 VII 22 г.”, що, мабуть, можна розшифрувати як вихідний номер та дату документа, на основі якого були зроблені записи; у графі 12, як правило, вказувалося – “губподотд. ГПУ”; а місцем поховання (графа 13) названо “міське кладовище”.

Записи зроблені неохайно, з численними пропусками у перших десяти графах. Тепер уже неможливо установити – чи відсутність інформації про прізвища, роки народження, національну приналежність, фах тощо зумовлена неакуратним заповненням розстрільних списків у в'язниці, чи до нього долучилася й байдужість діловодів загсу, для яких це була передусім понаднормова робота, адже дані про розстріляних становили 23,8% від загальної кількості померлих у Чернігові протягом 1922 р. (1611 осіб).

Ймовірно, Чернігівське ДПУ отримало наказ занести прізвища усіх розстріляних до загівських книг про смерть. Причини такого розпорядження нам не відомі. Тогочасне діловодство не збереглося. Водночас важко уявити, що чернігівські чекісти вирішили на власний розсуд вписати імена своїх жертв до списків померлих. Очевидно, вони отримали наказ із Харкова. Про це свідчить і наявність відповідного посилання у графі 11. Однак сучасна наукова література дає підстави для деяких припущень. Річ у тім, що причина смерті – “розстріляні ГПУ” – не зовсім відповідає тогочасним реаліям. Насправді все це – жертви ВЧК та її філії в Україні – ВУЧК. Державне політичне управління (україномовна назва так рідко застосовувалася на практиці, що сучасні дослідники воліють вживати аббревіатуру від російськомовної назви – ГПУ) було створено при НКВС УСРР постановою ВУЦВК від 22 березня 1922 р. після того, як у лютому того ж року відповідна постанова була ухвалена у Москві. В обох випадках скасовувалася ВЧК та ВУЧК⁶. Важливо підкреслити, що, згідно з намірами реформаторів, “діяльність ГПУ повинна була проходити під наглядом прокуратури”⁷, що дає підстави для твердження про спробу здійснити певний облік розстріляних, зіставивши їх із загальними втратами населення. На користь даного припущення працює ще одне спостереження: до метричних книг заносилися не всі жертви чекістських розстрілів, а тільки ліквідовані у проміжку від лютого 1920 по початок березня 1922 рр., тобто тоді, коли радянська влада вже остаточно утвердилася в краї, а ВУЧК була підпорядкована московським очільникам.

Як відомо, цей “каральний меч революції” був заснований 3 грудня 1918 р., а 23 липня 1919 р. скасований. У науковій літературі усталилася думка, що на цей крок пішли внаслідок прагнення московського керівництва “постійно і реально контролювати ситуацію в Україні, розставляти своїх людей на вирішальних ділянках”⁸. Інші автори вважають, що розформування сталося через те, що діяльність ВУЧК “дуже часто слугувала причиною повстань селян”⁹. Ймовірно, що, хоча незалежність українського ДПУ від керманців на Луб’янці була позірною, а створення у листопаді 1923 р. Об’єданого ГПУ при РНК СРСР остаточно підпорядкувало місцеві відділи Москві, а не Харкову¹⁰, проте деякі керівники республіканської прокуратури, юстиції вирішили скористатися шансом і спробувати розібратися, кого ж розстрілювали чекісти, зокрема в Чернігівській тюрмі. Вищенаведені графи спеціальних бланків про смерть, встановлені для всієї України, створювали для цього прекрасну можливість: вони не передбачали найважливішого для каральних органів питання “за що?”, але давали максимум інформації про людський вимір втрат.

Органи загсу перебували у відомчій залежності від Наркомату внутрішніх справ. Доступ до їхніх даних був обмеженим, і все ж таки внесені до загального реєстру померлих у Чернігові особи, розстріляні ВУЧК, ставали ближчими до загалу, їхня втрата для соціуму стала очевиднішою, а методи “роботи” органів – значно прозорішими...

Метою даної розвідки є з’ясування на основі аналізу вищеназваного джерела узагальнених даних щодо статі, віку, соціального становища, національності та місця постійного помешкання страчених. Автор свідомо уникає називати прізвища людей, сподіваючись, що повні дані цих зловісних бланків колись таки будуть оприлюднені у книзі “Реабілітовані історією” або подібному виданні. У статті також робиться спроба прокоментувати узагальнені відомості із “смертних” книг в контексті реалій історії України початку 20-х рр. ХХ ст.

Дати розстрілів припадають на період з 9 лютого 1920 р. по 4 березня 1922 р. включно. Цього останнього дня було страчено 27 осіб¹¹. У 1920 р. розстріли провадилися з лютого по грудень включно, за винятком листопада – всього зафіксовано 34 розстрільних дні. Кількість страчених коливалася від однієї особи до 18. Воистину чорним став для мешканців Чернігівщини вересень 1920 р.: 7 числа було знищено 18 осіб, страти провадилися 17, 20, 21 і 28 вересня – загалом було вбито 31 людину. Всього за 1920 р. чекісти стратили у Чернігові 127 душ (у двох випадках у книгах загсу записи про день смерті не вказані). У 1921 р. страчували щомісяця. У “роботі” чекістів можна помітити певне “удосконалення”: зменшується загальна кількість

розстрільних днів (31 проти 34 у попередньому році), але зате зростає число людей, що загинули у такий страшний спосіб протягом одного дня. Упродовж 1921 р. у Чернігові було розстріляно 224 особи. Найбільша кількість страчених припадає на перший літній місяць – тільки 6 червня смерть від чекістської кулі прийняло 33 душі, а всього впродовж місяця загинуло 42 особи; у серпні – 31, листопаді відповідно 29, грудні – 28. Таким чином, є всі підстави говорити про масовий характер репресій. Якщо у 1920 р. на один розстрільний день припадало в середньому по 4 душі, то в 1921 р. – 7. Виходить, що упродовж цілого календарного місяця у порівняно невеликому місті, у країні, яка принаймні формально не вела зовнішніх воєн, щодня гинуло від кулі, випущеної з чекістського нагана чи рушниць, 7 чоловік.

Жінок серед страчених ми нарахували 16 – 4,2% від загального числа. За винятком якоїсь нещасної поміщиці 54 років із “Глуховського уезда”¹² (до речі, це єдиний запис із зазначенням цієї “контрреволюційної” верстви, більше, якщо вірити загівським записам, у Чернігові поміщиків не розстрілювали: треба думати, їх усіх винищили у 1918 – 1919 рр.), двох немолодих уже сестер Просі й Горпини – “чорноробчих” із Сновська¹³ та однієї-двох службовок – усі інші вели домашнє господарство.

Від аналізу даних про роки життя жертв розстрілів щемить серце. На вік до 20 років припадає 44 (10 юнаків мали по 17 років, 13 відповідно 18 і 21 – 19) вбитих – усього 11,5% страчених. Вікова група від 20 до 30 років включно дає найбільше число жертв – 210 осіб (54, 7%). Піком кількості смертей є 23 роки (26 розстрілів), 25 – 29 здійснених смертних вироків і 26 років, на які припадає теж 26 смертей. Разом ці дві вікові групи становлять 66% страчених. Це означає, що вибивали насамперед молодь, на довгу перспективу усуваючи загрозу диктатурі. Сучасні дослідження підтверджують, що в діяч чекістів таки була закономірність. Так, В. Прилуцький, посилаючись на офіційні виступи голови уряду УСРР Х. Раковського, зазначив, що “однією з головних рушійних сил селянського опору була молодь”¹⁴. Звичайно, в тюрмі розстрілювали й літніх людей. Так, зафіксовано двох стариків 75 й 80 років, але вікова група від 60 до 80 років – це 6 осіб. Решта страчених – це чоловіки й жінки віком від 31 до 59 років. Загальна кількість їх 124 – 32,3% від розстріляних. У підрахунки може вкратися неточність, оскільки роки життя страчених проставлялися не завжди охайно, крім того, подекуди вони відсутні взагалі, проте загальну тенденцію дані, наведені вище, характеризують достатньо переконливо.

Усі особи були розстріляні у Чернігові, а ось географія їхнього проживання до того, як вони зустріли свою смерть від чекістської кулі, просто вражає. Зважаючи на пропуски у графі 6, неповне, нерозбірливе чи спотворене до невпізнання написання назви села (так, містечко Мощенка Городнянського повіту записали як Мещено¹⁵), записи у 33 бланках (8,6%) ми виключили із загальної кількості даних про страчених. Отже, будемо оперувати числом 351 розстріляний, місце помешкання яких можна визначити принаймні на рівні губернії. З них 32 (9,1%) особи показали, що жили до арешту за межами Чернігівської губернії. Викликає інтерес ареал розселення підданих колишньої імперії, яким судилося померти у Чернігові. Це міста – Петроград, Москва, Київ, Одеса, Гомель, Житомир, Харків, Могильов, навіть “Сухум Кубанської області” та Владивосток. 6 червня 1921 р. був розстріляний 36-річний моряк із “Китайської області”¹⁶. Окрім того, заарештовані назвали й чимало губерній – Белгородську, Гомельську, Єкатеринбурзьку, Іркутську, Казанську, Нижегородську, Орловську, Пермську, Петроградську, Полтавську, Тамбовську, Тульську, Уфимську, Харківську, Херсонську, Ярославську як місце постійного проживання.

Решта – 319 страчених (90,9%) – були мешканцями Чернігівської губернії. З них тільки 28 (7,9%) постійно мешкали у Чернігові й рівно стільки ж у 8 повітових центрах Чернігівської губернії: Борзни – 2; Глухові – 3; Козельці – 4; Конотопі – 5; Кролевці – 7; Ніжині – 6; у Новгороді-Сіверському та Сосниці – по одній людині. Таким чином, міських жителів Чернігівщини серед страчених було 56 осіб, або 15, 8%. Абсолютна більшість вказала на свою причетність до сільських населених пунктів чи містечок, на які Чернігівщина була, як відомо, багатою. І справді – перед нами постає дещо інша картина, якщо проаналізуємо дані по повітах. Серед розстріляних

було зафіксовано – 17 мешканців Борзенського, 18 – Глухівського, 41 – Городнянського, 20 – Козелецького, 29 – Конотопського, 9 – Кролевецького, 28 – Ніжинського, 17 – Остерського, 27 – Сосницького, 57 – Чернігівського повітів. За винятком Чернігова як губерньського центру, дані про жителів повітових центрів включені до поданих вище підрахунків.

З-поміж конкретних населених пунктів варто назвати декілька з тих, що зазнали найбільших втрат від чекістських розстрілів у Чернігові. Так, у с. Григорівка Конотопського повіту (тепер Бахмацького району) було заарештовано і згодом страчено 10 осіб; у містечку Бахмач – 9; у с. Зазим'є Остерського повіту (тепер Броварського району Київської області) – 8; по стільки ж душ втратили містечко Березна та с. Слобода Чернігівського повіту.

Щодо національної приналежності страчених, то тут теж маємо декілька незаповнених граф – 11, тобто будемо оперувати числом 373. Із нього вилучаємо 57 (15,3%) осіб, які заявили про своє неукраїнське походження, і отримуємо 316 українців, або 84,7%. Усього у графі вказано 5 національностей: 316 українців, 36 євреїв, 18 великоросів (так вони писалися), 2 німці та 1 поляк.

Соціальне походження людини, її приналежність до того чи іншого класу, засвідчена родом занять, фахом, місцем у виробничій структурі, як відомо, висувалися більшовицькою ідеологією, а відтак і представниками радянської влади та її репресивних органів, на перше місце. Проте представників експлуаторських класів, ворожих елементів у списках розстріляних Чернігівським губерньським відділом ВЧК зовсім небагато: уже згадувана глухівська поміщиця, два “лесопромышленника” із Шостки¹⁷, один 19-річний купець із Вересочі¹⁸, три торговці й один “лавочник” – цим список “експлуаторів” вичерпується, а список “ворогів радвлади” – “контрреволюціонерів” різної масті тільки розпочинається. Що являли собою за соціальним статусом і фаховою приналежністю страчені чекістами люди? У 14 випадках графа 9 вищеподаного бланку загну порожня або запис не читається, тому аналізуємо дані про 370 осіб. З них 155 розстріляних ГПУ записані як хлібороби, в оригіналі “хлебопашцы” (41, 9%). Впадає в око відсутність традиційного для радянського підходу поділу на куркулів, середняків та бідняків. Натомість уже самим формулюванням підкреслюється єдність селянства, яке, виходить, повністю було налаштоване вороже до “комуни”. Всесвітньо відомий Рафаель Лемкін – “батько” поняття “геноцид”, виступаючи у 1953 р. на мітингу, присвяченому 20-ій річниці голоду в Україні, зазначив: “Третьє вістря радянської атаки було спрямовано на хліборобів – велику кількість селян-одноосібників, хранителів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України”¹⁹.

Свою приналежність до тодішнього “гегемону” задекларували 33 страчених (8,9%), з них просто робітників – 9, а чорноробів – 24. Серед розстріляних значна кількість ремісників, будівельників та осіб, які надавали побутові послуги. Тут трапляються муляри, ковбасники, кондитери, столяри, слюсарі, пічники, садівники, перукарі, теслі, майстри по дереву, чинбарі, а на першому місці серед цієї категорії шевці. У Чернігівському відділенні ВЧК їх розстріляли 15 осіб (4,5%). Хто знає, може, викрили “змову” шевців.

Службовців було страчено 65 (17,5%) від загальної кількості тих, хто вказав свій соціальний статус. Представники інтелігенції розподілилися так: учителів – 6; інженерів – 5; землемірів – 2; лісничих – 2; юристів – 2; економіст, провізор, живописець, “ограном” (так в оригіналі) – 1. Усього – 21 особа (5,7%). Лікарів, офіцерів, священників у записах немає. Студіююча молодь представлена 3 учнями й 1 студентом.

Отже, навіть при зроблених вище застереженнях щодо браку або спотворення відповідних даних, квантитативний аналіз бланків із записами про розстріляних ГПУ показує, що переважна більшість страчених – це молоді чоловіки (17 – 30 років) – 66%; українці – 84,7%; мешканці Чернігівщини, – 90,9%; переважно жителі її сільських теренів. Селяни становлять 41,9% розстріляних, робітники – 8,9%, тобто

половину страчених. Службовців та ремісників теж навряд чи можна беззастережно зараховувати до експлуататорських класів. Не кажучи вже про те, що й інших людей страчувати – гріх перед Богом і злочин перед людьми.

Як корелюються ці дані з історичними процесами та подіями в Україні в цілому та в краї зокрема? Очевидно, саме в них крилися причини, які спонукали більшовиків до масових розстрілів. За доби, коли страти стали звичним явищем, в Україні, як відомо, здійснювалася політика воєнного комунізму. Увесь комплекс радикальних перетворень, що становлять її глибинну суть, чітко охарактеризував С. Кульчицький: “Комуністичні перетворення вимагали тотального знищення приватної власності – як великої, так і дрібної. Та переважна більшість населення володіла власністю, яка давала засоби для життя. [...] Маса не могли собі навіть уявити іншої економічної реальності, окрім ринкового господарства, яке ґрунтувалося на приватній власності”²⁰.

Назовні ця непримиренна суперечність проявлялася у реалізації продовольчої диктатури, яка обернулася для селян вилученням зерна, реквізиціями коней, худоби, перерозподілом колишніх поміщицьких земель, власності багатих землевласників, монастирів тощо на користь держави, заснуванням комун, реквізиціями продовольства частинами Червоної Армії, яка восени 1920 р. нараховувала 5,5 млн. чоловік, з них на території України було зосереджено 1,2 млн.²¹, та примусовою мобілізацією до її лав. Таким чином, селянський опір був спровокований політикою радянської влади. Не забарилися й повстання, які поширилися по всій Україні. Саме проти них і спрямувала більшовицька диктатура репресивні заходи. Ще в 90-х рр. ХХ ст. було оприлюднено затверджену 20 квітня 1920 р. РНК УСРР “Краткую инструкцию по борьбе с бандитизмом и кулачеством”, 38 та 39 пункти якої гласять: “В случае явно выраженной враждебности населения, укрывательства и упорной невыдачи бандитов и повстанцев, на данное селение может быть наложена та или иная кара. Такими мерами могут быть:

а) контрибуция продуктами продовольствия; б) контрибуция денежная; в) производство выселения и изъятия семейств главарей, зачинщиков восстаний, конфискуя все имущество и передавая его бедноте; г) обстрел селения; д) полное его уничтожение”²². Немає жодного сумніву, що ці та їм подібні настанови й вказівки широко застосовувалися на практиці. Хоча треба відзначити, що, виходячи із уже оприлюднених звітів чекістського керівництва²³, чернігівські повстанці значно менше турбували репресивні органи, ніж селянський рух на Півдні та Правобережжі, наступ поляків і Врангеля у 1920 р. Так, С. Дукельський, наводячи оперативні дані за півмісяця 1920 р. (з 1 по 15 липня), назвав місця боїв з “бандами” на Чернігівщині – село Землянка на Глухівщині; район “Мекашино – Смеч” (очевидно, йдеться про Макишин – тепер Городнянського і Смяч Щорського районів), де була “розсіяна банда” чисельністю 120 осіб, а її ватажки Прокопенко та Ромашко вбиті, та села Нові Млини і Велике Устя на Сосниччині, де “оперують банди” отамана Петренка, “жителя брезенского уезда села Шапаловки” [правильно – с. Шаповалівка Борзенського повіту]²⁴. В аналізованих нами записах є дані тільки про одного розстріляного з Макишина, але це не є свідченням того, що не було розправи: найчастіше страчували на місці, окрім того, у багатьох випадках, як уже зазначалося, відсутні дані про конкретний населений пункт.

Як відомо, на 1921 р. припадає пік селянського руху. За різними підрахунками, на зламі 1920 – 1921 рр. у лавах повстанців перебувало понад 100 тис. чоловік²⁵. Масовий терор, повсюдно застосований під час конфіскації хліба (планові розміри продрозкладки для України у 1921 р. становили 168 млн. пудів), голод, що охопив того ж року південні землі України²⁶, вкрай загострили ситуацію. Щоб справитися зі спалахами селянської війни, більшовицька влада використовувала якнайжорстокіші методи і, послідовно застосовуючи їх, у вересні 1921 р. зменшила кількість повстанських загонів до 64 з 3277 повстанцями²⁷. Відлунням цих кривавих розправ і були розстріли у Чернігові. До речі, далеко не завжди і не всіх повстанців доправляли до тюрми. У розпал селянських повстань, 19 травня 1921р.,

постановою РНК УСРР надзвичайні трійки по боротьбі з бандитизмом отримали право “розстрілу громадян на місці”²⁸. Після 1921 р. наступив спад повстанського руху. Його спричинила низка факторів – “невдача рейду Ю. Тютюнника та М. Палія”, “прорив дипломатичної блокади СРСР, що зменшило ймовірність зовнішнього вторгнення”, “а головне – нова економічна політика більшовиків”²⁹. Проте селяни відступали повільно, і наступного року повстання не припинилися.

У лютому 1922 р. у Ніжинському повіті була “ліквідована велика організація на чолі з полковником “П”, яка складалася із місцевої інтелігенції й заможних селян: усього до організації входило 24 особи”. Чекісти вважали, що члени організації пов’язані з Б. Савінковим³⁰. Під розстріл 4 березня 1922 р. у Чернігові заарештовані не потрапили, можливо, їх ще не встигли як слід допитати або ліквідували у Ніжині.

Аналізуючи географію проведених арештів, ми виокремили декілька населених пунктів, де, очевидно, були вогнища повстань. Дякуючи краєзнавцям М. Барбону та В. Гузію чи не найповніше відображені хід та наслідки повстання у великому селі Зазим’ї (перепис 1917 р. зафіксував 428 дворів і 2594 жителів)³¹. Воно розпочалося 26 квітня 1920 р., коли сюди прибув загін червоноармійців, щоб реквізувати селянських коней для потреб 12-ої армії. Господарі відмовилися виконувати наказ, через пару тижнів до села прибув каральний загін чекістів, але розлючені селяни, зорганізувавшись і створивши повстанський комітет, розгромили його. Повстання охопило сусідні села – Літки, Требухів, Погреби, містечко Бориспіль. Події польсько-радянської війни відстрочили розправу, але коли червоні оволоділи Київщиною, вони показово покарали повстанців. У Зазим’ї було заарештовано близько 60 осіб, яких доправили до Остра і частково до Чернігова³². Серед страчених у губернському центрі фігурують прізвища ватажків повсталих, але не збігаються імена, очевидно, викорінювали рід. Село за радянських часів зажило слави “бандитського”. Що це означало, добре ілюструється спогадами поета М. Сома, який був родом з тих країв. “Однак я ніколи не забуду, – писав він, – обережного партійного напуття першого секретаря Броварського райкому партії Микити Ратушного ще в другій половині п’ятдесятих років, вітаючи мене з виходом першої збірки поезій, той добрий, щирий українець (були ж бо й такі в моноліті компартійців) сказав пророчі і страшні слова: “Синочку, хай тебе ніколи не спіткає доля земляка Чупринки. Нам не буде пощади за Гоголівське, Требухівське, Зазимське та Літківське повстання у двадцятих роках. Ніколи не наголошуй, що ти народився в Требухові...”³³.

Історія селянських повстань та розправ над сільським населенням широко висвітлена в сучасній науковій та публіцистичній літературі, хоча важко не погодитися з істориком Ю. Котляром, який слушно зазначив: “Ще потребують свого подальшого вирішення наукові проблеми, пов’язані з вивченням причин повстанського руху, [...] його соціальної бази, дійсних масштабів, встановленням його чіткої періодизації, характерних рис і ознак. Але очевидно, що об’єктивні висновки можна робити тільки на основі скрупульозних краєзнавчих досліджень”³⁴. Якраз цих останніх і бракує для зіставлення даних про розстріли у Чернігівській тюрмі з інформацією про селянські виступи. Ми вже вказували, що у записках про страчених у 1920 р. зазначено, що 10 осіб були родом із села Григорівки. Очевидно, там було вогнище масового невдоволення, викликане вищезазваними причинами. Поки що вдалося відшукати тільки стисле повідомлення про цей вибух селянського гніву в одному оприлюдненому звіті чекістів: “Как общее правило – мелкие банды, находившиеся под руководством повстанческих комитетов, имели во главе бывших гетманских и денкинских офицеров, иногда и учителей. Так во главе банды, ликвидированной в июле 1919 года в Григорьеве Конотопского уезда, стоял бывший офицер Козачинский”³⁵. Очевидно, йдеться про волосне село Конотопського повіту Григорівку, де у 1917 р. було 583 двори і 3785 мешканців³⁶. Чи був насправді Козачинський офіцером, судити важко: у біографічному довіднику старшин Збройних Сил УНР він не представлений³⁷, наразі в нашому розпорядженні немає будь-якої інформації про нього. Але 7 вересня 1920 р. (через рік з гаком після придушення повстання) у Чернігові були розстріляні мешканці с. Григорівки: Козачинська Людмила Миколаївна, вік не вказа-

ний, українка, службовка; Козачинський Філарет Миколайович, 25 років, українець, неодружений, службовець; Козачинський Микола Йосипович, 62 років, українець, хлібороб³⁸. Ця інформація дає підстави для припущення – якщо навіть Філарет Козачинський і не був тим офіцером, що підняв повстання проти більшовиків, то міг бути його братом, жінка – дружиною чи сестрою, а старший віком “хлібороб” – батьком. На жаль, практично відсутні дані про заворушення у Слободі, Березні, інших селах і містечках Чернігівського повіту. Взагалі, та обставина, що 85 (26,6% від кількості тих, у кого зазначено місце проживання) страчених мешкали у Чернігові та довколишніх селах, змушує ретельніше дослідити саме цей аспект. Звичайно, високий відсоток пояснюється близькістю до губерньського відділу ВУЧК, але й масовість селянських виступів, очевидно, теж зіграла свою роль.

Численні дослідження останніх років переконливо доводять, що представники інтелігентних професій трактувалися радянською владою як ворожі елементи³⁹, а тому “на початку 1920-х рр. арешти серед інтелігенції були звичним явищем”⁴⁰.

Значний відсоток розстріляних серед єврейського населення можна, як нам здається, пояснити декількома причинами. Найважливіша з них – значний відсоток його у краї. Звичайно, євреїв не можна запідозрити в участі у селянських повстаннях. Люди старшого віку, можливо, заарештовувалися як “буржуї”, а потім страчувалися як такі, що не спромоглися виконати непосильну контрибуцію. Були серед них і представники чернігівської інтелігенції. Так, 20 лютого 1921 р. розстріляли Олександра Ісаковича Туріна, 54 років, “правозащитника”⁴¹. Символічно звучить запис його професії у списку закатованих. Деяке уявлення про те, за що розстрілювали адвокатів, дають спогади М. Чорносвітової. “Турин – присяжний повернений, єврей, старый человек. Защищал на суде революционного трибунала рабочих против коммуниста”, – писала вона⁴².

Деякі припущення можна висловити щодо причин арешту й розстрілів єврейської молоді (близько половини усіх страчених цієї національної групи), хоча знову ж таки на рівні регіону питання зовсім не вивчене. Ймовірно, цей факт пояснюється глибоким закоріненням у їхньому середовищі організацій і товариств не тільки соціалістичного спрямування на національній основі, але й нелегальних, опозиційних до радянської влади сіоністських партій і груп⁴³. Найбільшу популярність здобув так званий Єврейський комсомол (Євкомол), члени якого підтримували радянську владу. Ареалом його поширення, крім великих промислових центрів, стали й невеликі міста та містечка. “Найбільш міцними” подібні організації виявилися в “Сосничах (Чернігівщина) та Пирятині (Полтавщина), через що ці містечка жартома називали “Пітером та Москвою Євкомолу”⁴⁴. Терпимість же каральних органів до подібних організацій тривала недовго. В літературі, зокрема, описується, як уже на початку 20-х рр. було ліквідоване спортивне товариство “Маккабі”⁴⁵.

Серйозну конкуренцію вищезазначеним рухам та й ЛКСМУ в цілому становив сіоністський напрям. “Молодь, – як стверджує сучасний дослідник, – стала головною рушійною силою всього сіоністського руху в Україні”⁴⁶, і та обставина, що на Чернігівщині були масово поширені подібні організації, не могла не викликати стурбованість чекістів та й правлячих кіл. Згідно з доповідною запискою заступника голови ГПУ УСРР К. Карлсона генеральному секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу від 15 вересня 1925 р., в Україні тоді мешкало 2 млн. єврейського населення. Автор оприлюдненого документа твердить, що “численні сіоністські організації” обрали лейтмотивом своєї пропаганди тезу, що “*кажущаяся* разрешенной национальная проблема на Украине сведена советской властью в отношении еврейского народа к его физическому и моральному *уничтожению*”⁴⁷ (виділено курсивом у тексті. – Т. Д.). Із цього ж джерела випливає, що й чекісти вважали саме молодь із містечок, “лавочников и кустарей” рушійною силою сіоністського руху⁴⁸. Виходячи з наведених вище фактів, можна припускати, що сіоністи були недалеко від істини.

Аналіз записів про розстріли дає можливість порушити табу з приводу ще однієї таємниці ВЧК – ГПУ. Йдеться про розстріли заручників, яких набирали не тільки за місцем проживання ворогів, з числа “куркулів”, але й за родинною ознакою. Ав-

тор єдиної на сьогодні монографії з цього дражливого питання навела достатню кількість переконливих фактів, які свідчать, що це була поширена практика й на початку 20-рр., бо система сімейного заручництва застосовувалася й “у разі невиконання селянами продрозкладки чи продподатку”⁴⁹. Збіг прізвищ, по батькові, вікових характеристик й місця проживання дає підстави для твердження про розстріл членів однієї родини. У списках страчених є дані про загибель подружніх пар⁵⁰. Чекісти у свій макабричний спосіб реалізували формулу великого кохання Олександра Гріна: “Вони жили довго й щасливо і померли одного й того ж дня”. Про довге й щасливе життя, звичайно, не йшлося, але чекістські кулі обірвали їхнє життя таки одного дня – 4 березня 1922 р., коли дружинам було по 35, а чоловікам відповідно по 43 роки. І ще один жахливий приклад. Можливо, 4 листопада 1921 р. у Чернігівській тюрмі стратили матір і сина: вона – сорокарічна домашня господарка із Мени Непом’яча Рахіль Вольковна; він – вісімнадцятирічний службовець із Мени Непом’ячий Давид Калманович⁵¹. Можна собі тільки уявити скільки жахливих сцен прощання пройшло перед байдужими очима катів.

У загівських записках чимало матеріалів про страти батька й сина, рідних братів (припущення ґрунтується на однакових прізвищах, по батькові, вікових збігах), але, можливо, вони були членами антирадянської організації чи учасниками повстання. Проте у випадку із літніми жінками-домогосподарками висновок впливає один – заручниці.

Насамкінець варто звернути увагу на історичне значення цих матеріалів. Навіть за умов запеклої громадянської війни (хоча вона нібито й закінчилася повною перемогою більшовиків) кількість людей, розстріляних губчека в далеко не найбільшому українському місті, в регіоні, який самі чекісти у секретних звітах не трактували як епіцентр масового селянського руху, видається надто великим. Скільки ж тоді розстріляли на Київщині, Катеринославщині, Запоріжжі? Переважна більшість страчених – молоді українці, селяни. То, можливо, ВЧК – попередниця ГПУ, заходила здійснювати геноцид задовго до 1933 р.? Матеріали, виявлені нами, дають підстави для подібних висновків.

1. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 3580, арк. 187 зв.
2. Там само, спр. 3581, арк. 484.
3. Курас Г., Демченко Т. З літературної творчості Василя Дубровського // Літературний Чернігів. – 2003. – № 4. – С. 85 – 95.
4. Черносивтова М.В. Большевики в Чернигове. В Чернигове / М.В. Черносивтова // Красный террор глазами очевидцев / Составл., предисл. С.В. Волкова. – М., 2009. – С. 85 – 93.
5. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 3580, арк. 188.
6. Шаповал Ю. та ін. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К., 1997. – С. 8.
7. Там само. – С. 9.
8. Там само. – С. 9.
9. Ісаков П. Співвідношення цін та реальних доходів громадян в українському селі на Лівобережній Україні в 1919 – 1920 роках / П. Ісаков // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 138.
10. Шаповал Ю. та ін. Назв. праця. – С. 9.
11. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 3581, арк. 446 – 484.
12. Там само, арк. 210.
13. Там само, арк. 346, 347.
14. Прилуцький В. Опір молоді тоталітарному режиму в УСРР (1920 – 1927 рр.) / В. Прилуцький // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірник наук. праць. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 273.
15. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 3581, арк. 356, 357, 358.
16. Там само, арк. 245.
17. Там само, арк. 420, 421.
18. Там само, арк. 190.
19. Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні: Стаття 28 мовами / Ред. Р. Сербин; упоряд. О. Стасюк. – К., 2009. – С. 39.
20. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) / С. Кульчицький. – К., 1996. – С. 369.
21. Там само. – С. 40.

22. Ганжа О. "При применении расстрелов бить на психику неторопливым приготовлением к жеребьевке" / О. Ганжа // Віче. – 1994. – № 1. – С. 122 – 123.
23. Дукельский С. ЧК на Украине / С. Дукельский. – [Б.м.]: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989. – 151 с.; Государственное политическое управление: Отчет о полугодовой деятельности (Январь – июнь 1922 года) // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997. – № S. – С. 316 – 389.
24. Дукельский С. Указ. соч. – С. 58.
25. Архірейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. / Д. Архірейський, В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1999. – № S. – С. 90.
26. Там само. – С. 95.
27. Шаповал Ю. Більшовицька політична поліція в Україні у міжвоєнний період: невідомі документи і факти / Ю. Шаповал // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. 5. – С. 29.
28. Архірейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні... – С. 97.
29. Подкур Р. Ю. Збройний опір як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК – ГПУ) / Р.Ю. Подкур // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – К., 2005. – Вип. 31. – С. 97.
30. Отчет о полугодовой деятельности (Январь – июнь 1922 года)... – С. 347.
31. Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям. – Изд. 2-е. – Чернигов, 1919. – С. 51.
32. Зазимське повстання 1920 р. // <http://uk.wikipedia.org/wiki>; Село Зазим'є в роки Української революції (1917 – 1920) // <http://zazimie.narod.ru/topic4>.
33. Сом М. Чупринка – се легенда: До 130-річчя від дня народження поета / М. Сом // Київ. – 2009. – № 10. – С. 12.
34. Котляр Ю. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. ХХ ст. / Ю. Котляр // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірник наук. праць. – К., 2005. – Вип. 13. – С. 183.
35. Цит за: Іванущенко Г. Залізом і кров'ю: Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст.: Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 41
36. Список селений и городов Черниговской губернии... – С. 65.
37. Див.: Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921) : Наук. вид. / Я. Тинченко. – К., 2007. – 536 с.: іл.
38. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 3581, арк. 104, 110, 112.
39. Див.: Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля / Г.В. Касьянов. – К.; Едмонтон, 1992. – 176 с.
40. Коляструк О.А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя / О.А. Коляструк. – Харків, 2010. – С. 194.
41. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 3581, арк. 285.
42. Черносивтова М.В. Указ. соч. – С. 91.
43. Прилуцький В. І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки / В.І. Прилуцький. – К., 1993. – С. 30.
44. Там само. – С. 30 – 31.
45. Прилуцький В. Опір молоді тоталітарному режиму в УСРР... – С. 276.
46. Прилуцький В. І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання... – С. 32.
47. Шаповал Ю. та ін. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні... – С. 234.
48. Там само. – С. 238.
49. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин "ворогів народу" в Україні (1917 – 1953 рр.) / Т. Вронська. – К., 2009. – С. 63.
50. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 3581, арк. 451, 452, 466, 467.
51. Там само, арк. 317, 350.

В контексте истории Украины начала 20-х гг. XX в. в статье проанализированы записи заговских книг умерших г. Чернигова о жертвах расстрелов ВЧК (1920 – 1922 гг.), приведены данные об их возрасте, национальности, социальном статусе, поле, определены даты казней.

Ключевые слова: *массовые расстрелы, ВЧК – ГПУ, метрические книги, террор, крестьянские восстания.*

The article makes an attempt to analyse the notices of Chernihiv registry office about the victims by the Soviet punitive organs (VCK – GPU) in 1920 – 1922 years, specifically the information of their age, sex, nationality, social status, the execution's dates in the context of the Ukrainian history of the 20th years of XX century.

Key words: *mass executions, the Russian Extraordinary Commission (VCK), the Main Political Administration (GPU), metric books, terror, the peasant rebellions.*

ЧЕРНІГІВСЬКА «ПРОСВІТА» ЗА ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті проведено історичне дослідження відродження та діяльності чернігівського губернського товариства «Просвіта» за часів Української Центральної Ради. Висвітлено основні напрямки його діяльності щодо відродження української культурної та історичної спадщини.

Ключові слова: «Просвіта», УНР, відродження.

Товариство «Просвіта» упродовж тривалого історичного періоду здійснювало потужний вплив на формування культурно-освітнього рівня та національної самосвідомості українського народу. Члени масової культурницької громадської організації відомі як носії освітницьких і національних цінностей. Одним із відомих регіональних осередків цієї організації у період визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр. стала чернігівська «Просвіта». Тому важливим є вивчення діяльності означеної установи у визначений період – за часів Української Центральної Ради.

Актуальність цієї статті зумовлена також потребою дослідження методів, форм і способів культурно-освітницької діяльності «Просвіти» на Чернігівщині за часів української національно-демократичної революції першої третини ХХ століття. Відзначимо, що розуміння методики роботи товариства «Просвіта» є вагомим внеском у реалізацію культурної та просвітницької політики української держави.

Мета даної статті полягає у спробі висвітлити завдання та цілі, систему роботи чернігівського губернського осередку «Просвіти» за часів Української Центральної Ради. З'ясувати найрозповсюдженіші форми і методи діяльності просвітян по селах та містечках, визначити значення товариств «Просвіта» для суспільного розвитку даного регіону.

Діяльність товариства «Просвіта» вказаного періоду вивчали С. Масюк, І. Євселевський, С. Фарин, Т. Осташко О. Зубалій, О. Коновець. Проте вони здебільшого звернули увагу на організаційне становлення всеукраїнського об'єднання, а про діяльність чернігівської губернської «Просвіти» згадують фрагментарно [1, 2, 3, 4]. Тому питання культурно-освітнього будівництва в Чернігівській губернії, вивчене об'єктивно, має надзвичайну важливість для розуміння культурних процесів тогочасного культурного розвитку, що, до речі, дуже схожі на сучасні.

Перші спроби відновити діяльність просвітніх товариств були ініційовані вітчизняною громадськістю й підтримані на рівні державної політики за доби Української Центральної Ради. Так, на сторінках «Чернігівської земської газети» було розміщено відозву від імені влади до населення щодо питання відновлення діяльності просвітніх інституцій [5]. На початку березня 1917 року на з'їзді в Чернігові І. Коновал у своїй промові виклав історію заснування і наслідки праці «Просвіт» в Україні. Скориставшись моментом, закликав громадян до відновлення діяльності чернігівського культурно-освітнього товариства [6, 7, 8].

Аналізуючи статті та замітки тієї ж газети, виявлено, що 28 березня 1917 року товариство «Просвіта» в Чернігові відновило свою діяльність. Першочерговим його зав-

© Фомська Світлана Михайлівна – аспірантка кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Інституту історії, етнології та пражознавства ім. О.М. Лазаревського.

данням було визначено заснування таких секцій: шкільної, бібліотечної, видавничої, лекційної, етнографічної. Крім того, взято за мету організувати драматичний гурток та український хор. На майбутнє планувалося закласти художній гурток, українську книгарню та клуб. Для підвищення продуктивності роботи товариства пропонувалося приєднатись до цієї «благої» справи його колишнім членам [5].

За повідомленням «Вісника товариства «Просвіта» в Катеринославі», постійного помешкання чернігівська «Просвіта» не мала і на початку своєї діяльності розташовувалась у приміщенні лікарні дворянського притулку, де і відбувалися засідання ради та різних комісій [7]. 24 квітня 1917 року товариству нарешті вдалося провести перші загальні збори, які відбулись у залі колишнього дворянського зібрання [8]. На них були присутні більше 150 членів, головою зборів обрано І. Шрага та секретарем І. Коновала. Члени зборів доповідали про історію створення товариств львівської та чернігівської «Просвіт», про вплив та роль товариства у галузі культурно-національної освіти. Наприкінці зборів було обрано раду товариства з 15 осіб: І. Шраг, І. Коновал, В. Коцюбинська, В. Базилевич, Ф. Шкуркіна-Левицька, М. Костенко, А. Косовець, В. Еланський, Р. Бжеський, Ф. Смиринський, О. Приходько, А. Верзилов, Д. Лебедь, священник Пальчевський, солдат М. Кукса, кандидати: М. Діаконенко, Л. Нарочницький, Г. Діденко.

Для налагодження результативної культурно-освітньої роботи серед населення просвітяни вважали за необхідне розгалужувати мережу товариств не лише по містечках, а й по селах. Саме цим питанням переймалась чернігівська інтелігенція: організувала лекторів та агітаторів у сільську місцевість, збирала літературу, влаштовувала книгозбірні та хати-читальні, надавала діяльні вказівки по організації «Просвіт», допомогу щодо влаштувань вистав, концертів та вечірок [9, 10].

Роз'яснювальна робота просвітян почала давати свої результати. Вже 28 березня 1917 року у м. Городні (на Чернігівщині) в помешканні Народного дому відбулося зібрання, на якому ухвалили постанову про заснування товариства «Просвіта». Відразу записалось 87 чоловік. Головою було обрано І. Мілоченка, членами стали: Н. Шершень, М. Лобунець, І. Товстоліс, С. Чорний, Х. Мазура, Е. Шілнів, П. Варлигін, І. Мохнатко, О. Сілер [11]. У квітні цього року у с. Вересоч Ніжинського повіту відбулися чергові збори членів місцевого кредитного товариства, які, розібравшись із виконанням кошторису організації за 1916 рік, вирішили асигнувати 100 карбованців на заснування у селі товариства «Просвіта» [12]. 4 квітня 1917 року в залі міської думи відбулося віче, на якому постановили заснувати товариство для відстоювання своїх національних інтересів. У цей же день було затверджено та прийнято статут і комісії. Головою «Просвіти» став І. Ковалевський, членами: Чубина, Федорина, Безручко [12].

Формування мережі товариств поширилось і на сільську місцевість. Протягом квітня 1917 року відбулись народні віче та зібрання сільських виконавчих комітетів у селах Уланове, Чорноріі Глухівського повіту, Олтарі – Новгород-Сіверського, Великі Кошольовці – Ніжинського, Сядрило – Сосницького, Куликівка – Чернігівського повітів. Відповідно було вирішено створювати по селах народні бібліотеки, читальні, передплачувати українські часописи та засновувати товариства «Просвіта» [12]. 15 квітня 1917 року в Ічні відбулися збори ічнянської просвітньої громади, записалося відразу більше 100 членів, присутні виголосили привітання та підтримку Українській Центральній Раді [13]. На початку травня 1917 року у м. Бобровиця (Козелецький повіт) також було відроджене товариство. У перший же день записалось понад 100 чоловік. Членський внесок становив 5 карбованців. При «Просвіті» організували хор (40 чоловік), створили театральну комісію, яка вже запланувала виставу «Борці за мрію» В. Тогобочного [14]. У липні цього ж року було організовано товариство у с. Берестовиці Борзнянського повіту. «Просвіту» відкрив священник Іван Євфимовський, котрий роз'яснив селянам, що таке «Просвіта», які її мета, завдання і яка від неї користь для народу. Після виступу селяни пожертвували ліс для будівництва будинку для товариства, від 10 до 300 карбованців,

а М. Мороз-Коваленкова подарувала 300 квадратних сажнів землі. Священику до-ручили передплатити газету «Нова Рада» та закупити українські книжки [15].

Таким чином почала налагоджуватись певна структура просвітніх товариств у межах губернії. Причинами цього явища стали можливість українського народу на власну національну самовизначеність, прагнення громадськості до визнання української мови та культури, намагання населення реалізувати ідею розбудови свого культурного і національного життя, велика зацікавленість людей у таких народних об'єднаннях, які приваблювали своєю масовістю. «Просвіти» на Чернігівщині користувалися популярністю, процес їх відродження відбувався стихійно, безконтрольно, невимушено, що ще більше зацікавлювало простих селян, які охоче поповнювали лави членів товариств. Незважаючи на неосвіченість сільського населення, національна атмосфера «Просвіт» надихала на організацію культурних сил, активізацію національної самосвідомості, згуртування та підтримку національного руху. Ініціаторами створення товариств були або окремі особи, або група людей, місцева інтелігенція – вчителі, письменники, священики, культурні діячі, студенти, фельдшери та учнівська молодь. Членами товариств були представники практично всіх соціальних прошарків чернігівської спільноти: сільські працівники, робітники, інтелігенція – всі, кому було цікаво розбудовувати власну українську культуру. Саме демократичність та неполітичність «Просвіт» давала можливість усім охочим гуртуватись у товариства.

Для результативнішої діяльності товариств у Чернігівській губернії просвітяни організували проведення загальних зборів, з'їздів представників філій товариства, зустрічей членів просвітніх організацій з метою налагодження тісних зв'язків співпраці та обміну практики роботи в різних просвітніх галузях позашкільного виховання населення. Так, протягом 1917 року були проведені три загальні збори чернігівської «Просвіти»: навесні, влітку та восени. Основними питаннями, які піднімались під час цих зустрічей, були, по-перше, створення умов для діяльності секцій товариства, налагодження роботи філій товариства по селах та містечках, організація допомоги з боку місцевої влади щодо подальшої розбудови позашкільної освіти в губернії загалом [9]. Губернська «Просвіта» переймалась не лише своїм внутрішнім, «місцевим» життям, її цікавила і зовнішня обстановка в Україні у галузі просвітницької діяльності інших українських товариств. Звісно, запланований на осінь перший просвітницький з'їзд не міг не зацікавити чернігівських просвітян. Це була велика подія не лише для товариства Чернігівщини, інші «Просвіти» також готувалися представляти свої організації в Києві 20 вересня 1917 року. Ще на початку вересня, за повідомленнями «Чернігівської земської газети», члени та представники всіх просвітніх організацій Чернігівщини розпочали ретельну підготовку до повітових з'їздів «Просвіт», котрі мали визначити членів-представників на Просвітницький з'їзд товариств у Києві [10]. Цей з'їзд, безперечно, був важливою подією в культурному житті країни, адже він мав вирішити головні проблеми просвітницьких товариств та з'ясувати основні напрямки роботи «Просвіт» щодо розбудови національної ідеї, самоствердження українського народу. По-перше, окреслити основні завдання та форми роботи товариств, по-друге, активізувати політико-організаційну діяльність населення (розвиток політичної діяльності, підготовка до виборів, об'єднання народних мас навколо певного соціально-політичного гасла), по-третє, організація центрального бюро «Просвіт» в Києві для вироблення інструкцій всім просвітнім організаціям щодо ведення своєї роботи і для організації лекторів та інструкторів по селах та містечках, по-четверте, налагодження структури товариств – губернська, повітова, районна, волосна, що забезпечило можливість обмірковувати подальшу діяльність «Просвіт» як єдиної системи позашкільного виховання, по-п'яте, єднання та вироблення зв'язків товариств з іншими селянськими та робітничими організаціями. Не менш важливим моментом було те, що ініціатором та організатором з'їзду була Українська Центральна Рада в особі С. Русової, голови відділу позашкільної освіти при Генеральному секретареві, та її прибічників. Тобто, незважаючи на те, що «Просвіти»

з'являлись хаотично «знизу», все ж таки влада «зверху» їх підтримувала та допомагала налагодити їхню діяльність на відміну від дореволюційних часів існування «Просвіт» [11].

Ще напередодні з'їзду було встановлено, що від кожної волості потрібно прислати по одному представникові товариств. Як свідчать архівні матеріали, на Чернігівщині сільські, волосні та повітові товариства активно проводили програму відбору представників на з'їзд. Так, наприклад, найбільше посвідчень членів «Просвіти» видано культурно-просвітницькими організаціями Ніжинського, Козелецького, Городнянського, Новгород-Сіверського та Чернігівського повітів [12]. За повідомленнями «Нової Ради», другого дня на засіданні з'їзду від чернігівської «Просвіти» виступав О. Каринський, який був головою ради «Просвіти» в Чернігові. Він коротко виклав процес відродження та життєдіяльності товариства в Чернігові, надав відомості про наявність філій організації в сільській місцевості губернії. Про діяльність ніжинської «Просвіти» та товариств у Ніжинському повіті доповідав Л. Івануха, який зазначив, що культурно-просвітницька організація більшість часу відводила на вирішення політичних моментів, вела постійну боротьбу за українські традиції та розвиток української культури, також вказав на потребу інструкторів з просвітницької діяльності [13].

Отже, можна зробити висновок, що представники чернігівського товариства, як й інші учасники з'їзду, відіграли значну роль у проведенні цього заходу і стали дійсними членами великої спільноти просвітян, що намагались у ті складні часи відстоювати власну думку та право на існування української культури. Офіційність проведення з'їзду і кількість прийнятих постанов та рішень говорить про те, що загалом «Просвіта» і її осередки по містах, селах губернії рішуче взялися за справу відродження і розбудови національної спадщини в царині історії та культури. Саме ці товариства були першими променями відродження національної свідомості та гідності українців як окремого етносу.

З перших днів існування товариства намагались організувати діяльність різноманітних секцій і налагодити відносини з іншими «Просвітами» та, перш за все, встановити зв'язок з Українською Центральною Радою як з центральною владою країни. Одним із напрямів діяльності товариства була роз'яснювальна робота, яка торкалась політичних питань, тобто значення Української Центральної Ради, її головної мети та завдань, що вона має реалізувати задля покращення життя українського народу. Так, наприклад, священник Іван Євфимовський в с. Берестовці Борзнянського повіту читав для селян Універсал та тлумачив деякі пункти, оскільки більшість населення була або малограмотною, або зовсім безграмотною [16]. А селяни віддаленого куточка Городнянського повіту с. Ярилівичі надіслали листа до городнянської «Просвіти», у якому визнавали себе українським народом і висловлювались на підтримку Української Центральної Ради [17]. Такими діями просвітяни намагались задовольнити цікавість населення в інформації про тогочасні події та згуртувати його навколо центрального органу влади в Україні. У свою чергу Українська Центральна Рада теж підтримувала та допомагала відновленню і розвитку нових філій товариства «Просвіта», вважаючи їх чи не єдиними носіями національного виховання і народної освіти в Україні. Генеральний секретаріат народної освіти постійно тримав «Просвіти» в полі зору, оскільки вони були осередками розвитку та організації позашкільної освіти на території держави, яка була не менш важлива, ніж шкільна освіта. Так, було запроваджено навіть у відділі позашкільної освіти при департаменті позашкільної освіти збирання матеріалів щодо організації та діяльності товариств «Просвіта» по Україні [18]. У липні 1917 року генеральний секретаріат видав постанову про надання допомоги розвитку позашкільної освіти на місцях через організацію та підтримку культурно-освітніх товариств «Просвіта» по всій Україні [19, с.8]. Крім уважного ставлення, влада надавала грошову допомогу товариствам, що істотно позначилось на їхньому становищі [20].

Зважаючи на те, що освіченість населення була на дуже низькому рівні (більшість його не вмів ані читати, ані писати), просвітянам належало займатись не лише по-

зашкільним вихованням, а й організувати шкільну освіту для дорослого населення. Для того, щоб реалізувати свої плани, члени товариств організували і проводили лекції та курси з українознавства, української мови, природознавства, історії та географії, влаштовували огляд творів з української літератури. Нарада із завідувачами народної освіти при відділі позашкільної освіти восени 1917 року постановила, що в Чернігівській губернії не на найкращому рівні проходить українізація освіти та налагодження позашкільної освіти. Головною причиною того є невідповідність інспекторів із позашкільної освіти. Як зазначала комісія, інспектори повинні тісно співпрацювати з «Просвітами» як з інституціями, що найбільше відповідають демократизації освіти [21]. Від належного рівня проведення курсів та лекцій для членів товариств з основних питань організації та проведення позашкільної освіти залежить ступінь освіченості населення як дорослого, так і дитячого.

Просвітяни ставили за мету поширювати та організувати народну освіту серед дорослого населення. Так, городнянська «Просвіта» організувала лекцію в Народному домі. Читав її М. Могилянський, тема – «Украинское движение в прошлом и настоящем». Як зазначалося у звіті, лекція тривала 2 години, переповнена зала слухала із зацікавленням, але дискусії не відбулося, слухачі прослухали і розійшлися [22]. Незважаючи на це, з упевненістю можна сказати, що просвітяни досягли бажаного результату, бо люди віддали перевагу просвітньому заходу, а не балачкам та горіліці. Слухачі-селяни берестовецької «Просвіти» Борзнянського повіту, під час лекції про життя та діяльність Т.Г. Шевченка, яку прочитав священник Рахній, були активнішими. Селяни зауважили, що українську мову вони розуміють краще, а також зацікавились розповіддю священника про життя та творчість Г. Барвінок і П. Куліша. У той же день вирішили об'єднатися і піти по сусідніх селах на святкування Кулішевого свята, під час якого відбулись концерт та оперна п'єса прямо на природі біля могил [23]. Що ж стосується міської чернігівської публіки, то вона, за свідченням тогочасної преси, не дуже шанувала лекційну справу. Так, чернігівська «Просвіта» влаштувала дві лекції М. Могилянського на теми: «Про народоправство» та «Іван Франко». Прибуток від лекцій мав піти на користь товариства, але ці заходи не викликали зацікавлення серед чернігівців. Населення віддало перевагу кінематографу. [25]. Крім влаштування лекцій, товариство «Просвіта» займалося організацією та проведенням курсів з української мови та українознавства, на які асигнувались гроші з Чернігівської повітової управи. Бажаючих було чимало [20, 25].

Ще однією формою розповсюдження освітньої програми для населення було заснування бібліотек та книгозбірень. По селах відкривались невеликі бібліотеки, основою їх фондів були книжки українською та російською мовами, більшість на політичну та сільськогосподарську тематику. Інколи допомагали селяни, збираючи кошти на передплату сучасних українських часописів для загального користування. Повітові земства також надавали грошову допомогу [26, 27]. Так, товариства «Просвіта» ставали осередками не лише морального та етичного виховання населення, але й спрямовували сили на освітній бік виховання дорослого населення.

Для морального та духовного виховання просвітяни організували драматичні гуртки, хори ставили театральні вистави та концерти силами або самих селян, або домовлялися з професіоналами. Наприклад, за ініціативи місцевої «Просвіти» у с. Седневі було влаштовано концерт. Програма була дуже різноманітною: спів хору, вокальні виступи, декламації, живі картинки з народного побуту. Публіки було дуже багато. Прибуток від концерту поділили між незможними сім'ями с. Седнева та місцевою «Просвітою» [28]. Активно працювала чернігівська театральна секція «Просвіти», яка влаштовувала вистави в літньому театрі. За підрахунками прибутків з вистав, глядачів було чимало. Репертуар театральної трупи складався з п'єс «Зимовий вечір», «В холодку», «В старому гнізді», «Бувальщина» та інших [29, 30]. Аматорам місцевих «Просвіт», незважаючи на постійні перешкоди, вдавалося влаштовувати вистави, які збирали велику кількість глядачів. Аналізуючи публікації газети «Нова Рада», улюбленими п'єсами публіки та і самих аматорів

були твори Б. Грінченка «Нахмарило», «Степовий гість» [31, 32]. Можливість з'ясувати становище театральних секцій товариств нам надають архівні матеріали департаменту мистецтв при генеральному секретарстві. Саме керівники цього відділу у вересні 1917 року звернулися до всіх керманічів театральних гуртків з анкетою щодо характеристики справ у цій галузі на місцях. Аналізуючи надіслані відповіді, можна з'ясувати, що у більшості «Просвіт» драматичні або театральні секції власних приміщень для вистав не мали, досвідчених режисерів по селах також не було. Театральні вистави ставились аматорськими силами, у них залюбки брали участь учні та сільська молодь. Практично всі театральні гуртки мали парики, грим, декорації.

Основним глядачем була сільська молодь, на жаль, люди більш зрілого віку не відвідували вистав. Репертуар театральних гуртків був різноманітним, наприклад, «На перші гулі», «Наталка Полтавка», «Бувальщина», «По ревізії», «Розумний та дурень», «В холодку», «Сто тисяч», «Борці за мрії» та інші.

Аналізуючи вищевикладений матеріал, можна зробити висновок, що діяльність «Просвіти» Чернігівської губернії була багатогранною. За допомогою таких форм роботи, як лекції, курси, бесіди, виступи, читання, просвітяни доносили до людей як освітній матеріал, так і різні новини з суспільно-політичного життя. Лекції і бесіди були основною формою порозуміння та спілкування між населенням і владою, оскільки саме керманічі місцевих «Просвіт» роз'яснювали суть політичного життя, висвітлювали діяльність Української Центральної Ради.

Через організацію концертів, вистав, мітингів, драматичних гуртків члени товариств на місцях відроджували народні українські традиції, прищеплювали повагу та почуття гідності до величної історико-культурної спадщини. Саме ці заходи формували у населення духовну єдність, що в подальшому стане основною умовою державно-національної цілісності України.

Методом власного прикладу та роз'яснення просвітяни заохочували населення до вступу в «Просвіти». Вони організовували нові осередки товариства, щоб залучити якомога більше людей до відродження української культури.

Просвітяни намагалися донести до населення ідею об'єднання всіх українських земель у межах єдиної держави під керівництвом Української Центральної Ради. Чернігівська «Просвіта» визнавала її як єдиний правомірний орган влади. Саме тому інструктори товариств проводили пропагандистську діяльність щодо згуртування народу навколо гасел Української Центральної Ради. В свою чергу вона надавала матеріальну та ідейну підтримку і допомогу «Просвітам». Було дозволено займатись освітньою та видавничою діяльністю, організувати театральні вистави, художні читання творів української літератури та драматургії. Так, «Просвіти» плідно співпрацювали з генеральним секретарством освіти, відкривали народні школи, брали участь в учительських нарадах, організовували просвітянський з'їзд. Але за нетривалий час перебування Української Центральної Ради при владі були і певні негаразди в роботі просвітянських товариств Чернігівської губернії. Деякі сільські та повітові товариства ледь животіли, за відсутності коштів робота проводилась на громадські заощадження, яких не вистачало. Інколи «Просвіти» зустрічали недовіру і антипатію до своєї діяльності з боку не лише місцевої влади, а й населення, що, звісно, позначалося на їх діяльності.

Отже, робота товариств проходила в тісному контакті з освітніми органами Української Центральної Ради.

1. Масюк С.О. Діяльність товариств «Просвіта» на Україні (березень 1917-1920 рр.). – К., 1997. – 170с.

2. Євселевський Л.І., Фарина С.Я. «Просвіта» у Наддніпрянській Україні: Історичний нарис. – К.: ВУТ «Просвіта», 1993. – 128 с.

3. Масюк С. Діяльність товариств «Просвіта» в Україні (березень 1917 – 1920 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01. / Київ, держ. ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1997.

4. Коновець О.Ф. Український ідеал: історичні нариси. Діалоги. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. – 196 с.

5. Українські збори в Чернігові // Чернігівська земська газета. – 1917. – 24 березня.

6. З Провіт // Чернігівська земська газета. – 1917. – 28 березня.
7. Дописи. Чернігів // Вісник товариства «Провіта» в Катеринославі. – 1917. – 11 червня.
8. Перші загальні збори Чернігівської «Провіти» // Чернігівська земська газета. – 1917. – 28 квітня.
9. В. Торський Українська державність і нова роль «Провіт». – Вовчанськ. – Укр. т-во «Провіта», 1918. – 75с.
10. Чернігівська українська громада // Чернігівська земська газета. – 1917. – 7 квітня.
11. Товариство «Провіта» // Нова Рада. – 1917. – 8 квітня.
12. Вісті з краю. У Вересочі // Нова Рада. – 1917. – 20 квітня.
13. Українське віче // Известия Нежинского общественного комитета за 1917 год. – 1917. – 13 апреля.
14. Ічнянська Провітня Громада // Нова Рада. – 1917. – 28 квітня.
15. «Провіта» // Нова Рада. – 1917. – 3 травня.
16. Вісті з краю. «Провіти» // Нова Рада. – 1917. – 1 липня.
17. Глос народа // Нова Рада. – 1917. – 26 липня.
18. До «Провіт» по Україні // Народна Воля. – 1917. – 25 (13) липня.
19. Повідомлення й доповіді місцевих товариств «Провіта» про їх організацію, плани і діяльність. Листування з ними в справі різних консультацій, прохання про грошову допомогу // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 159. – Арк. 8.
20. Асигновка «Провіти» // Нова Рада. – 1917. – 6 липня.
21. Курси позашкільної освіти // Нова Рада. – 1917. – 28 вересня.
22. Лекція Мих. Могилянського // Нова Рада. – 1917. – 23 липня.
23. Лекція // Нова Рада. – 1917. – 20 червня.
24. Чернігівська публіка // Нова Рада. – 1917. – 4 липня.
25. Курси української мови // Нова Рада. – 1917. – 23 липня.
26. Бібліотека-читальня // Нова Рада. – 1917. – 7 липня.
27. Хата-читальня // Нова Рада. – 1917. – 21 вересня.
28. Концерт у Седневі // Нова Рада. – 1917. – 8 серпня.
29. Вистава // Нова Рада. – 1917. – 4 липня.
30. Вистава // Нова Рада. – 1917. – 17 вересня.
31. Вистава // Нова Рада. – 1917. – 11 липня.
32. Вистава // Нова Рада. – 1917. – 16 вересня.

В статтє проведено историческое исследование возрождения и деятельности Черниговской губернской организации «Провіта» во время Украинской Центральной Рады. Раскрыты основные направления ее деятельности касаяемо возрождения украинского культурного и исторического наследия.

In article is made the historical investigation of revival and activity of Chernigiv huberman association “Prosvita” in times of Ukrainian Centralna Rada. The main directions of its activity in the revival of Ukrainian cultural and historical inheritance is shown.

Key words: Chernigiv “Prosvita”, Ukrainian Centralna Rada, association, cultural inheritance, cultural-education activity.

ПІДПОЛКОВНИК АРМІЇ УНР, СОТНИК СС "ГАЛИЧИНА", ПОЛКОВНИК УПА ІВАН РЕМБОЛОВИЧ

З використанням маловивченого історичного матеріалу зроблено спробу дослідити життя уродженця Чернігівщини, учасника перших національно-визвольних змагань, підполковника армії УНР, сотника СС "Галичина", полковника УПА Івана Ремболовича.

Ключові слова: полковник, сотник, похід, Україна.

Іван Семенович Ремболович – військовий діяч, підполковник Армії УНР, творець Вільного козацтва, учасник Зимового походу, старшина дивізії «Галичина», полковник УПА. Ці сухі енциклопедичні рядки не можуть передати тої енергії, тої жертвовності, що клекотіла у серці уродженця Чернігово-Сіверщини Івана Ремболовича.

Увага дослідників обійшла стороною цю непересічну особистість. Окремі згадки про нього є тільки в «Енциклопедії українознавства» (1), невеличких розвідках. І це при тому, що він брав активну участь у національно-визвольній боротьбі, був учасником Першого та Другого зимових походів армії УНР. Проте останнім часом все-таки його ім'я поволі повертається Україні. Так, першим більш-менш значимим дослідженням стала публікація Володимира Малкоша у «Вістях комбатанта», які видає Братство колишніх воїнів дивізії «Галичина». По тому його ініціативу підхопили історики Роман Коваль та Ярослав Тинченко. На його батьківщині – Чернігівщині – героя ніяк не пошановано, єдине дослідження про нього з'явилося на сторінках газети «Сіверщина».

І це при тому, що Іван Ремболович, окрім того, що був вояком, виступив навіть у ролі історика. Зокрема, він автор праці «1918 рік на Чернігівщині», що опублікована у збірнику «За державність», спогадів «Рейд 1921 року». Тож пропонуємо вашій увазі дослідження про Івана Ремболовича – вояка-патріота.

Народився майбутній герой у 1897 р. у м. Городні Чернігівської губернії, походив з родини священиків. Скоріш за все, саме його батько перебував у 1876 році на посаді псаломщика у Звеничево-Голубицькій парафії Городнянського повіту (2). До речі, в деяких працях прізвище Івана Ремболовича пишуть через «а» – Ремболович. Ми ж вважаємо, що написання Ремболович правильніше, бо саме таке прізвище носять його родичі на Городнянщині.

Майбутній полковник закінчив Віленське військове училище, у 1915 році у зв'язку із загрозою захоплення Вільно німецькими військами училище було евакуйоване до Полтави. Учасник Першої світової війни, у 1917 році – помічник дивізійного інженера 5-ої піхотної дивізії. Останнє звання у російській армії – штабс-капітан (3).

Учасник українізації частин російської армії, за що був заарештований. Перебу-

© Ясенчук Олександр Анатолійович – голова Чернігівської обласної організації Українська студентська спілка, заступник редактора газети «Сіверщина».

вав у в'язниці 5-ої пішої дивізії, з якої вдалося втекти. Делегат 1-го, 2-го і 3-го всеукраїнських військових з'їздів (Київ, 1917). (4) У цьому ж році поручик Ремболович стає творцем Чернігівського відділу Українського вільного козацтва.

Українське вільне козацтво, як пише дослідник того часу Володимир Дмитрук, це була парамілітарна добровільно створена формація для «оборони вольностей українського народу та охорони ладу від банд збільшовичених дезертирів, що втікали з фронту і постійно нападали і грабували села». Територіальність принципу побудови вільного козацтва означала: в селі організується сотня, у волостях із наявних у селах сотень утворювався курінь, усі курені, що розташовувались на території повіту, становили полк і, нарешті, всі полки округи – кіш. Але основним тактичним підрозділом залишалася сотня. Кількість козаків у сотні могла бути різна – від 55 до 700 осіб. У цих формуваннях Вільного козацтва вся старшина обиралася. Сотенна старшина складалася з п'яти чоловік: сотника, писаря, скарбника, хорунжого і бібліотекаря. Сотня мала свій прапор, канцелярію і бібліотеку. Курінну старшину вибирали сотні волостей, полкову – курені повітів, а кошову – полки округи (5).

Дослідник національно-визвольної боротьби українського народу в 1917 – 1924 рр. Р. Коваль зазначає: «Це історичний факт: українська держава творилася «знизу», народом, а не владою. Навіть всупереч». І далі продовжує: «Центральна рада гальмувала революцію від самостійного її початку: народ хотів проголошення самостійної України, а Центральна рада вважала це гасло контрреволюційним, таким, що розбиває єдність всеросійського демократичного фронту... Народ прагнув свого війська, а міністри-соціалісти Центральної ради погоджувались лише на міліцію».

Отож український народ самоорганізувався і створив власне військо, але через недолугість керівництва мусив не розбудовувати державу, а захищати її. На початку 1918 року більшовицькі війська напали на УНР: північні повіти Чернігівщини атакували загони комуністів з Гомеля, що склалися в основному з голодних робітників Москви, командував ними Березін.

 м. Івано-Франківськ
вул. Галицька - 40
ВІСЛОВОДІУ НАЛЮОВУ

С Л У Ж Б А Б Е З П Е К И У К Р А І Н И
У П Р А В Л І Н Н Я В І В А Н О - Ф Р А Н К І В С Ь К І Й О Б Л А С Т І

28000, м. Івано-Франківськ, вул. м. Сакваря, 15, тел. 2 21 94

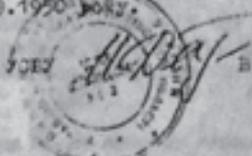
№ 13189 - 14 - 10 1992

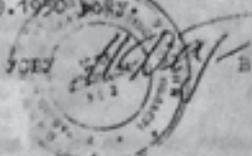
АРХІВНИЙ ВІДІЛ

Гр. Ремболович Іван Семенович, 1897 року народження, уроженець м. Гералія, Городнянського р-ну, Чернігівської області. Засуджений 17.05.1950 року ВТ АРКВО за ст.ст. 54-1а і 54-11 НК УРСР до ВМП – розстрілу. Визнаний винним в тому, що після Контрної резолюції /1918-1920/ роках служив в армії гетьмана Скоропадського, а потім в петлюрівській, боровся проти Червоної Армії. В 1921 році вступив до збройного формування «Полкника», де брав участь в боях за м. Коростень. В 1943 році на Стеніславщині вступив до дивізії ОУН «Галичина». Після закінчення сільської школи одержав звання «группенфюрера», командував ротами та батальйоном. В липні 1944 року під м. Броди був поранений, після чого перебував на нелегальному становищі, де підтримував зв'язок з керівниками ОУН.

За висновком прокурора Івано-Франківської області від: . . . 27.06.1994 року реабілітації не підлягає.

Відом виконано: 08.09.1990 року.

Начальник підрозділу УСБУ В.П.Рогожа

Вільні козаки, частини УНР відбивались, але перед натиском переважаючих сил ворога змушені були відступати. Відступав і Іван Ремболович. Він у цей час був командиром пішої півсотні української охоронної сотні м. Городні (весна 1918 р.).

З 04.01.1919 року хоробрий городнянець – старшина 20-го Павлоградського кінного полку Дієвої армії УНР. З 18.01.1919 р. – старшина кінного полку січових стрільців Дієвої армії УНР. З травня 1919 р. – начальник відділу зв'язку штабу Запорізької групи Дієвої армії УНР.

Виступав на підтримку полковника Петра Болбочана – людини, котра підтримувала «ідеологію залізної руки», талановитого військовика. Про це та про його ставлення до тогочасної військової політики УНР можна довідатися з уривку рукопису монографії С. Цапа «Тернистими шляхами во ім'я державності». (Частина 2):

«Біля начальника зв'язку Запорізької Групи сотника Івана Ремболовича стояв і пробував нав'язати розмову новопризначений старшина для доручень Корпусу Євтимович. Обидва були психологами...Перекидалися між собою словами й нарешті полк. Євтимович взяв під руку нач. зв'язку цілком по приятельськи, і разом з сот. Ремболовичем (вийшов) з будови Штабу до міста, що вони там між собою говорили невідомо, але у своїх записках і спогадах полк. Євтимович пише:

«Сотник Ремболович спершу говорив нехотя. Можна було зміркувати, що розмова, з якої він тільки чув частину, його дуже хвилювала, як і незнані йому наслідки, які наперед вгадати було нелегко. Видно було й те, що він хотів би на тему почутого висловитися щиріше, але, побачивши мою близькість до отамана Сальського, не зважився. Довідавшись однак, що ми з полковником Болбочаном знайомі були давніше, та що полк. Болбочан бував скільки разів у моїм домі, й відчувши, що зі мною може говорити одверто, нарешті розговорився: «Полковника Болбочана запорожці дуже люблять, – розповідав він полковнику Євтимовичу, – та йому вірять, як батькові. До отамана Сальського ставляться дуже обережно, бо його прислано згори тим, кого не люблять. А воно чорт зна як завжди було: по тому, як у Кременчуці арештували полковника Болбочана, – поставили на корпус «фельдфебеля», що ледве сотнею завертати може! Чорт зна що! Що морда у нього як рашпіль – дідько з ним, але ж явно до большевиків тягне, а головний йому за те нічого. (Мова йшла про ставленика Петлюри отамана-поручика Волоха). Тільки по тому, як визнав совіти, дали йому «по шапці» й призначили Данченка. Той був ні риба, ні м'ясо...Є ще тут такий – Загородський – шостою тепер завертає. А був колись дяком, «дзвони доїв». Це штучка! Хитрий, як дідько! Зо всіма добрий, а найбільше з тими, що вгорі. І всім «ніжку підставляє», та сам помаленьку на гру вилазить! З дяка отаманом став! Бо заслуги великі має – бо бачте разом з Волохом у Кременчуці Болбочана арештував, та разом з ним совітську власть визнавав. І теж йому за це нічого. Особливо хоробрий, але наказу навіть для сотні не складе. Хоч те ще добре, що свого начальника штабу слухає – заплющивши очі, все, що той йому підсуне, підписує...і вдає великого полководця! Так Сальському Запорожці ще не дуже вірять, бо прийшов згори й до гайдамаків залицяється. А ми на таких уже не раз попеклися... Побачили б Ви корпус, як ми стояли на Подонню, – Ремболович при цій нагоді тяжко зітхнув, – а забрали Болбочана – до дідька все пішло! Воно правда, Сальський на початку показався непогано – видно зразу, що це «воєнна кісточка». От коли б їх так разом з Болбочаном запрягти! Та коли б ще й головний на їх поклався! Соціалістам, щоб дав «колінком» – що б аж зафурчало! Так уся б тоді Україна за Запорожцями пішла! Ви з Сальським, як бачу в добрих стосунках. Бога ради порадьте йому, щоб він з Болбочаном якимось разом... Тоді таку «карточку» загнемо, що через місяць в Києві будемо...» (6) .

Також цього року Іван переживає особисту трагедію. Від рук червоних загарбників гине його наречена Світлана Харченко. Дорого заплатять вони за її смерть. Ось як про це розповідає її бойовий побратим Олександр Вишнівський, генерал-хорунжий армії УНР:

«Світлана Харченко. Молода дівчина, років 22-23, невисокого росту, але стрункої будови, з рожевим, миловидним, постійно усміхненим, наче хлоп'ячим обличчям і веселими ясно-блакитними очима. На голові вояцький кашкет, з-під якого вибивалося буйне волосся, золотистої барви, в короткій сірій спідничці й такого ж кольору жупані до колін, на ногах мініатюрні чобітки. За плечима невелика рушниця кулеметника: на ремінному поясі, з правого боку, револьвер. Під час походу – на коні, під час боїв – на перев'язочному пункті. Була подібна радше на молоденького козака-пацана, ніж на дівчину й тим більш полкового лікаря.

Під час вибуху революції була студенткою останнього курсу медичного факультету Київського університету. Мала нареченого, ...підполковника армії УНР Ремболовича... Обоє походили з Чернігівщини.

У грудні 1918 року, за часів Директорії, молода ентузіастка української визвольної боротьби зголошується до наново формованого в Києві 1-го полку Синьої дивізії. Світлана щаслива: її зараховано до складу полку другим помічником полкового лікаря.

Вирушивши з Києва 5-го лютого 1919 р., разом із полком, що його пізніше перейменовано на 7-й Синій полк, 3-ї Стрілецької дивізії, Світлана Харченко незмінно ділила його долю й недолю аж до самої смерті, спочатку як другий, потім як перший помічник полкового лікаря й нарешті як полковий лікар. Хоч лікарський диплома не мала, виявила небуденні фахові знання й здібності. Але найбільш імпонувала вона всім своєю надзвичайною відвагою, нервовим опануванням і сердечністю. Під час боїв була завжди там, де ранені найбільш потребували її опіки; коли полк наступав, все була зараз за передовою лавою. Кермувала санітарним відділом і особисто робила перев'язки тяжче раненим, не звертаючи уваги на вибух ворожих гарматних стрілень і кулеметний та рушничний вогонь.

Козаки її дуже любили й поза очі називали не інакше як «наша Світланка». Зо всією полковою старшиною була в добрих приятельських відносинах, але вона так поведилася, що ніхто навіть не подумав дивитися на неї, як на жінку. Для всіх у полку була тільки добрим лікарем і щирим приятелем...

15 серпня 1919 року, коли Світлана була в м. Піщанці (рятувала поранених), червоним пощастило клином врізатися між частинами 3-ї п. Залізної дивізії і змусити 7-й полк до спішного відступу в напрямку Дністра. Ще заки полк встиг повідомити про це штаб дивізії, Світлана разом із козаком-ординарцем вирушила назад до полку, на здаючи собі справи, що шлях їхнього повороту відрізаний більшовиками. По дорозі, в лісі, їх несподівано оточили червоні. У цей вирішний момент буття чи небуття Світлана не розгубилася. Швидким рухом забила найближчого червоноармійця, що загороджував їй дорогу, стрілом з револьвера, дала коневі остроги й намагався врятувати своє життя кар'єром. Але задарма. Цілий град куль звалив її й коня. Озвірілі червоноармійці у варварській спосіб добили її прикладами рушниць.

Щодо козака-ординарця, то, побачивши довкола себе червоних, підніс руки догори й крикнув, що він «мусово мобілізований» й хоче служити в червоній армії. Червоноармійці повірили йому, й це врятувало йому життя. Скориставшись з першої нагоди, він утік, дістався до штабу 3-ї Залізної дивізії і оповів про трагедію нашої Світлани» (7).

У грудні 1919 р. Ремболович був інтернований польською владою у Луцьку. З лютого 1920 р. служив у 2-ій (згодом – 6-ій Січовій) дивізії армії УНР. З 04.08.1920 р. – начальник відділення зв'язку штабу Армії УНР (8). Учасник Першого зимового походу Армії УНР. З 27.10.1921 р. – начальник оперативного відділу штабу Київської повстанчої дивізії Української повстанчої армії Юрка Тютюнника, пізніш командир ударної частини УПА (9).

Тоді, восени 1921 року, більшість українських земель окупували більшовики. Залишки українських армій перебували у польських таборах для інтернованих. Українські селяни вже пізнали всі принади більшовицького «раю». Дрібні повстанські загони розпачливо борються проти нестерпного режиму. Вищі старши-

ни Армії УНР вирішили створити військовий штаб і з відділами добровольців нелегально перейти польсько-радянський кордон, щоби востаннє спробувати підняти масове повстання проти окупантів. Ця операція мала назву Другий зимовий похід армії УНР, брав участь у ній і І. Ремболович. У цій операції він проявив себе як хоробрий та досвідчений командир. Вславився у боях за Коростень, інші міста та села. Для прикладу наведемо спогади учасника тих подій сотника О. Шпілінського: «На станцію Коростень о 5.30 хв. направили загін підполковника Ремболовича, який складався з 20 осіб. Він нищить телеграф, телефони, закидає ручними гранатами ешелони» (10).

Хотілося би повністю навести спогади І. Ремболовича про ті страшні і водночас славетні часи:

«5 листопада частини рушили через с.с. Емінець, Анишпіль і Гутку на с. Піски. З Анишполя було вислано розвідку з 15 кіннотниками і 8 підричників на с. Бондарівку. Я поїхав із цією розвідкою. Розвідка вїхала до села, не зустрівши жодного москаля. Була неділя. Біля церкви, де правилася служба Божа, ми побачили кілька осідланих коней, прив'язаних до плоту. Я й сотник Хмара стали розпитувати місцевих селян про москалів. Один із селян, моргнувши мені оком, одійшов набік. Я підійшов до нього.

– Пане повстанцю! Тут є кілька москалів, вони тепер у церкві, серед них є один комуніст, якого можна опізнати по червоній шапці. Цей комуніст чимало українців розстріляв власноручно. Сільський староста також запроданець московський.

Я поділився цими відомостями з сотником Хмарою, і ми вирішили чекати завершення Служби Божої, а як повиходять усі з церкви, заарештувати комуністів. Чекали з годину. Коли Служба Божа закінчилася й люди почали виходити з церкви, то одним із перших і комуніст у червоній шапці. Сотник Хмара підійшов до нього зі словами: «Товаришу, ви заарештовані!»

– «Что? – гукнув комуніст. – Кто меня смеет арестовивать?! Да вы знаете, кто я такой?!»

«Знаю, – відповів сотник Хмара, – ти комуніст, а я українець!» – і міцний кулак сотника Хмари опустився на хижку московську твар комуніста.

По переведенню трусу в комуністській кишені було знайдено реєстр осіб, яких він власноручно розстріляв: число їх доходило до 53.

Забравши з собою захоплених москалів, розвідка рушила на с. Піски, де й приєдналася до наших частин.

На підставі вироку польового суду комуніста у червоній шапці було повішено в с. Пісках.

Увечері начальник штабу полковник Отмарштайн покликав мене до себе й поінформував, що весь наш відділ вирушить пізно ввечері в напрямку на м. Коростень, а мені наказав, набравши охотників, розпочати 6 листопада демонстрацію з полудневої сторони.

План нападу на м. Коростень був такий: я з 24 охотниками та кіннотою сотника Хмари, під загальним командуванням полковника Ступницького, мали вирушити о 6 годині ввечері з с. Пісок на с.с. Жупани, Вигів, Краснопіл та Могильно-Блощицю і о пів до шостої години ранку розпочати наступ з південного боку Коростеня; основна ж група мала вирушати іншими шляхами й розпочати наступ, теж о пів до шостої, з півночі на м. Коростень. За відомостями нашого штабу, в Коростені стояв штаб бригади з нестройовими частинами й комендантською групою. Вирушили. О годині 2-й уночі підійшли ми до Коростеня з півночі. В перших же хатах, на коростенських околицях, захопили ми двох червоноармійців із числа мобілізованих. Із їхнього допиту виявилось, що в Коростені, крім штабу 132-ї бригади та нестройових частин, стоять ще два батальйони піхоти. Передати ці відомості генералові Тютюнникові не було жодної можливості, бо ми не знали, в якому саме місці знаходиться тепер цілий відділ. Я, полковник Ступницький та сотник Хмара провели нараду, на якій ухвалили таке: я з 15 людьми піду й захоплю залізничний дверець, полковник Ступницький визволить політичних в'язнів

із міської в'язниці, а сотник Хмара з кіннотою опанує східно-південною околицею Коростеня. Якщо не пощастить, мусили збиратися на південній околиці. Посуваючись якнайтіхіше містом, я зі своїми людьми підійшов до самого двірця.

— Хто йде? — пролунав голос кроках у 10-15 від мене.

— Свої, — відповів я, але тієї ж хвили, зробивши крок уперед, упав у якусь яму. Кілька козаків із сотником Маркевичем подалися назад.

— Хлопці, подайте мені руку, — крикнув я. Два козаки підбігли й витягли мене з ями.

— Де інші? — запитав я, побачивши біля себе лише 9 козаків.

— Втекли з сотником Маркевичем, — була відповідь. (Пізніше виявилось, що сотник Маркевич не втік, а кинувся, щоб захопити вартового, що тримав варту недалеко біля якогось приміщення і міг би піднести алярм).

— За мною, хлопці, ані на крок від мене, — наказав я своїм козакам. Швидким кроком рушили ми до двірця.

Через вікно ми побачили червоноармійців із рушницями, що переповнювали почекальню двірця.

— Руки догори, — крикнув я, скочивши з одним козаком на підвіконня та вивішивши вікно. Два козаки вистрілили до почекальні,

Одного з червоноармійців було забито, а решта почала тікати на перон.

— Стій, руки догори, бо стрілятиму, — крикнув я вдруге. Червоноармійці покидали рушницю й піднесли руки догори. Ми вскочили до почекальні. Чотирьом козакам я наказав поскладати рушницю до одної купи, а сам з 5 козаками побіг до телеграфу. Урядовці на телеграфі були дуже перелякані, і лише один сидів і подавав телеграму до Києва. Я підійшов до нього. Виявилось, що він був комуніст і передавав до Києва, що на Коростень напали партизани. Порозбивавши апарати, ми вибігли на перон. Там не було жодного червоноармійця. Наказавши одному козакові покликати інших із почекальні, я з рештою пішов уздовж перону. З іншого кінця двірця, з-за рогу вїхав на перон верхи сотник Маркевич, за ним бігло 5 козаків.

— Пане полковнику, я забив начальника штабу бригади й забрав його коня, а тут у вагонах міститься Чрезвычайна комісія, — почав рапортувати сотник Маркевич. Я наказав трьом козакам знайти якого-небудь залізничника, що міг би нам показати вагони з чрезвычайкою.

За кілька хвилин привели стрілочника, який і показав нам ці вагони. З рушницями напоготові побігли ми до цих вагонів. Сотник Маркевич із одного боку, а я з кількома козаками з другого — вскочили до вагону. Чекісти були на ногах, а один із них тримав телефонну слухавку в руках.

— Ані з місця! — крикнув сотник Маркевич.

— З ким розмовляєш? — спитав я чекіста.

— З командіром брігади, — відповів він. Я підніс слухавку до вуха.

— Галло, галло, да что ви меня не слушаете, что у вас там за галас? — почув я в телефон.

Удаючи з себе москаля, я почав розмовляти з командіром московської бригади: «Товарищ комбриг, на станцію напала банда партізанов, что нам делать?»

Комбриг: «Сейчас ми с німі разделаемся. Я вислал к вам начальника штаба».

Я: «Начальник штаба разстрелян».

Комбриг: «Кем?»

Я: «По моему приказу».

Комбриг: «А ви кто?»

Я: Подполковник Ремболович, комендант партізанов».

Далі почув я тільки нецензурний вираз. Під час моїх розмов із командіром московської бригади козаки повиводили з вагонів і порозстрілювали всіх комуністів-чекістів.

Покінчивши з чрезвычайкою, ми рушили знову в бік двірця.

— Пане партизане! Що ви робите? Вас так мало, а тут на станції стільки мос-

калів. Вас же зараз усіх переб'ють. Утікайте. Я теж належу до повстанців, — з такими словами звернувся до мене голосом, що переривався від хвилювання, якийсь залізничник,

— А які сили москалів на станції? — запитав я.

— Два потяги з піхотою, що надійшли звечора, і потяг із гарматами та кіньми, — відповів мені залізничник.

Я звернувся тоді до залізничника із запитанням, чи не міг би він випроводити нас на південну околицю Коростеня. Він погодився на це з великою охотою, і ми через городи та сади повернулися на збірний пункт. На збірному пункті я побачив не 9 залишених там козаків, а чоловік із 300. Люди були визволені з Коростенської в'язниці — політичні в'язні, які приєдналися до нас, решта з них розбіглася. Разом було визволено з Коростенської в'язниці до 600 політичних в'язнів.

Находила 7 година. Збоку двірця почулася велика кулеметна та рушнична стрілянина; то наступали наші частини.

— Нам треба негайно теж розпочати наступ; ми вдаримо на москалів іззаду, і Коростень буде наш, а разом і все майно, яке є в нім, а головне — набой й гармати, що у вагонах на станції, — з такими словами звернувся я до полковника Ступницького.

— Трохи зачекаймо, — відповів мені полковник Ступницький. Я не міг чекати, бо знав, що кожна хвилина чекання коштуватиме нам дуже дорого.

Гукнувши на козаків, щоб йшли за мною, я вирушив на місто.

Полковник Ступницький залишився на місці, а з ним і більша частина людей.

Мій відділ увійшов до міста й попід стінами будинків почав просуватися до центру. Минувши одну вулицю, відділ мав звернути у вулицю праворуч, щоб найближчим шляхом дістатися до двірця, але цього маневру мені виконати не пощастило, бо зліва нас обстріляли вздовж вулиці сильним кулеметним та рушничним вогнем. Ми ж не мали змоги відповісти на це таким же вогнем, бо кулемета ми зовсім не мали, а з одними рушницями не могли впоратися з переважним ворогом. Ми залягли під хатами і влучним вогнем стримували москалів від наступу, сподіваючись, що полковник Ступницький допоможе нам з другого боку.

Близько пів на дев'яту — пів на десяту годину стрілянина з півночі, звідки наступала ціла група, затихла. Полковник Ступницький та сотник Хмара не давали про себе жодного знаку. Близько 10 години москалі з'явилися ще й праворуч від мене. Триматися далі я не міг, бо москалі мали змогу оточити мене й захопити до полону. Я наказав відходити ліворуч — москалі нас заатакували; вирушив праворуч — ще гірше. Побачивши, що нас уже майже оточили, ми через двори, сади та городи почали вже не відходити, а тікати, стрибаючи через тини та прямуючи до південної околиці Коростеня, де залишився полковник Ступницький, але його вже там не було.

Стріли з півночі зовсім затихли: або наші частини відійшли, або зайняли Коростень. Я вирішив трохи зачекати, а тим часом упорядкувати своїх людей.

За помічника мені був, увесь час не відходячи від мене ні на крок, сотник Маркевич.

За якихось півгодини ми побачили московські розстрільні, що посувалися на нас. Я розсипав своїх людей у розстрільну й наказав відходити. Одійшли з три з половиною верстви й залягли в снігу. Гадаючи, що наші частини, які наступали з півночі, захопили Коростень: що сотник Хмара зі сходу, а полковник Ступницький в іншому місці відрізали відхід москалям; і що вони на моїй ділянці хочуть прорватися, — я, щоб ударемнити ці ворожі заміри й узяти ініціативу до своїх рук, повів наступ на москалів. На початку нашого наступу москалі відступили до міста, а через 20-30 хвилин, зміцнені свіжими частинами, при 6 кулеметах, повели сильну атаку проти нас. Не маючи змоги далі триматися перед значно переважними силами ворога й прийнявши до уваги, що частина з моїх людей вже не мала набойв, а інші тільки від 2 до 5; що у москалів аж 6 кулеметів, а в нас жодного, — я наказав відступати. Відійшовши за 2-3 верстви, я передав командування сотни-

кові Маркевичеві, а сам сів на коня й поїхав на північ, гадаючи знайти там наші частини з генералом Тютюнником.

Підїжджаючи до залізниці (Коростень—Ігнатпіль), я побачив на залізничному насипі лави людей. Гадаючи, що це наші частини, я підїхав на два-три кроки до них. Яке ж було моє здивування, коли я розгледів, що військо в лавах — це червоноармійці. Повертатися було нікуди. Я дав остроги коневі й, проскочивши московські лави, погнав чвалом. Тисячі ворожих куль наздоганяли мене. Проскакавши так 2-3 верстви, я побачив перед собою частини, що поволі посувалися на захід. Не було жодного сумніву, що це відходили наші частини. Я підїхав до генерала Тютюнника і почав рапортувати. До нас підїхав начальник штабу полковник Отмарштайн.

Вислухавши мій рапорт, генерал Тютюнник махнув рукою.

Я тоді звернувся до нього й почав просити, щоби група повернулася до Коростеня, щоб мені було дано один курінь, 2 кулемети та 5-10 тисяч набоїв, і я прорву московський фронт, та що ми займемо м. Коростень; а зайнявши Коростень, ми будемо забезпечені і набоями, і рушницями, навіть матимемо кілька гармат із кіньми, що стоять у вагонах біля ст. Коростень. Адже 30% наших вояків були ще й досі без рушниць».

Проте незважаючи на те, що військо під Коростенем втратило декілька старшин, вистріляло 80% набоїв, всупереч підтримці ініціативи Ремболовича полковником Отмарштайном генерал Тютюнник наказав відходити. Це було зерно майбутньої поразки.

На цьому бойові пригоди І. Ремболовича не закінчилися.

12 листопада в селі Чайківці був поранений у нижню частину лівого стегна. У бою під Малими Миньками 17 листопада 1921 р. він організував групу до ста осіб, з якою хоробро оборонявся, та все ж потрапив у більшовицький полон. 20 листопада, попри поранення, вдалося вирватися на волю. Втік по снігу в 17-тиградусний мороз роздягнений, босий. Про це згадує він сам у своїх спогадах у статті «Рейд 1921 року»; «...В церкві, 19 листопада о 15-16 годині до нас увійшов старшина-червоноармієць і наказав усім пораненим підвестися й перейти до помешкання місцевого священика. Вечором у це приміщення увійшло кілька одягнених по-цивільному осіб і кілька червоних старшин. Вони запитали: «А хто із вас Ремболович, ваш полковник? Чи, по-вашому, він не належить до командного складу?»

Мені шепнули на вухо, щоб я тікав, бо мене розстріляють... Вставши з підлоги й удаючи, що можу ступати лише однією ногою, я, тримаючись за стінку, підійшов до дверей. Вартовий червоноармієць стояв посередині помешкання й не пішов за мною, та й кому ж могло прийти в голову, що людина боса, в одній спідній сорочці, при 18 ступенях морозу, може втекти, та ще й із перебитою ногою.

Коли я вийшов на подвір'я, то впав у сніг і поповз до саду, а звідти до недалекого лісу, де, піднявшись на ноги, побіг» (11).

Потім підполковник добрався до кордону, перейшов на територію Польщі, працював у різних організаціях.

Перебуваючи у військовому таборі у Каліші, що зорганізували поляки для вояків армії УНР, він брав участь у роботі літературно-мистецького об'єднання «Веселка». Зокрема, на організованих товариством засіданнях виступав з оповідями про листопадовий рейд. Друкував свої спогади у формі праці з історії Українських визвольних змагань першої половини ХХ ст., у часописі-альманасі «За державність», що видавало у Каліші військово-історичне товариство у формі збірок статей (12).

Пізніше жив у м. Корнін Коломийського повіту. Є відомості, що він у 1940 р. співпрацював з «Пластом» як член варшавського Українського Допомогового Комітету (13).

Влітку 1943 р. разом з двома синами вступає до Добровольчої дивізії СС «Галичина». З цього приводу Володимир Малкош, голова Управи Івано-Франківської станиці Галицького братства Першої української дивізії «Галичина» Української Національної Армії зазначає:

« – Вони сподівалися, що після того, як Німеччина програє війну (1943 року в цьому вже ніхто не сумнівався), між західними аль'янтами й СРСР дійде до конфронтації, і тоді добре озброєна та вишколена Дивізія разом з УПА стане ядром українського війська, без якого неможливо вибороти незалежної України. Лише Німеччина тоді могла й мала бажання воювати проти більшовиків. І з цього українці хотіли скористатися. Крім Гітлера і його нацистської партії, що виношувала божевільні плани «дранг нах Остен», були в Німеччині сили, які пам'ятали Берестейський мир 1918 року й мислили реально та тверезо. Вони прихильно ставилися до українців і намагалися силоміць усунути Гітлера. На жаль, це їм не вдалося. Незважаючи на туманні перспективи, німці впродовж року вишколювали вояків «Галичини» й видали їм найновішу на той час зброю, тоді як більшовики посилали на фронт, під танки, майже беззбройних і часто навіть неомундированих новобранців через тиждень-два після мобілізації. І. Ремболович пройшов у Дивізії перепідготовку й одержав звання гауптштюрмфюрера (відповідає військовому званню армії УНР сотник, а по-теперішньому, капітан) (14). Трапилося це через те, що німці з огляду на вік і слабке знання їхньої мови не погодилися зберегти йому давнього військового звання.

За свідченням духівника дивізії І. Нагаєвського, І. Ремболович відзначався дисциплінованістю та високим патріотизмом, сучасники стверджують, що він примушував говорити з ним українською мовою навіть командний склад дивізії, що складався з німців.

А далі починається царина достеменно недоведених фактів.

У битві під Бродами в липні 1944 року І. Ремболович командував саперною сотнею, а згодом – саперним куренем. У тому бою його вразила ворожа куля, а двоє його синів загинули. Всі гадали, що сотник загинув. В умовах оточення і прориву неможливо було це перевірити, тож у «Списках полеглих вояків 1-ої Української дивізії «Галичина» УНА» він числиться як такий, що, за свідченням очевидців, загинув смертю героя. На меморіальному цвинтарі дивізії біля міста Золочева Львівської області сотникові Ремболовичу встановлено символічний хрест. Але виявляється це не так. Добрі люди підібрали його на полі бою і вилікували, і він прожив до серпня 1950 року (15). Можливо, саме велика втрата крові сотника, про яку розповідає підхорунжий Василь Верига, і спричинила чутки про смерть офіцера. Пізно увечері 21 листопада, коли вцілілі старшини-українці зібралися на нараду в штабі дивізії з метою вирватися з «Бродівського котла», там був і поранений сотник, «блідий і виснажений від щойно перебутого виліву крові» (16).

Історик В. Сергійчук цитує документи НКВС, де сказано, що І. Ремболович після одужання прибув у Коломийський район Станіславської області, де вступив до УПА. Далі в публікації мовиться, що шостого листопада 1949 року в селі Космачі тодішнього Яблунівського району І. Ремболовича захопили органи МДБ та що подальша його доля невідома (17).

З розвідки В. Малкоша впливає:

– «З розповідей підпільниці ОУН із Косова Дарії Свистульницької й завідувача відділу «Реабілітовані історією» при Івано-Франківській облдержадміністрації Лук'яна Вардзарука, а також із довідки управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області довідався, що в підпіллі ОУН – УПА Іван Ремболович мав псевдо Кропива. До нього зверталися: «Пане полковнику Кропива». На той час то був уже сивоголовий чоловік. Мав він двох помічників-«східняків» на псевда Лісовий і Степовий. Організував старшинську школу, яка здійснила три чи чотири випуски. Курс тривав від трьох до чотирьох місяців» (18). Лук'ян Вардзарук у додаток також повідомляє про святкування повстанцями Різдва, серед них був і Іван Ремболович (19).

Арештований вояк 6 листопада 1949 року в с. Космачі Яблунівського району.

15 травня 1950 р., згідно зі ст. ст. 54-1а, 54-11 КК УССР, Івана Ремболовича засуджено до розстрілу. Вирок виніс Військовий трибунал Прикарпатського військо-

вого округу. «Визнаний винним у тому, що після Жовтневої революції 1918 р. служив в армії гетьмана Скоропадського, а потім у петлюрівській, боровся проти Червоної Армії», – так записано у висновку прокурора Івано-Франківської області 27 червня 1994 року.

За цим висновком український герой Іван Ремболович реабілітації не підлягає (20).

1. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1998. – Т. 7. – С. 2489.
2. Розподіл наявних священно-церковно-служителів Чернігівської єпархії на штатних посадах згідно Височайше затвердженому 17 січня 1876 року приходів та причтів цієї єпархії // <http://www.petergen.com/bovkalosp/chernigov1876.html/>.
3. Тимченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917-1921).-К.: Темпора, 2007. – С. 365.
4. Коваль Р. Ремболович Іван Семенович//Незборима нація. –2005 р. – Ч. 9. – С. 4.
5. Дмитрук В. Вони боролися за Україну (Нарис історії боротьби проти тоталітарного режиму на Україні в 1921-1939 рр.), – Т. II., – Луцьк, 2005, – С. 110-113.
6. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т., Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: К.:Темпора, 2004. – С. 307-308.
7. Вишнівський О. Наша Світланка (Спомин)//Шлях перемоги, 2008 р., – 26 листопада, – №48, – С. 11.
8. Тимченко Я. Офіцерський корпус – С. 365.
9. Коваль Р. Ремболович Іван Семенович//Незборима нація. –2005 р., – Ч. 9. – С. 4.
10. Другий зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – К.,: Фондація ім. О. Ольжича, 1995 р. – С. 25-26.
11. Другий зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – К.,: Фондація ім. О. Ольжича, 1995 р. – С. 93-97, 104-107.
12. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939, –Львів, 2000. – С. 14, 114.
13. «Пластовий портал» <http://www.plast.org.ua/about/history/oseredky1920s/hotskyjokshiv/>.
14. Малкош В. Герой Базару – підполковник Іван Ремболович//Вісті комбатанта. – Торонто – Нью-Йорк, 2002 р.– С. 45-46.
15. Лист Володимира Малкоша, голови Управи Івано-Франківської станиці Галицького братства Першої української дивізії «Галичина» Української Національної Армії до голови Чернігівського обласного товариства «Просвіта» Василя Чепурного від 02.11.1998 року. – Архів автора.
16. Верига В. Слідами батьків. Нарис історії 30 полку дивізії «Галичина» – 1-ої дивізії Української Національної Армії. – Львів; Братство колишніх вояків 1 УД УНА, 2002 р. – С. 109.
17. Стасів Б. Пполк. Іван Ремболович не загинув під Бродами//Вісті комбатанта, – Торонто – Нью-Йорк, 1998 р., – Ч. 3 – С. 22.
18. Малкош В. Герой Базару – підполковник Іван Ремболович//Вісті комбатанта. – Торонто – Нью-Йорк, 2002 р.– С. 47.
19. Сайт Лук'яна Вардзарука Космач – повстанська столиця на Гуцульщині //http://lvardzaruk.ifrastudio.com/index.php?option=com_content&view=article&id=31:2009-01-16-18-29-52&catid=2:-2&Itemid=3.
20. Коваль Р. Ремболович Іван Семенович//Незборима нація. –2005 р., – Ч. 9. – С. 4.

С использованием малоизученного исторического материала сделана попытка исследовать жизнь уроженца Черниговщины, участника первых национально-освободительных соревнований, подполковника армии УНР, сотника СС "Галичина", полковника УПА Ивана Ремболовича.

The author used a little known historical material to research of life of son of Chernihivland, vice-colonel of UPR Army, capitan of SS "Galicia" and colonel of UPA Ivan Rembolyvch.

СТАВЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ДО АГРАРНОЇ РЕФОРМИ СТОЛИПІНА

У статті досліджується ставлення селянства Чернігівської губернії до реалізації столипінської аграрної реформи (1907 – 1914 рр.), розкрито причини і форми селянських протестів проти столипінського землевпорядкування.

Ключові слова: Столипін, аграрна реформа, протести.

Столипінський указ 9 листопада 1906 р., що започаткував аграрні перетворення і був покликаний зруйнувати селянську общину, не розв'язував питання селянського малоземелля, оскільки був спрямований лише на зміну форми землеволодіння. Тому нова земельна політика царського уряду закономірно викликала протести у тієї частини селян, які чекали не такої «землі» і не такої «волі». Форми виявів селянського невдоволення були різними: від скарг на дії чиновників і землемірів до активного супротиву землевпорядникам, які проводили межові роботи в полі, чиновникам при описуванні і продажу худоби в рахунок погашення боргів Селянському поземельному банку, а також відкриті сутички із хуторянами і відрубниками, в тому числі і за участі поліції.

Ставлення українського селянства до проведення аграрних перетворень на селі в період 1907 – 1914 рр. певною мірою вже було досліджено вченими. Вивченням цієї проблеми займалися Ф.Є. Лось і О.Г. Михайлюк, які розглядали взагалі всі форми селянської боротьби з 1907 р. і до початку Першої світової війни і виступи селян проти столипінського землевпорядкування зокрема [1]. Виступи селян на Ніжинщині в 1900 – 1917 рр. досліджував О.В. Герасименко, зазначаючи, що окремим з них були спрямовані і проти столипінського землевпорядкування [2]. Значне місце у процесі реалізації столипінської аграрної реформи відводив виступам селян проти землевпорядкування дослідник аграрної історії С.М. Дубровський [3]. Важливі відомості щодо селянських рухів періоду столипінської аграрної реформи містяться у спеціально виданих збірниках документів центральних і місцевих архівів, присвячених даній проблемі [4; 5].

Роботи вищевказаних авторів стосувалися селянських рухів періоду 1907 – 1914 рр. або в окремих повітах, або ж в усіх українських землях чи в усій Російській імперії. Проблематика ставлення селянства Чернігівщини до столипінської аграрної реформи окремо не вивчалась, виступи чернігівських селян розглядались як окремі епізоди в загальноукраїнському чи загальноімперському масштабі. Тому метою даної статті є висвітлення настроїв у селянському середовищі в ході реалізації столипінської аграрної реформи на Чернігівщині, визначення причин, які спонукали чернігівських селян до протестів проти земельних перетворень, і розкриття форм цих протестів у процесі аграрних перетворень.

Процес руйнування общини мав своїм наслідком утворення численної групи заможних селян-одноосібників. Однак у межах соціально неоднорідного селянства існували прошарки, які вороже ставились до столипінських перетворень. До них належали ті сільські багатії і власники крамниць, які паразитували на общинних

© Герасимчук Олександр Михайлович – асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

структурах і традиційних способах експлуатації бідноти. Також активною опозицією реформи була маса розбещених обцинним устроєм селян, які відвикли від ініціативної праці і підтримували власне існування за рахунок «миру». Уряд, у свою чергу, надавав допомогу тільки тим із землеробів, хто виявляв ініціативу і підприємливість. Крім того, частина селянства не встигла втягнутись у ринкові відносини і продовжувала практикувати зрівнювальні переділи землі. Зрозуміло, що психологія і спосіб життєдіяльності мільйонів селян, зацікавлених у збереженні обцинного ладу, негайно і автоматично змінитись не могли. Про гостроту соціальних взаємовідносин на селі свідчать, зокрема, такі висловлювання охочих вести одноосібне господарство в анкетах Вільного економічного товариства: «Звичайно, вигідніше було б на відруб..., але закріплення не допускає товариство, тобто горлопани» [6, с. 70].

Найяскравішими проявами протидії селян приватизації землі була відверта пасивність більшості чернігівських селян-обцинників у зверненнях до землевпорядних комісій про зміну форми землеволодіння, а також відмови сільських сходів у наданні дозволів на виділення на хутори і відруби. У с. Макіївка Ніжинського повіту 12 селян звернулись до землевпорядної комісії з проханням про вихід на відруби. Сільський сход, який зібрався з цього приводу 7 липня 1913 р., не зважив на доводи земського начальника і більшістю голосів дозволу на виділення не дав. Ніжинською землевпорядною комісією 4 серпня 1914 р. справу про виділення було припинено [22, арк. 4 – 5, 7, 28]. У с. Неглюбки Суразького повіту земський фельдшер В. Ковальов, а також селяни М. Суглобов і А. Гриньков навесні 1910 р. переконували жителів села не підкорятися закону і не виходити на хутори та відруби [24, арк. 2]. З такими ж закликами у с. Покровська Слобідка Мглинського повіту до селян звертались їхні односельці А. Силач, Г. Силач і І. Силач. Це не залишилось непоміченим місцевою владою, і названі селяни поліцейськими властями були ув'язнені в тюрму з порушенням клопотання про вислання їх з Чернігівської губернії. Селянин с. Кульневе цього ж повіту П. Орликов, звертаючись до земляків із закликом не погоджуватись на вихід на хутори, говорив: «Уряд хоче нас розсіяти, як вовків, щоб не мали між собою ніякого спілкування». В цьому селі кілька разів скликався сход для прийняття ухвали про перехід до відрубної системи, але завдяки стійкому опору селян ухвала так і не була прийнята [25, арк. 35]. Відмовились переходити на відруби селяни с. Шатура Ніжинського повіту [26, арк. 14] і селяни сіл Риловичі Новозибківського повіту та Забір'є Суразького повіту [1, с. 198].

В одному з донесень чернігівському губернатору зазначалось, що у Городнянському повіті іде кампанія проти втілення в життя закону 9 листопада 1906 р. У с. Безуглівка цього повіту «внаслідок сторонньої агітації добровільних виділів не було», а тому в землевпорядну комісію стали надходити клопотання про виділи в обов'язковому порядку. Серед селян повіту почала поширюватись тенденція до відмов від поданих раніше заяв про виділи [1, с. 194]. Городнянський повітовий урядник 16 вересня 1909 р. доповідав начальнику жандармського управління, що в с. Єліному, яке було за 4-5 верст від Безуглівки, 64 селян подали заяви про виділення із обцини, однак, як зазначав віце-губернатор Т. Рафальський, «внаслідок неправильного роз'яснення голови землевпорядної комісії п. Єврейнова» відмовились від свого наміру [4, с. 239 – 240]. На засіданні адміністративної присутності городнянського повітового з'їзду 20 серпня 1909 р. розглядалися 20 справ по закріпленню землі в приватну власність. Єврейнов заявив селянам, що особи, які виходять із обцини, позбавляються права користуватися вигонами, сінокосами та іншими спільними землями. Вислухавши це звернення, селяни заявили: «як у нас землю відберуть – ми не бажаємо виходити із обцини» [27, арк. 1 – 2]. На звернення урядника щодо «незаконного тлумачення закону» Єврейнов відповів, що оскільки він «розладнав свої нерви постійними суперечками і непорозуміннями в справах землевпорядкування», то відмовляється виконувати свої обов'язки [27, арк. 3]. Агітація проти столипінської реформи в Чернігівській губернії серед селян набула такого розмаху, що чернігівському губернатору довелося вимагати від повітових справників вжити заходів щодо її припинення [25, арк. 27]. В с. Чорноводки Мглинського повіту 21 червня 1910 р. урядником було заарештовано селянина

Євтронія Ніщаківа, який підбурював односельців до недопущення шляхом погроз і насильства виділення на відрубні ділянки селян Василя Буримова і Кирила Сенькова [4, с. 243].

Землевпорядкування і виділення селян на хутори та відруби проводились часто насильницькими методами, нерідко ігноруючи волю і бажання більшості селян. При загальних переділах общинної землі, коли постанова сільського сходу (так званий «приговор») про перехід на хутірське землеволодіння була підписана більшістю селян, вихід на відруби був обов'язковий для всіх господарств села. У с. Нижнє Стародубського повіту землемір, виступаючи на сільському сході, запропонував селянам переселятися на хутори, а коли останні відмовилися, заявив: «Якщо ви добровільно не підете, вашу землю однаково поріжуть на хутори і вас розселять» [1, с. 202].

Поширеним проявом селянського невдоволення ходом землевпорядних робіт були скарги на дії місцевої влади, які селяни писали в повітові та губернські землевпорядні комісії на ім'я П. Столипіна і навіть самому царю, однак у переважній більшості вони залишалися без відповідей. У 1913 р. на засіданнях Чернігівської губернської землевпорядної комісії розглядалися скарги селян на постанови повітових землевпорядних комісій про проекти землевпорядкування у с. Нові Івайтенки Мглинського повіту, с. Позняки Остерського повіту [23, арк. 90], м. Грем'яч Новгород-Сіверського повіту, с. Кучинівка Городнянського повіту, сл. Гамаліївка Глухівського повіту [23, арк. 208].

Царський уряд щедро винагороджував осіб, які виявляли особливу старанність при проведенні аграрної реформи. В кінці 1912 р. був встановлений нагрудний знак, яким нагороджувались вищі сановники і члени Державної думи, що «потрудились» над впровадженням законодавчих актів про землевпорядкування. Представники місцевих адміністративних властей і землевпорядних комісій вдавалися до різних хитрощів, обману, залякування тощо, щоб мати бажаний результат у землевпорядженні і вислужитись перед вищим начальством [1, с. 202]. Передбачаючи, що навряд чи землевпорядні роботи проходять безконфліктно, чернігівське губернське правління 5 квітня 1907 р. зобов'язало повітові поліцейські управління слідкувати, щоб селянам було повідомлено під розписку про майбутні землевпорядні роботи і за необхідності відрядити поліцейських для сприяння виконанню межовими чиновниками землевпорядних справ [7, арк. 178. У своєму листі до голови Ніжинської повітової землевпорядної комісії Ю. Глебова 24 серпня 1909 р. чернігівський губернатор М. Маклаков зазначав, що він «наказав чинам поліції сприяти справі землевпорядкування, яка тільки-но зародилась у Чернігівській губернії і в якій через це можливі різні недоречності і ускладнення» [28, арк. 236].

Актуальною допомогою поліції землевпорядникам залишалась і в наступні роки. Чернігівське губернське правління, відряджаючи старшого помічника губернського землеміра Красовського для виконання землевпорядних робіт у Чернігівському, Остерському та Ніжинському повітах 30 квітня 1910 р., давало одночасно розпорядження повітовим поліцейським управлінням, щоб на вимогу Красовського у випадку потреби у сприянні поліції ті таку допомогу негайно надавали [32, арк. 45]. Помічник землеміра своїм правом скористався вже восени 1910 р., коли склав акт і подав рапорт губернському землеміру про притягнення до кримінальної відповідальності козака Сидора Кононенка, який у відрубній ділянці м. Носівка Ніжинського повіту маєтку графа В. Мусіна-Пушкіна знищив поставлені Красовським межові знаки. Звернення про здійснення покарання було направлено губернатору і прокурору Ніжинського окружного суду [32, арк. 70]. 13 серпня 1912 р. губернське правління знову наказувало повітовим поліцейським управлінням «на вимогу відкомандированого землеміра у випадку, якщо йому буде потрібне при виконанні робіт сприяння поліції, негайно таке надавати» [8, арк. 283].

На примусовий виділ на відруби скаржилися селяни с. Мощанка Городнянського повіту. Так, селянин А. Ігченко у скарзі на ім'я царя, поданій 19 серпня 1913 р., писав, що його земля виділена у відруб без його згоди, просив скасувати дане рішення і доз-

волити йому жити в общині. «Землемір, – писав він, – налякав мене великим страхом, я через сільську несвідомість мимоволі змушений був робити все, що накаже землемір... Таким чином, мені належну з числа 5 дес. землю насильно відрізали у відруб, навіть в небажаному місці, перекинувши через два величезні яри, від чого для доступу до відрубу необхідно кілька доріг... Я скаржився нижчим і вищим установам, але у відповідь і на цей час нічого не випросив, а тільки на словах мені пояснюють: «Чекай, оголошено буде через поліцію», – а поліція лише силує до небажаного відрубу» [1, с. 203].

Аналогічні скарги про примусовий виділ подали також жителі цього ж села І. Євсєєнко, П. Кукивець, М. Руденко, Л. Ткач, К. Дмитренко, Я. Ткачов, а незабаром селяни вже майже всією громадою скаржились у головне управління землевпорядження і землеробства на свавілля та насильство, яке чинилось щодо них землевпорядниками. Неодмінний член землевпорядної комісії Макаров за допомогою озброєних стражників змушував селян давати згоду виходу на хутори. «Стражники, – писали селяни, – тягають нас по одному до землемірів, останні... шляхом погроз вимагають згоди на виділення із общини...». Далі в листі повідомлялось про розкрадання общинних земель заможними селянами, державними чиновниками, багатими міськими жителями та іншими. «Такі хижачи... захопили найкращі сінокоси, найкращі і найважливіші водопої, угноєні й удобрені нами землі...». Вищезазвані категорії населення і виступали переважно ініціаторами переходу на відруби з метою закріплення за собою кращих земель [1, с. 203]. Протистояння між селянами та землевпорядниками в с. Мощанка восени 1913 р. досягло такої напруги, що помічник землеміра В. Богомаз змушений був просити у влади дозволу на придбання вогнепальної зброї і патронів, який йому було надано [23, арк. 164]. Аналогічні прохання восени 1913 р. надійшли і від помічників землемірів із Мглинського та Новозибківського повіту. Їх прохання теж були задоволені [23, арк. 76, 165].

Запротестували проти виділів у 1913 р. і залишились на старих місцях селяни с. Ямпіль Глухівського повіту. Виявилось, що землеміри тут шляхом погроз і обіцянок вимагали від селян підписів про бажання вийти на відруби [1, с. 206]. Селяни с. Радомка Сосницького повіту скаржились на обман місцевої адміністрації, заявляючи, що неодмінним членом повітової землевпорядної комісії земля була оцінена неправильно, в зв'язку з чим хуторяни одержали кращу землю, а общинникам залишилась гірша [1, с. 204]. У м. Семенівка Новозибківського повіту кожному домогосподарю, котрий виділявся на відруб, на новому місці відводилась така ж кількість землі, яка числилася за ним на правах власності, незважаючи на різницю в родючості і, відповідно, в ціні. Завдяки такому «порядку» відведення хуторів місцеві багатії із селян почали поспішно скуповувати за безцінь (по 8 руб. 66 коп., 12 руб. 50 коп., 25 руб. за дес.) у семенівських ремісників, які не займались землеробством, землі гіршої якості і при нарізці хуторів обмінювати їх на кращі землі, розташовані до того ж недалеко від містечка і вздовж головної дороги [4, с. 246]. У селах Безуглівка і Єліне Городнянського повіту землі тих селян, які виявили бажання виділитись, не обмірювали в натурі, а дані про їх кількість записували зі слів самих же селян, що подали заяви. Таким чином, їм виділяли стільки землі, скільки вони самі сказали. Це стало причиною того, що земський начальник відмовився затвердити постанову про закріплення землі [27, арк. 1 зв.].

На захоплення кращих земель відрубниками в Головне управління землевпорядкування і землеробства скаржилися 1 березня 1913 р. жителі села Русанове Остерського повіту. Селяни повідомляли, що їх угіддя «розміщені в низкій і болотистій місцевості і перетинаються у всіх напрямках струмками, від яких протягом років утворилась ціла система озер і боліт, які заважають жителям села не лише під час обробки полів, а навіть в літні місяці... На такому ґрунті важко вести господарство навіть при общинному володінні, а за відрубного чи хутірського господарства становище наших односельців безвихідне» [4, с. 404]. Свої міркування селяни виклали прибулому землеміру, однак той не прислухався до аргументів і в результаті «краща частина нашої орної землі виділена у володіння кількох осіб, які порівняно з

іншими жителями багатші і виявили бажання вийти на відруби». Більша частина односельчан, писали далі селяни, володіє землею в такій обмеженій кількості, що при хутірному господарстві зовсім неможливе їх існування [4, с. 404 – 405]. І все ж, Остерська повітова землевпорядна комісія і на 1914 р. запланувала в дачі с. Русанове виділення 4 ділянок на відруби, а також намітила землевпорядні роботи по подоланню черезсмужжя. Утворені таким чином земельні площі планувалося віддавати в оренду з правом наступного викупу «без торгів арендаторам із малоземельних власників за вибором повітової землевпорядної комісії» [23, арк. 222].

Найбільш масові і гострі виступи проти столипінського землевпорядкування відбувались у той час, коли землеміри приступали до відведення відрубів при індивідуальних чи групових виділах, коли виділялись переважно заможні селяни. Роблячи, за вказівкою Столипіна, «ставку на сильних», їм намагались відвести кращі землі і ближче до села, що зачіпало інтереси всієї сільської громади, яка бурхливо реагувала на подібні дії землевпорядників. Ситуація іноді загострювалась до такої міри, що доводилося втручатись поліції.

Велике селянське заворушення на цьому ґрунті виникло в с. Безуглівка Городнянського повіту. Тут у серпні 1909 р. 18 місцевих заможних селян підняли клопотання про виділ укріплених наділів у відруби, але сільський сход на це згоди не дав, і за рішенням повітового з'їзду землевпорядники приступили до обов'язкового виділу. Частина хуторян, боячись загострення відносин з общинниками, забрала свої заяви назад. Було прийнято рішення про виділ відрубів лише 9 селянам.

Городнянська повітова землевпорядна комісія 24 квітня 1910 р. вирішила здійснити виділи. Як тільки землемір установив у полі свої інструменти, маючи намір розпочати землевпорядні роботи, з'явилися безуглівські селяни в кількості 50 – 60 чоловік і спочатку змусили землевпорядників припинити роботи, а потім накинулись на присутніх в полі хуторян Безбородного, Тереховича, Апанаська і почали їх бити, при цьому постраждали і землевпорядні працівники [4, с. 234].

Зважаючи на явний супротив з боку селян землевпорядним роботам, наступного дня в село прибув становий пристав з шістьма кінними поліцейськими стражниками і заарештував сім селянських активістів, наказавши сільському старості зібрати сход, де, очевидно, хотів зробити відповідне «роз'яснення». Селяни, що зібрались, вимагали звільнення арештованих. Помітивши хвилювання сходу, пристав наказав стражникам зарядити гвинтівки. Побачивши це, селяни накинулись на пристава і стражників і почали їх бити, одночасно на церковній дзвіниці ударили на сполох. Поліцейські зробили залп, сход розбігся, при цьому селянин Терентій Семак був поранений, а у поліцейських стражників зникли револьвер і шабля [4, с. 235 – 236].

28 квітня 1910 р. в Безуглівку прибув чернігівський віце-губернатор Т. Рафальський для здійснення суду над бунтівниками. Сільський сход зустрів його хлібом-сіллю. Всі селяни стояли на колінах, висловлюючи покірність і просячи помилування. Віце-губернатор хліба-солі не прийняв, заявивши, що не вірить у щирість розкаяння. Звинувативши селян в «злочинності їх поведінки», чиновник наказав знайти револьвер та шаблю і пригрозив селянам, що вони будуть відповідати за безпеку хуторян, а останніх запевнив, що всі вони перебувають під захистом і особливим заступництвом уряду. Пістолет селяни повернули, а шаблю так і не знайшли [4, с. 236 – 237, 241].

Високопоставлений чиновник також демонстративно відвідав хутір селянина А. Безбородного, який, незважаючи на всі труднощі, виділився із общини і мав 12 дес. землі, на які власним коштом переніс будинок і посадив сад. Віце-губернатор дав вказівку супроводжувачим його неодмінним членам губернської і повітової землевпорядних комісій подбати про виділення цьому «хороброму і енергійному піонеру» грошової допомоги [4, с. 237]. Доповідаючи про безуглівські події чернігівському губернатору 4 травня 1910 р., віце-губернатор Т. Рафальський зробив висновок щодо причин негативних процесів у ході аграрної реформи: «Постійні перевірки, суперечливі роз'яснення різних членів землевпорядних комісій, нарешті, ця тягани-

на – все це не могло не вселити селянам тривожного, нервового ставлення до справи, а тому нема нічого дивного в тому, що селяни, які твердо вирішили досягнути виділення на хутори замість закріплених за ними в різних місцях окремих клаптиків землі, стали непримиренними ворогами своїх односельців, противників виділів» [4, с. 240]. У листопаді 1910 р. судова палата розглянула справу про селянське заворушення в с. Безуглівці і засудила 13 його активних учасників до 7-місячного тюремного ув'язнення [1, с. 209 – 211].

У с. Неглюбки Суразького повіту, вийшовши 10 квітня 1910 р. в поле, селяни примусили землеміра припинити роботи, і тільки тоді, коли на вимогу місцевих властей в село прибув поліцейський загін, вони були відновлені [25, арк. 1]. У с. Почеп Мглинського повіту землемір хотів нарізати відруб місцевому заможному селянинові розміром в 75 дес. у місці розташування селянських городів. 18 травня 1913 р. селяни примусили землеміра припинити роботу. Через два дні в село приїхав повітовий справник і в супроводі поліцейського наглядача прибув у поле, де в цей час відновились землемірні роботи. Сюди ж з'явилося і близько 300 селян, які і цього разу добились припинення робіт. 25 травня повітовий справник прибув із загоном стражників у кількості 35 чоловік. На полі їх уже чекали селяни. За наказом справника поліція пустила в хід нагайки, щоб розігнати селян. Зав'язалась сутичка. В поліцію полетіло каміння. Після поліцейської розправи, вчиненої над селянами, землемірні роботи відновились [29, арк. 114].

Масового характеру набув виступ селян с. Перелаз Суразького повіту. У село 24 червня 1913 р. приїхав землемір для відведення відрубів селянам Ласому і Струговцю. Коли він разом із сільським старостою та урядником прибув у поле, то побачив багато селян, які почали ображати прибулих і вимагати, щоб землемір виїхав із села і не починав нарізування відрубів. Проте всупереч протестам селян землевпорядні роботи було розпочато. Тоді селянка Анна Саможенова, незважаючи на протидію урядника, схопила вимірювальну стрічку і спробувала порвати її, примусивши землеміра припинити роботи. Повернувшись у село, селяни зібрались біля квартири землеміра і почали вимагати видачі уповноважених відрубників і старости, загрожуючи їм вбивством. Конфлікт стих лише після того, як поліція розігнала бунтівників. П'ятеро селян разом з А. Саможеновою були покарані 30-добовим арештом [4, с. 406 – 407].

Масові виступи селян проти столипінського землевпорядження, що супроводжувалися сутичками з поліцією, місцевими властями і землемірами, відбулись також у селах Кучинівка Городнянського повіту (квітень 1910 р.), Чорноводки Мглинського повіту (18 червня 1910 р.), Запілля Мглинського повіту (21 травня 1913 р.) [1, с. 216]. Землемірні роботи в ряді сіл проводились під охороною поліції. Мглинська повітова землевпорядна комісія просила повітового справника відрядити загін поліцейських стражників на час проведення землевпорядних робіт у с. Чорноводки. В цьому селі під час сільського сходу, на якому вирішувалось питання про вихід селян Буримова і Сенькова на хутори, у будинок, де відбувався сход, прибули жінки з дітьми в кількості близько 200 душ і спочатку криками виражали протест, а потім накинулись на поліцейських стражників, яким довелося застосувати силу для наведення порядку. І навіть після того, як сільський сход дав дозвіл на виділення селян на хутори, переслідування і насильство по відношенню до хуторян у селі не припинились [4, с. 244]. У с. Старий Вишків Новозибківського повіту протягом усього літа перебував загін стражників. Тут селяни, вороже поставившись до виділів на відруби, відмовились виставити робітників для допомоги землеміру, і неодмінний член вирішив розпочати землемірні роботи в полі з допомогою найманих робітників із сусіднього села Старі Боровичі. Як тільки робітники в супроводі стражників з'явилися у селі, місцеві селяни напали на них і, засипаючи градом каміння, не пустили в поле. Повітовий справник арештував багатьох селян, а для допомоги землеміру знову найняв у м. Новозибкові 20 робітників і відправив їх під охороною стражників у Старий Вишків [1, с. 216 – 217].

Чернігівський губернатор розіслав усім земським начальникам циркуляр, в якому зобов'язував їх бути присутніми при нарізанні хутірних ділянок. Він пропонував також мати при кожній становій квартирі загін поліцейських стражників, який міг би з'явитися в потрібний момент як військово-поліцейська демонстрація. «Такі демонстрації, – писав він, – уже не раз практикувалися і завжди мали незмінний заспокійливий вплив на селян» [1, с. 217 – 218]. Протистояння з селянами іноді заходило так далеко, що губернатору І. Стерлігову в 1913 р. довелося неодноразово звертатись до повітових землевпорядних комісій з вимогами навести лад у цій справі. Він був занепокоєний тим, що вже навіть самі землеміри почали брати на себе функції поліції, тому що при «протидіях з боку місцевого населення, які перешкоджають нормальному ходу робіт, складають протоколи про те, що відбулось, і спрямовують їх до місцевої поліції для притягнення винних до кримінальної відповідальності» [31, арк. 60]. У своєму секретному циркулярі 9 липня 1913 р., звертаючись до неодмінних членів і повітових урядників, губернатор І. Стерлігов зазначав, що «в поточному польовому періоді при здійсненні землевпорядних робіт в деяких місцевостях губернії населення чинило протидію землемірам, причому одні з них, продовжуючи роботи, піддавались погрозам і навіть насильницьким діям з боку противників робіт, а інші, призупинивши роботи, звертались безпосередньо до поліцейської влади» [31, арк. 77]. Тому губернатор для уникнення «непорозумінь і безчинств, які відбувались у губернії при виконанні землевпорядних робіт», наказував вищим чинам землевпорядних комісій по можливості розбиратись у кожній конкретній ситуації без поліції, а до неї звертатись лише тоді, коли справді «зволікання у зверненні до поліції загрожувало б їх (землемірів) безпеці» [31, арк. 79].

Не варто однак перебільшувати активний опір чернігівських селян столипінським аграрним перетворенням. Для підтвердження цього наведемо підрахунки різних вчених щодо селянських виступів в Україні протягом 1907 – 1914 рр. Російська дослідниця Н. Мальцева зафіксувала в Україні в 1907 – 1914 рр. 375 селянських виступів [16, с. 130]. Її колега В. Горякіна нарахувала в Україні за період 1907 – 1914 рр. 706 селянських виступів (проти столипінського землевпорядкування – 100), з них Чернігівщини стосувались 62 конфлікти (проти столипінського землевпорядкування – лише 9) [15, с. 129]. На нашу думку, найповнішими є підрахунки, які зробили українські вчені Ф. Лось і О. Михайлюк. Ці автори нарахували 1973 виступи, з яких проти столипінського землевпорядкування було 130 (або 6,6%) [1, с. 254 – 255]. Відмінності в підрахунках кількості селянських виступів можна пояснити різною методикою використання статистичних даних різними вченими. Так, Д. Пойда вважав, що враховувати необхідно лише ті конфлікти в селянському середовищі, які підпадають під поняття «селянське заворушення», під яким вчений розумів «події, що залишили помітний слід у житті села й були протестом якщо не всього населення, то значної його частини певного населеного пункту» [17, с. 28]. Йому заперечує Б. Литвак, який пропонував рахувати селянські виступи за кількістю селищ, охоплених протестами, бо в такому разі «відома не тільки загальна кількість населених пунктів, але й кількість жителів в них» [18, с. 102]. З ним не погоджувався О. Михайлюк, який пропонував не обмежуватись підрахунком селищ, в яких відбулися заворушення, оскільки селянські виступи іноді відбувались повторно в одному і тому ж населеному пункті, і в цьому разі кількість конфліктів применшувалась. Учений стверджував, що для встановлення критерію розмаху селянського руху слід враховувати три фактори: 1) кількість виступів; 2) кількість їх учасників; 3) кількість селищ, охоплених заворушеннями. Взяті в цілому ці чинники більш-менш відтворюють об'єктивну картину селянських виступів у певному регіоні за певний період [19, с. 114]. Якщо у селянському виступі поєднуються кілька форм боротьби, то О. Михайлюк погоджувався з тими істориками, які вважали, що в цьому випадку вирішальною є вища форма. Наприклад, виступ, який закінчився сутичкою з поліцією, потрібно кваліфікувати як виступ проти поліції [19, с. 115]. Вважаючи дану методику підрахунків найбільш повною і достовірною, наведемо статистику селянських виступів проти столипінського землевпорядкування в українських губерніях в

**Селянські виступи в Україні проти столипінського
землевпорядкування у 1907 – 1914 рр.**

(Джерело: Лось Ф.Є, Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907

Губернії	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	Разом
Волинська	-	1	-	1	-	2	3	3	10
Київська	-	1	3	5	-	1	-	-	10
Подільська	-	-	1	-	-	-	-	1	2
Полтавська	-	-	1	6	6	1	1	1	16
Харківська	-	2	7	6	4	17	5	3	44
Чернігівська	-	-	-	4	-	1	8	-	13
Катеринославська	2	1	2	2	4	1	-	-	12
Таврійська	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Херсонська	-	-	3	2	5	12	-	-	22
Всього	2	5	17	26	20	35	17	8	130

– 1914. – К., 1976. – С. 244 – 255)

Аналізуючи дані табл. 1, можна зробити висновок, що за період від початку аграрної реформи до початку Першої світової війни в Чернігівській губернії відбулося порівняно небагато активних виступів проти власне столипінського землевпорядкування. Кількість таких виступів становить 10% від загальної кількості по Україні і 17,8% – по Лівобережжю. Повільний хід реформи в перші її роки мав наслідком відсутність взагалі таких виступів у 1907 – 1909 рр. Більшість селянських виступів проти столипінської реформи припадає на 1911 – 1913 рр., коли, згідно із законом 29 травня 1911 р., пошквували землевпорядні роботи по виділу відрубів і хуторів [1, с. 219].

Проте не слід вважати, що Чернігівщина в період 1907 – 1908 рр. була спокійним регіоном. Дослідник О. Герасименко за цей період нарахував лише по одній Ніжинщині, включаючи деякі населені пункти Борзнянського і Глухівського повітів, 276 селянських виступів і стверджував, що на дані роки припав пік селянських заворушень. Однак ці селянські протести практично не стосувалися столипінської аграрної реформи, яка в ці роки в Чернігівській губернії просувалася вкрай мляво. До них хіба що можна віднести знищення межових знаків, про що зазначає і сам О. Герасименко, який на Ніжинщині налічив лише 2 таких випадки за 1906 – 1908 рр. [2, с. 147 – 148].

Необхідно зазначити, що в табл. 1 також не враховані виступи, спричинені майновою диференціацією серед селян, яка стала наслідком змін у землеволодінні. Українські дослідники Ф. Лось і О. Михайлюк слідом за С. Дубровським протести проти дій землевпорядників, а також конфлікти між заможними і бідними селянами в 1907 – 1914 рр. назвали «другою соціальною війною на селі» [1, с. 193]. Вона проявлялась у погромах садиб, самовільних захопленнях земель і майна, самовільних випасах, потравах, порубках та підпалах у господарствах новостворених хуторян та відрубників.

Найпоширенішою формою «помсти» хуторянам і відрубникам з боку селян-общинників у Чернігівській губернії були підпали. Історик В. Горякіна нарахувала на Чернігівщині за період 1907 – 1914 рр. 37 випадків підпалів [15, с. 129], вчені Ф. Лось і О. Михайлюк – 51 випадок [1, с. 244 – 255]. Насправді статистика не повною мірою відображає кількість підпалів у чернігівських селах, насправді їх

було набагато більше, оскільки десятки випадків пожеж залишались не розслідуваними і заносились поліцією в графу тих, які виникли з «невдомих причин» [9, с. 110]. Іноді декілька схожих випадків підпалів фіксувались як один випадок [16, с. 127].

П. Столипін у телеграмі губернаторам від 5 липня 1907 р. вказував: «Зважаючи на помітне почастішання підпалів на аграрному ґрунті і можливість ще більшого посилення їх з настанням осіннього періоду, прошу вжити найрішучіших заходів для охорони стражниками землевласницьких садиб і володінь консервативного селянства» [1, с. 219]. Кореспондент газети «Біржові відомості» в жовтні 1907 р. повідомляв, що в Чернігівській губернії «кожної ночі небосхил осяюється кривавою загравою» [15, с. 133]. Козелецький повітовий урядник Максимовський 29 вересня 1909 р. доповідав начальнику Чернігівського губернського жандармського управління: «Звертають на себе увагу численні підпали у селян. В м. Кобижча тільки за один місяць – з 20 серпня по 20 вересня цього року – 13 пожеж. Підпали здійснювали члени шайки підпалювачів, які діяли в силу переконань політичного характеру, проповідуючи необхідність палити багатіїв» [30, арк. 9]. Всіх винних у кобижчанських підпалах було затримано [30, арк. 10].

У своєму звіті в департамент поліції від 2 листопада 1911 р. чернігівський губернатор М. Маклаков доповідав, що в губернії відбуваються систематичні підпали господарств тих селян, які виявили бажання переселитись на хутори [1, с. 224]. У 1911 – 1912 рр. хвиля підпалів хутірських господарств прокотилася Новозибківським повітом. Тільки в с. Карповичі цього повіту з 1 вересня 1911 р. до 3 жовтня 1912 р. було здійснено десять підпалів у селян, які виявили бажання виділитись на хутори. Декого з охочих виділитись із общини це так налякало, що вони почали відмовлятись від намірів стати хуторянами і виїжджали на ніч в поле зі своїми сім'ями і речами. Підозрюваних у здійсненні підпалів було заарештовано, однак за відсутністю доказів згодом було звільнено з-під варті [4, с. 317]. Абсолютне переважання даної форми селянських протестів над іншими, за словами історика А. Ієрусалимського, відображало те глухе таємне озлоблення, яке панувало серед розорених і голодних селян у процесі проведення столипінської аграрної реформи [9, с. 109].

Боротьба селян проти столипінської аграрної реформи проявлялась і у збільшенні кількості судових справ, які були пов'язані із застосуванням указу 9 листопада 1906 р. [9, с. 111]. Газета «Черниговское слово» в 1913 р. писала, що хуторяни «...знають всіляких нападок з боку общини» [1, с. 224]. Хуторяни постійно жили в обстановці ворожнечі і ненависті, їх переслідували і цькували, псували належне їм майно, а то й громили їх хутори. Селянин Химич у 1908 р. за 2 версти від с. Мрин Ніжинського повіту облаштував хутір на 20 дес. купленої землі: побудував дім і господарські споруди. Член землевпорядної комісії П. Коробка доповідав: «З'явився натовп людей, знищив огорожі і пустив худобу на засіяне поле. Довелось хуторянину захищатись пригортаваннями та іншими приватними засобами. В суді важко знайти захист від такого насилля» [34, с. 130]. Біднотою було знищено хутір у с. Мрин Ніжинського повіту. У с. Холопкове Глухівського повіту селяни, озброївшись кілками, 9 травня 1913 р. розгромили хутір селянина М. Ковбаси [1, с. 227 – 228]. У с. Старосілля Городнянського повіту багатий селянин С. Баран, перейшовши на хутір, зразу ж влаштував на ньому велику пасіку, але в травні 1913 р. вона була розгромлена. Царський уряд, заохочуючи розвиток хутірських і відрубних господарств, надавав допомогу «потерпілим». Так, на подання чернігівського губернатора департамент землеробства асигнував С. Барану кредит у сумі 200 руб. на відновлення пасіки. Хуторянин із с. Карповичі Новозибківського повіту А. Куцир одержав від влади безповоротну допомогу в сумі 300 руб., коли його хутір площею 22 дес. землі було спалено місцевими селянами [1, с. 225].

Проявами селянських протестів проти «розверстання» общинних земель були постійні переслідування і залякування охочих виділитись з метою примусити забрати заяви. «Противники виходу на відруби серед селян були і завжди намагалися тероризувати тих, що виділяються, – повідомляв чернігівський губернатор І. Стерлігов у департамент поліції 8 травня 1914 р., – а тому багато з останніх подавали клопотання про відмову в землевпорядну комісію...» [1, с. 226]. У с. Перелюби Сосницького по-

віту селяни чинили всілякі перешкоди особам, які хотіли виділитись. Непримиренна ворожнеча між хуторянами та общинниками виникла у вже згадуваних селах Безуглівка Городнянського і Чорноводки Мглинського повітів. Випадки побиття відрубників мали місце в селах Пакуль і Ковпита Чернігівського повіту, селі Рилівичі Новозибківського повіту [1, с. 225 – 226]. В с. Пакуль 13 травня 1913 р. приїхав землемір і почав відмежовувати землю відрубникові Т. Каранді. Селяни спочатку просили припинити землемірні роботи, а коли це не дало результату, вийшли в поле, прогнали землеміра, забрали в нього коня, а також побили Каранду. Роботи відновились тільки тоді, коли в село прибув становий пристав із загоном стражників [1, с. 229].

За повідомленнями поліцейських властей, у край ворожими були відносини між відрубниками та общинниками в м. Семенівка Новозибківського повіту, де «можна чекати найгірших наслідків». Земський начальник, захищаючи відрубників, змушений був скликати сільський сход, де заявив, що він разом з поліцією застосує найенергійніші заходи для захисту інтересів відрубників. Присутній на сході місцевий селянин Є. Єрмоленко, заперечуючи земському начальнику, зауважив, що «уряд, чинячи так, грабує народ і сам підготовляє ґрунт для різанини і загальної бійки» [1, с. 229].

Чернігівський губернатор М. Маклаков 8 жовтня 1911 р. доповідав в департамент поліції про переслідування селянами хуторянина Феодосія Дубовського. Виходець із с. Дягова Сосницького повіту цей селянин купив з допомогою Селянського банку поблизу с. Звеничева Городнянського повіту 20 дес. землі, облаштував хутір і переселився туди разом із сім'єю. Селяни с. Звеничева зустріли Дубовського вороже і заявили йому, що це їхня дідівська земля, вони не бажають, щоб нею володіла стороння особа, і якщо він не покине хутір, то його уб'ють, а хутір знищать. Після цього розпочалось систематичне цькування хуторянина та його сім'ї і потрава його посівів шляхом прокладення по них доріг. Для свого захисту Дубовському довелося звернутись до губернатора із проханням про захист. Після особистого наказу губернатора винні в насильстві проти хуторянина були ув'язнені в городнянській тюрмі, і навіть порушено клопотання про їх виселення, а старосту с. Звеничева звільнили з посади [4, с. 315 – 317].

Царський уряд, зацікавлений у розвитку хутірських господарств, які б належали заможним селянам – опорі самодержавства, надавав кредити і безповоротну грошову допомогу тим хуторянам, які постраждали від заздрощів односельців-общинників, а також посилав загоми стражників для охорони їхніх господарств. Так, у Новозибківському повіті земський начальник 4-ої ділянки Яржембицький 20 серпня 1909 р. у великій кількості випустив і розповсюдив відозву, яка закликала селян виходити на хутори і відруби, обіцяючи кільком першим домогосподарям, що покажуть іншим приклад, безповоротну субсидію в сумі до 300 руб., а решті селян – позику в розмірі 150 руб. на термін 10 років. Таким чином до виділення на хутори було залучено 136 чоловік цієї ділянки повіту [4, с. 245]. Чернігівський губернатор у рапорті міністерству внутрішніх справ писав, що він посилав у села загоми стражників, «щоб дати зрозуміти селянам, що насильство над хуторянами, які з вірою переходять до нових форм землеволодіння, не буде допущено в губернії, що влада не дозволить залякувати цих підприємливих людей і що жодна волосина з їх голови не впаде безкарно». Далі він повідомляв, що ним видано наказ мати при кожній становій квартирі невеликий кінний загін, який можна було б використати в разі потреби для придушення селянських виступів проти здійснення землевпорядкування і у випадку насильства над хуторянами та відрубниками [1, с. 228 – 229].

Селянин-відрубник із села Ковпинка Новгород-Сіверського повіту, який за сприяння Селянського поземельного банку купив 13 дес. землі, повідомляв 25 жовтня 1910 р. у Чернігівське губернське креслярське відділення про постійне знищення меж його відрубу сусідами і прохав направити землеміра для відновлення межових знаків його земельної ділянки [35, арк. 50]. У деяких селах селяни-общинники, незадоволені тим, що під відрубні і хутірські ділянки відійшла краща земля, стали самовільно заорювати їх. Масове заорювання здійснювали селяни с. Медведі Суразького

повіту. 16 серпня 1911 р. селяни всією громадою в кількості близько 300 чоловік виїхали на ділянки хуторян і стали орати їх. Для придушення виступу селян було викликано загін поліції [1, с. 230].

Кількість конфліктів між розбагатілими і незаможними селянами у Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи відображено у табл. 2.

Таблиця 2

Виступи селян-общинників проти хуторян і відрубників у Чернігівській губернії у 1907 – 1914 рр.

Форми виступів	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	Всього
Розгроми садиб хуторян і відрубників	-	-	1	-	-	-	2	-	3
Захоплення землі і майна	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Випаси і потрави	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Порубка та ін. масові виступи	-	-	-	-	1	-	1	-	2
Підпали	1	-	20	-	5	12	7	6	51
Всього	2	-	21	-	7	12	10	6	58

(Джерело: Лось Ф.Є, Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914. – К., 1976. – С. 244 – 255)

Усього, за підрахунками Ф. Лося і О. Михайлюка, по всій Україні в зазначений період відбулося 322 виступи проти «куркулів». Переважна більшість з них (222) припала на Лівобережну Україну (68,9%) (Полтавщина – 101, Харківщина – 63 виступи). Загальна кількість різних сутичок між багатими і бідними селянами Чернігівщини за період 1907 – 1914 рр. становила 18% від загальної кількості по Україні і 26% по Лівобережжю [1, с. 244 – 255].

На нашу думку, конфліктів між біднотою і куркулями в Чернігівській губернії було значно більше, ніж це стверджують вищевказані вчені. Судити про вади статистики в ті роки можна хоча б за таким прикладом: у одному м. Кобижча Козелецького повіту тільки за вересень-жовтень 1909 р. зафіксовано 13 підпалів майна сільських багатіїв [1, с. 220]. Ф. Лось і О. Михайлюк за увесь період 1909 – 1910 рр. нарахували на всій Чернігівщині лише 20 підпалів [1, с. 244]. Не могли ж практично всі підпали відбутись тільки в одному населеному пункті і протягом одного місяця! Інша справа, що жертви підпалів не обов'язково були новоспеченими хуторянами, оскільки їх статус у документах не уточнюється. Однак не викликає заперечення той факт, що в перші роки проведення реформи сутички між хуторянами та общинниками справді були рідкістю (оскільки сама реформа проходила низькими темпами), а вже з 1908 р. зіткнення між біднотою і заможними селянами почали набирати обертів, відкриті виступи стали поширенішим явищем [10, с. 14]. Якщо на початковій стадії дії указу 9 листопада 1906 р. багато селян ще сподівались покращити своє становище шляхом виходу на хутори та відруби, то до 1912 р. вони остаточно розчарувались у «магічній» дії столипінського законодавства і з новою силою стали виступати проти поміщиків і куркулів [10, с. 16 – 17]. У появі останніх селяни вбачали причини погіршення свого і без того злиденного існування.

Серед частини селян викликала невдоволення і політика Селянського поземельного банку, яка підпорядковувалась інтересам заможної верстви позичальників, котрі були в змозі повернути кредит з відсотками. Для інших позики в банку часто ставали першим кроком до втрати землі і розорення: щоб вчасно віддати щорічні платежі, селяни змушені були продавати більшу частину врожаю, а нерідко і худобу. Ціни продажу на землю у Селянського поземельного банку здебільшого значно перевищували її справжню вартість [12, с. 105]. У загальній сумі платежів банку помітну частку становили пеня, відсотки за відстрочені платежі, витрати на публікації про торги. За 1907 – 1913 рр. ці види платежів сягали 4,5% від усіх платежів, а в роки війни вони стали ще вищі [21, с. 112]. Протестуючи проти грабіжницької політики банку, що був великим землевласником, селяни відмовлялись від купівлі землі через посередництво банку, відмовлялись від сплати платежів, а іноді доходило і до самовільних випасів і потрав на банківських землях, а також до захоплення банківських земель [12, с. 105 – 106].

При характеристиці тогочасного становища в чернігівських селах слід враховувати не лише кількість виступів, а й настрої населення, ту політичну і соціальну атмосферу, яка панувала там. Про прохолодне ставлення чернігівських селян до аграрної політики Столипіна свідчить, зокрема, і проведення виборів до III Державної думи. Якщо в I і II Державних думах депутати-селяни, серед яких було немало чернігівців, вели гострі дебати по аграрному питанню, то вже до III Думи явка на вибори в Чернігівській губернії була найнижчою серед українських губерній – 54% виборців (на Київщині – 71%). В одній волості Кролевецького повіту селяни відкрито відмовились обирати повноважених на вибори [13, с. 85]. У доповіді помічника начальника Київського охоронного відділення М. Кулябка в департамент поліції зазначалось, що селяни Чернігівської губернії ставляться до III Державної думи «цілковито байдуже» [4, с. 159]. Таке пасивне ставлення чернігівських селян як до виборів, так і до самого законодавчого органу мало під собою реальне підґрунтя, оскільки селяни не вірили, що держава справді здатна змінити на краще їхнє становище. Майбутні події повністю підтвердили селянські настрої. Вже з перших кроків діяльності III Думи проявилось її безсилля в частині «реформ», оскільки царизм виступив проти них під знаменитим столипінським лозунгом «спочатку заспокоєння, потім реформи». Кадети, прогресисти, октябристи відкрито визнали, що «реформ» не буде. На початок роботи IV Думи такої настрої став не лише загальним, а й визначальним у поведінці не лише лібералів, а й правих фракцій Думи [14, с. 8]. Невипадково представники царських властей у своїх донесеннях неодноразово з тривогою доповідали про падіння авторитету уряду, зростання невдоволення серед селян. Так, за словами чернігівського губернатора, все населення краю в 1916 р. ставилось до уряду і урядових заходів скептично, не вірячи в їх дієвість [2, с. 123].

З початком війни в 1914 р. селянські виступи проти землевпорядних робіт не припинились, оскільки становище малоземельного селянства губернії в роки війни значно погіршилось. Мобілізація запасних, дострокові призови новобранців, реквізиція хліба, коней, худоби, наряди на тиллові роботи – все це тяжким тягарем лягло на їхні плечі. Мобілізація в армію забрала половину працездатного чоловічого населення, зокрема у Чернігівській губернії – 50,6% [11, с. 278]. Селянські протести і виступи були спрямовані не проти війни, а проти погіршення і так незавидного їх становища.

Отже, протести селян проти столипінської аграрної реформи на Чернігівщині відбувались у формах скарг на дії землевпорядних чинів, відмов від виходу на хутори і відруби, вчинення опору землемірам, протистояння обцинників відрубникам і хуторянам. Однією з характерних особливостей селянського руху досліджуваного нами періоду було відносне збільшення селянських виступів проти заможних селян, зумовлене поглибленням майнової диференціації на селі у зв'язку з проведенням столипінської аграрної реформи. Заможні збагачувались, а біднота ще більше загрузала в злиднях.

Найактивніше проти столипінського землевпорядкування селяни протестували в північних повітах губернії – Новозибківському, Мглинському, Суразькому, Городнянському, Чернігівському, Новгород-Сіверському, де обцинне землеволодіння переважало і де вихід частини заможних селян на хутори і відруби погіршував і без того

нелегке становище бідніших селян, для яких община була підтримкою у важкі часи.

Однією з причин відносно невеликого розмаху селянського руху в 1911 – 1914 рр. була та обставина, що промисловість у зв'язку з економічним піднесенням 1910 – 1914 рр. поглинала значні маси сільськогосподарського пролетаріату і сільської бідноти, які в інший час не могли знайти роботу. Можна припустити, що виступів селян у період столипінської аграрної реформи було значно більше, ніж ми маємо даних в архівах, що ми вже зауважували. Про це зазначає в своїй публікації В. Горякіна [15, с. 131], цієї ж думки дотримується і С. Дубровський, який вважав, що тогочасна статистика більше цікавилась містом, а селу приділяла значно менше уваги [3, с. 515]. На думку дослідника селянських рухів М. Лещенка, офіційна статистика царської Росії свідомо значно зменшувала кількість селянських заворушень [20, с. 32]. Справді, департамент поліції реєстрував далеко не всі селянські виступи. Зокрема в 1911 – 1914 рр. перестали реєструвати підпали «на аграрному ґрунті», особливо ті, по яких не було доказів для розслідування, оскільки вони могли здійснюватись і з помсти за особисті образи або ж з метою одержання страхових виплат. Сутички між общинниками і відрубниками часто розглядалися як побутові конфлікти. Не повністю вівся облік такої поширеної форми селянської боротьби, як випаси і потрави на землях хуторян, вони могли бути результатом тісноти і черезсмузжя або випадковості через недогляд пастуха. Тому прослідкувати якусь чітку закономірність у динаміці і територіальному розподілі підпалів та потрав немає змоги.

Таким чином, ми бачимо, що реалізація столипінської аграрної реформи в Чернігівській губернії не відбувалась безпроблемно і викликала спротив частини селян. Їхні виступи проти столипінського землевпорядкування не мали масового поширення, а носили локальний характер, однак змушували владу вживати застережні заходи, а іноді й застосовувати силу для заспокоєння селянського невдоволення. Головною причиною селянського невдоволення змінами в землеволодінні була соціальна, тобто спрямованість реформи на задоволення інтересів заможного, ініціативного і підприємливого селянства, в той час як бідніші селяни, котрі становили більшість на Чернігівщині, виявились осторонь земельних перетворень і були змушені вести напівголодне існування або ж шукати кращого життя на чужині чи остаточно розорюватись і вирушати на заробітки в місто. Не можна оминати увагою і психологічний чинник аграрних перетворень, який мав місце в селянському середовищі. В общині селяни перебували в більш-менш рівному матеріальному становищі. Елементарна людська заздрість до збагачення сусіда, який вийшов з общини і почав самостійне хазяйнування, викликала в частини бідніших селян не прагнення до наслідування, а ненависть до нього і бажання перешкодити такій, на їхню думку, соціальній несправедливості.

1. Лось Ф.Є, Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914. / Ф.Є. Лось, О.Г. Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – 284 с.

2. Герасименко О.В. Аграрний рух на Ніжинщині у 1900 – лютому 1917 рр. (за матеріалами місцевого архіву) / О.В. Герасименко // Література та культура Полісся. – Вип. 29. – Ніжин, 2005. – С. 145 – 152.

3. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1963. – 600 с.

4. Крестьянское движение в России. Июнь 1907 г. – июль 1914 г. Сб. документов / [Ред. А.В. Шапракин]. – М.-Л.: Наука, 1966. – 676 с.

5. Крестьянское движение в России в годы первой мировой войны. Июль 1914 г. – февраль 1917 г. Сб. документов / [Ред. А.М. Анфимов]. – М.-Л.: Наука, 1965. – 605 с.

6. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги / М. Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – №10. – С. 63 – 74.

7. Державний архів Чернігівської області (Держархів Чернігівської обл.), ф.127, оп.11, спр.1749, 180 арк.

8. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 11, спр. 1748, 286 арк.

9. Иерусалимский А.Ф. Некоторые вопросы развития крестьянского движения в 1910 – 1914 гг. / А.Ф. Иерусалимский // История СССР. – 1959. – №4. – С. 108 – 116.

10. Егоров М. Крестьянское движение в центральной черноземной области в 1907 – 1914 гг. / М. Егоров // Вопросы истории. – 1948. – №5. – С. 3 – 19.

11. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР / В.О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
12. Пойда Д.П., Опря А.В. З історії боротьби трудячого селянства України проти грабiжницької політики Селянського поземельного банку (1906 – 1916 рр.) / Д.П. Пойда, А.В. Опря // Український історичний журнал. – 1983. – №11. – С. 105 – 108.
13. Попик П. Селянські маси України і вибори в III Думу / П. Попик // Український історичний журнал. – 1978. – №7. – С. 81 – 88.
14. Аврех А.Я. Царизм накануне свержения / А.Я. Аврех. – М.: Наука, 1989. – 254 с.
15. Горякина В.С. Крестьянское движение на Украине в 1907 – 1914 рр. / В.С. Горякина // История СССР. – 1972. – №1. – С. 125 – 134.
16. Мальцева Н.А. О количестве крестьянских выступлений в период столыпинской аграрной реформы (3 июня 1907 г. – 1 августа 1914 г.) / Н.А. Мальцева // История СССР. – 1965. – №1. – С. 126 – 131.
17. Пойда Д.П. Про методику вивчення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму / Д.П. Пойда // Український історичний журнал. – 1966. – №5. – С. 25 – 31.
18. Литвак Б.Г. Координація методики вивчення селянського руху – завдання принципів важливості / Б.Г. Литвак // Український історичний журнал. – 1967. – №1. – С. 100 – 104.
19. Михайлюк О.Г. Про методику статистичного вивчення селянського руху / О.Г. Михайлюк // Український історичний журнал. – 1969. – №9. – С. 114 – 115.
20. Лещенко М.Н. Удосконалювати методику дослідження селянських рухів / М.Н. Лещенко // Український історичний журнал. – 1966. – №5. – С. 32 – 38.
21. Анфимов А.М. О долге крестьянства России Крестьянскому поземельному банку / А.М. Анфимов // Вопросы истории. – 1955. – №1. – С. 111 – 112.
22. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині), ф. 1336, оп. 1, спр. 583, 28 арк.
23. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 11, спр. 2320, 246 арк.
24. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 1439, оп. 1, спр. 1190, 40 арк.
25. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1189, 55 арк.
26. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1472, 14 арк.
27. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1106, 4 арк.
28. Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 155, 384 арк.
29. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1484, 136 арк.
30. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1105, 43 арк.
31. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 11, спр. 2318, 94 арк.
32. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 11, спр. 2039, 121 арк.
33. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 11, спр. 2040, 70 арк.
34. Коробка П.С. Безотлагательные меры для правильного устройства сел в Черниговской губернии в связи с хуторным хозяйством / П.С. Коробка // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – №7 – 8. – С. 127 – 141.

В статье исследуется отношение крестьянства Черниговской губернии к реализации столыпинской аграрной реформы (1907 – 1914 гг.), раскрываются причины и формы крестьянской борьбы против столыпинского землеустройства.

Ключевые слова: Столыпин, аграрные реформы, протесты.

The article examines the relation of peasantry of the Chernigov province to realisation of the Stolypin's agrarian reform (1907-1914), reveals the reasons and forms of peasant's struggle against Stolypin's land management.

ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМСЬКА СТАТИСТИКА НА ЗЛАМІ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ

Подана нижче розвідка присвячена проблемі чернігівської земської статистики. У дослідженні зроблено акцент на черговому етапі у реформуванні статистичної установи кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Ключові слова: *земська статистика, оподаткування, управа.*

Як відомо, впровадження земської реформи 1864 року слугувало точкою опори для вивчення і розвитку господарських та культурних аспектів життя людей в усій багатоманітності його проявів. Не опинилася поза увагою земців і статистика. Адже систематичне дослідження економічних проблем сприяло ощадливості резерву земських коштів, що ставало запорукою їх успіху. Саме з цією метою при органах місцевого самоврядування створювалися відповідні статистичні бюро, відділення або комісії. Не стояла осторонь цього процесу і Чернігівська губернія, де статистичне відділення вперше було створене у 1876 році.

Окремі аспекти зазначеної проблеми вже були висвітлені автором на сторінках періодичних наукових видань [3, 4, 2]. Слід відмітити, що ще на черговій сесії 1875 року Чернігівське губернське земське зібрання визнало за необхідне провести роботу для отримання точних даних щодо земського оподаткування, а також про становище населення, потреби губернії та діяльність земських установ загалом [5, 172-177]. Акцент у дослідженнях в основному скеровувався в русло статистичного опису губернії для переоцінки земель та інших об'єктів, оподаткованих земськими зборами [1, 68]. Проте активна діяльність відділення статистики при Чернігівському земстві тривала зовсім короткий проміжок часу. Вже на черговій сесії 1877 року губернського земського зібрання, що відбулася у січні 1878 року, під час дискусій за політичними уподобаннями більшістю голосів було припинене асигнування коштів на земську статистику. Це логічно згортало шлях до проведення бажаних земцями досліджень.

Член губернської земської управи Н.А. Константинович, очолюючи статистичне відділення, відзначав, що існування земської статистики стало необхідністю, продиктованою вимогами часу. Якщо навіть за певних обставин відповідні установи, наголошував він, будуть закриті, то через рік - два життєві потреби поставлять питання про їх відновлення [6, 165]. Подібна ситуація стала характерною для Чернігівського земства саме через три роки по тому, коли знову виникла потреба у поновленні статистичних досліджень.

Аналіз даних свідчить, що вже на 16 черговій сесії губернського земського зібрання, відповідно до пропозиції кошторисної комісії, було прийнято постанову про клопотання перед урядом щодо існуючої організації статистичних комітетів [7, 9-10; 228]. У постанові зазначалося, що статистичні відомості про матеріальний стан губернії бажані і корисні для правильного ведення земського самоуправління, особливо за умов, коли нагальною залишається проблема розподілу податку [7, 523].

© Дорошок Наталія Анатоліївна – аспірантка кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

За обставин, що склалися, вже на початку 1881 року при Чернігівському земстві відновило свою діяльність статистичне відділення, закрите у 1878 році, одержавши фінансування у розмірі 8000 руб. на утримання попередньої кількості осіб (три члени і три помічники) [14, 19]. Таким чином, земство вдруге повернулося до ідеї створення власного осередку статистики. Наявні в обігу матеріали вказують, що наступні шість років характеризувалися бурхливим ростом досліджень. Зокрема, проведено фронтальний опис губернії за повітами, в результаті чого з'явилась низка значимих праць [12; 23]. Разом з тим були виконані статистичні роботи, пов'язані з оцінкою міст, фабрик та заводів [17; 18]. Керівну роль у цій відповідальній справі відіграли відомі статистичні діячі того часу: П. П. Червінський, А. П. Шлікевич, О. О. Русов, В. Є. Варзар. Доречно відмітити, що вартість усіх проведених земством робіт у даному контексті обраховувалася сумою 71357 р. [11, 20].

Отже, на кінець 80-х рр. XIX ст. ключове завдання, яке було покладене земством з перших кроків його існування на долю статистичного відділенням – вироблення основ для розкладки між повітами губернського збору, було виконане. Вироблені при цьому податні норми могли сповна задовольнити і запити повітових земств. Хоча останні в силу різних обставин не повною мірою, а то й зовсім не скористались підготовленими матеріалами. Щодо діючої в той час губернської розкладки, то вона головинним чином ґрунтувалась на установлених земськими статистиками нормах [11, 20].

З плином часу в економічному і господарському житті губернії відбулися певні зміни. Були прокладені нові рейкові шляхи, посилювалося переселення на Амур та в Сибір, розрісся відхід на сторону, в регіонах виникли промислові підприємства. Вказані чинники суттєво змінили цінність і прибутковість майна. При цьому в різних частинах губернії зазначений процес відбувався неоднаково, відповідно, порушувалася встановлена статистичними нормами рівномірність в оподаткуванні. За умови існування належного органу, що систематично враховував би конкретні зрушення, можливим би стало, із внесенням поправок, постійно оновлювати раніше закріплені норми. Однак потрібної установи, котра б розв'язувала вищепераховані завдання, насправді не існувало. Отож усталені норми все більше відставали від реальних потреб, про що, в свою чергу, свідчили постійні скарги на існуючу систему накладення податків. Особливо гостро ця проблема відчувалася у повітах, котрі не узгодили свої розкладки з основними, виробленими статистичним відділенням губернського земства. Отже, виникла необхідність у переоцінці майна, яке по закону мало підлягати оподаткуванню. Таке прагнення отримало опору у законі про оцінку нерухомого майна для обкладення земськими зборами, виданому у 1893 році [19]. Відтак земсько-статистичні дослідження, що до цього часу не користувалися особливою прихильністю адміністрації, були визнані справою державної ваги.

Новий оцінковий закон 1893 року покладав саму оцінку нерухомого майна, що підлягало земському оподаткуванню, на особливі повітові та губернські оціночні комісії, створені при повітових і губернських земських управах із представників місцевих земств та адміністративно-урядових структур [1, 155]. Водночас губернським земським управам, у свою чергу, надавалося право залучати спеціально створені при них статистичні відділення для збирання та розробки матеріалів у губернській і повітові оціночні комісії [10, 22-23]. Відповідні постанови стали новим поштовхом до активізації земської статистики, зокрема, в Чернігівській губернії це відбувалося вже втретє. Як свідчать матеріали, оціночне відділення губернської управи розпочало свою діяльність на початку 1894 року. До речі, посаду діловода губернської оціночної комісії обійняв колишній статистик при Херсонській губернській земській управі Б. Д. Грінченко. Роботи нововлаштованої установи мали зводитись до:

- встановлення загальних принципів основ для оцінки різного роду майна, що підлягало земському оподаткуванню, відповідно до вироблених уже земською оціночною статистичною комісією способів;
- ознайомлення з існуючими способами оцінки в усіх повітових земствах, зведен-

ня та зіставлення необхідних даних з вимогами, передбаченими новим законодавством про оціночну діяльність [15, 7 - 8].

Однак, незважаючи на стимулюючі заходи у цьому контексті, статистична діяльність протікала досить мляво, серйозною перепоною залишалася відсутність значної, краще необхідної для справи фінансової підтримки.

Утім, у 1899 році ухвалюється закон про державну субсидію на проведення земськими установами оціночних робіт [13], за яким на долю Чернігівської губернії щорічно асигнується 55 тис. руб. [11, 21], що відкрило черговий, по суті, вже четвертий за весь період існування земських установ етап у реорганізації статистичних закладів зазначеного регіону. При таких умовах у 1900 році при Чернігівській губернській управі виникло нове оціночно-статистичне бюро.

Незважаючи на порівняно достатні кошти, не можна сказати, що становище нової статистичної організації, створеної на цей раз із ініціативи уряду, вигідно відрізнялося від попередніх. Так, у кінці 70-х – на початку 80-х рр. за тих невеликих статків, які могло відпускати земство на статистику, справа була поставлена значно краще, ніж тепер. Тоді було відсутнє втручання адміністрації як в організацію роботи, так і в підбір співробітників. Останні, як правило, належали до осіб із покликанням, що успішно репрезентували місцеве земство, створюючи дружний колектив. Завідуючий статистичним відділом, як член земської управи, обирався губернським земським зібранням, перед яким і ніс відповідальність. За таких умов робота виконувалася вчасно і на високому рівні. Разом з тим з 1900 року питання підбору співробітників та головуючого бюро належало до компетенції адміністрації. Тепер замість одного господаря, в даному випадку губернського земства, на початку ХХ ст. статистичну діяльність контролювали: центральний уряд по декількох відомствах, вища губернська адміністрація, губернська оціночна комісія і, насамкінець, теж земство, але поставлене у вельми залежний стан [11, 22].

Доречно відмітити, що вже на 35 чергову сесію 1899 року земського зібрання губернською земською управою було подано спеціальну доповідь «Про зміни в правилах оцінки нерухомого майна по закону від 8 червня 1893 року і про способи використання 55 тис. руб., наданих урядом Чернігівському земству на проведення переоцінювальних робіт у губернії» [22]. На думку останньої, оцінювальна справа повітів перебуває у незадовільному стані в основному через недостатнє фінансування статистичних потреб. Підтвердженням цього факту може слугувати і клопотання Мглинського земства на попередній сесії губернського земського зібрання про організацію статистичного бюро при губернській земській управі з метою проведення нового статистико-економічного вивчення повіту [21, 425]. Проте тоді це питання було передано на розгляд економічної ради та повітових земських зібрань. Водночас губернська земська управа констатує, що завдяки державній підтримці з'явилась можливість підняти оцінювальні роботи до належного рівня, досягнувши таким чином поставлених раніше губернською оціночною комісією результатів [22, 328]. Здійсненню поставлених завдань, відповідно до прийнятого законодавства, мало сприяти відкриття оцінювально-статистичного бюро, на обов'язки якого було покладено роботу по групуванню, розробці і приведенню в систему зібраних місцевими органами оцінювальних даних, а також перевірку сумнівних, неточних відомостей та інші роботи, необхідні для встановлення оцінки нерухомого майна [22, 328-329]. Разом з тим губернська земська управа висловила за зосередження державної субсидії у руках губернського земства та подала на розгляд зібрання проект організації оцінювально-статистичного бюро [22, 329-330]. Відповідно до цього, губернське земське зібрання ухвалило рішення обрати для загального керівництва роботами спеціальну статистичну комісію, що мала складатися із головуючого і членів губернської земської управи та гласних. Управі було доручено запросити постійного спеціаліста-статистика, за допомогою якого виробити програму і спосіб виконання організаційного плану оцінювальних робіт, котрі слід було подати на розгляд надзвичайного зібрання [22, 340]. У вищезгадану комісію ввійшли: М. В. Котляревський, О. О. Русов, Д. Р. Тризна, В. М. Хижняков, М. М. Шрамченко, І. С. Клименко, М. О. Максимовський і О. О. Муханов [8, 11-12]. Згідно з тією ж постановою губер-

нського земського зібрання, губернська земська управа 13 травня 1900 року запросила на посаду головуючого оціночно-статистичним бюро князя М. Л. Шаховського, на котрого покладалося вироблення проекту плану організації оціночно-статистичних робіт та підготовка програм для описових досліджень предметів земського оподаткування [8, 12]. Проект організаційного плану був складений і 19 травня 1900 року переданий на розгляд комісії, яка, у свою чергу, подала його на кінцеву редакцію у спеціально створену підкомісію, до якої ввійшли: О. О. Муханов, М. В. Котляревський, Д. Р. Тризна [8, 12].

Варто підкреслити, що зазначена комісія з підготовчих робіт розпочала свою діяльність 19 квітня 1900 року. А вже за два дні нею був намічений попередній склад оціночно - статистичного бюро: завідуючий, його помічник, 30 статистиків, технік для оцінки фабрик та заводів, лісовод, діловод, два писці, також згодом передбачалось поповнити контингент необхідною кількістю рахівників [8, 13]. До речі, 12 травня того ж року, відповідно до додаткової постанови комісії, штат бюро було доповнено ще двома статистиками [20, 57].

Як свідчать матеріали, губернська земська управа на своєму засіданні 10 червня 1900 року позитивно оцінила роботу статистичної комісії з підготовчих питань, і на основі наведених даних був складений проект річного кошторису на утримання оціночно-статистичного бюро у 1900 році, який затвердило губернське земське зібрання разом з відповідним докладом управи [8, 5]. Санкціонована сума становила 55690 руб. Ці видатки перевищували як річне асигнування з державного казначейства, так і певні кошти, виділені у свою чергу губернським земським зібранням. Проте враховуючи той факт, що урядова субсидія видавалася з 1899 року і губернське земство вже мало у своєму розпорядженні дворічне асигнування розміром 110000 руб., перевитрати покривалися з фінансів 1899 року [16, 155]. Крім того, попередні роботи оціночно-статистичного бюро були розпочаті лише на початку червня 1900 року, а офіційне відкриття відбулося, як показує аналіз даних, 15 червня того ж року [9, 29].

Загалом діяльність нового статистичного бюро у перший рік існування полягала в організаційних заходах – запрошенні співробітників і виробленні програм. Проте з наступного 1901 року розпочався збір матеріалів та робота по оцінковому обстеженню міського нерухомого майна, з суцільним описом усіх міських володінь. Одночасно здійснювалося пробне земельне вивчення п'яти межових дач Конотопського, Сосницького, Новозибківського і Мглинського повітів. У наступні роки проходив опис фабрик, заводів і частково промислових закладів, відкривалися роботи з наукового дослідження ґрунтів губернії та організувався при бюро особливий відділ поточної статистики [11, 22].

Узагальнюючи викладений матеріал, варто зазначити, що із запровадженням земств у їх структурі почали створюватися статистичні відділення. У Чернігівській губернії подібна установа вперше відкрилася 1876 року. Згодом через політичні обставини її діяльність на певний час була призупинена і відновилась лише у 1881 році. Після цього настала пора широкомасштабних статистичних досліджень, що охопили майже всі галузі економічного та господарського життя регіону, мета яких відповідала потребам земського оподаткування. З виробленням нової розкладки губернського збору на кінець 80-х рр. XIX ст. логічно згорнулася і діяльність відділення статистики. Проте плин часу вніс свої корективи щодо нових даних у плані переоцінки нерухомого майна. За таких умов визріла нагальна потреба в активній діяльності статистичних закладів. Суттєвим поштовхом до зазначених заходів стали урядові закони 1893 і 1899 років. Що ж до останнього, то на долю Чернігівської губернії почала надходити щорічна державна субсидія на статистичні роботи з державного бюджету у розмірі 55 тис. руб. Це стало своєрідним стимулом для заснування нового оціночно-статистичного бюро при місцевому земстві, робота якого була розпочата влітку 1900 року.

1. Велецкий С. Н. Земская статистика. Часть первая. История и методология. – М., 1899. – 422 с.
2. Дорошок Н. А. Маловідомі сторінки з історії Чернігівського земства (кінець 70-х – початок 80-х рр. XIX ст.) // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1.
3. Дорошок Н. А. Чернігівська земська статистика (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка. – 2007. – 164 с.
4. Дорошок Н. А. Чернігівська земська статистика у 70 – 80-і рр. XIX ст.) // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2-3.
5. Журнали заседаний очередного Черниговского губернского земского собрания сессии 1875 г., состоявшейся в декабре 1875 г. – Чернигов. 1875. – 360 с.
6. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1876 г., состоявшейся в январе 1877 г. – Чернигов. 1877. – 367 с.
7. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1880 г., состоявшейся в январе 1881 г., со всеми к ним приложениями. // Земский сборник Черниговской губернии – 1881. – № 1-4. – Приложения. – С. 1-678.
8. Журналы заседаний очередного Черниговского губернского земского собрания экстренной сессии 9 - 10 июля 1900 года. – Чернигов. Типография губернского земства, 1900. – 25 с.
9. Земские известия. Новый закон об оценке недвижимых имуществ // Земский сборник Черниговской губернии – 1900. – № 6. – С. 27-30.
10. Инструкция об оценке недвижимых имуществ, подлежащих обложению земскими сборами // Земский сборник Черниговской губернии – 1894. – № 7-8. – С. 20-49.
11. К деятельности оценочно - статистического бюро Черниговской губернской земской управы // Земский сборник Черниговской губернии – 1907. – № 4. – С. 18-31.
12. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том I – XV.
13. Об изменении Высочайше утвержденных, 8-го июня 1893 года, правил оценки недвижимых имуществ для обложения земскими сборами и об отпуске земским учреждениям пособия от казны на оценочные работы // Земский сборник Черниговской губернии – 1899. – № 3. – С. 4-8.
14. Объяснения к земледельческой программе (члена губернской управы П. П. Червинского) // Земский сборник Черниговской губернии – 1881. – № 1-4. – С. 19-29.
15. Отчет по оценочному отделению // Отчет Черниговской губернской земской управы за 1894 год. – Приложение к Земскому сборнику Черниговской губернии – 1895. – № 10-12. – С. 7-10.
16. Отчет о деятельности оценочно-статистического бюро Черниговской губернской земской управы с 13 мая 1900 г. по 1 января 1901 г. // Отчет Черниговской губернской земской управы за 1900 год. – Чернигов, 1901. – 370 с.
17. Оценка городов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1885. – № 1-2. – Приложение II. – С. 1-88.
18. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. Часть III. Оценка фабрик. – Чернигов, 1886. – 249 с. + приложение 239 с.
19. Правила оценки недвижимых имуществ для обложения земскими сборами // Земский сборник Черниговской губернии – 1893. – № 8-10. – С. 26-36.
20. Протокол заседания статистической комиссии, избранной губернским земским собранием 16 декабря 1899 года. Заседание 12 мая. // Земский сборник Черниговской губернии – 1900. – № 6. – С. 56-57.
21. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходивших в 1899 г. Составлен под редакцией члена губернской земской управы С. И. Лашкевича Д. Н. Неточаевым. – Чернигов. Типография губернского земства, 1901. – 477 с. + Приложения.
22. Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXV очередной сессии 1899 г., состоявшейся с 7 по 21 декабря 1899 г. Составлен под редакцией члена губернской земской управы С. И. Лашкевича И. Е. Коновалом. – Чернигов. Типография губернского земства, 1900. – 616 с.
23. Труды статистического отделения при черниговской губернской земской управе // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 5, 6, 7 и 8. – С. 89 - 373.

Нижепредставленная статья посвящается проблеме черниговской земской статистики. В исследовании акцентируется внимание на очередном этапе реформирования статистического учреждения конца XIX – начала XX веков.

The article below deals with the problem of the Chernihiv zemska statistics. The next stage in the reforming of the late XIX – early XX century statistics department is stressed in the research.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX ст.

Стаття присвячена аналізу соціальної структури Слобідсько-Українських військових поселень у першій третині XIX ст. Розглядаються основні категорії населення поселених округів кавалерії, а також їх майновий та правовий статус у соціальній структурі військових поселень.

Ключові слова: *поселенець-хазяїн, помічник, військові поселення, кавалерія, священник.*

За останній час істориками проведена велика робота по дослідженню як політичних, так і соціально-економічних аспектів історії військовопоселеної системи Російської імперії першої половини XIX століття [1]. Але все одно ще залишаються окремі маловідомі аспекти цієї досить широкої і багаторівневої проблеми. Так, одним з таких сюжетів є соціальна структура Слобідсько-Українських військових поселень у першій третині XIX ст.

Створення військових поселень у Слобідсько-Українській губернії у першій чверті XIX ст. призвело до формування нової соціальної структури цього регіону. Мешканці поселених округів займали специфічне, відокремлене від інших категорій населення губернії місце. Проте військові поселенці не становили однорідної групи, а відрізнялися своїм майновим та правовим статусом у соціальній структурі військових поселень.

Головною постаттю у військовопоселеній системі був **військовий поселенець-хазяїн**, за рахунок господарської діяльності якого здійснювались як забезпечення діючих кавалерійських частин продовольством та фуражем, так і економічний розвиток Слобідсько-Українських військових поселень.

Під час формування поселених округів 2-ої уланської дивізії в 1817 р. поселенці-хазяї включались до складу поселених ескадронів, які мали комплектуватись і із солдатів, і з корінних жителів тих регіонів, що поступали до округів військових поселень. Після організації округу військового поселення проводився перепис жителів чоловічої статі з розподілом їх на групи: кантоністи; здатні до стройової служби (до 45 років); старші 45 років та нездатні до стройової служби [2]. При цьому уряд і керівництво військових поселень намагались дотриматися принципу, при якому мешканці селищ, котрі переводилися до складу поселених округів, не мали розладу ні у власному господарстві, ні в сімейному становищі. Після закінчення формування поселених ескадронів корінні жителі, котрі не потрапили до їхнього складу і мали міцне господарство, зараховувались у надкомплектні.

Дані перепису свідчать, що в поселених округах 2-ої уланської дивізії була значна кількість так званих надкомплектних хазяїв, які числилися за штатом у поселених і резервних ескадронах (див. табл. 1). У цих ескадронах було 5746 поселенців-хазяїв та їх помічників замість необхідних за штатом 4584 (в кожному ескадроні по 191 чол.), тобто поза штатом значилось 1162 чоловіки [3]. Найбільша кількість надкомплектних хазяїв і помічників була у Борисоглібському

© Колеватов Олексій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Чернігівського державного технологічного університету.

поселеному окрузі – 370 чол., а найменша – в Таганрозькому – 188 чол. Цей надкомплектний склад розглядався керівництвом Слобідсько-Українських військових поселень як своєрідний резерв, що використовувався у разі необхідності поповнити склад поселених і резервних ескадронів. Але цей показник не був постійним і з часом змінювався. Так, якщо 1829 р. надкомплектний склад у поселених округах 2-го резервного поселеного кавалерійського корпусу становив 1593 поселенці-хазяї і 3112 помічників (у 2-ій уланській дивізії – 275 хазяїв та 258 помічників і у 2-ій кірасирській – 1318 хазяїв та 2864 помічники) [4], то на початку 1830-х рр. він становив 1935 поселенців-хазяїв і 2857 помічників (у 2-ій уланській дивізії – 158 хазяїв та 257 помічників і у 2-ій кірасирській – 1777 та 2600 відповідно) [5]. Найбільша кількість надкомплектного складу була в Астраханському поселеному окрузі – 1974 чол. Однак треба відмітити, що таке збільшення надкомплектного складу відбулося, головним чином, за рахунок реорганізації поселених округів у 1827 – 1829 рр. та приєднання до військових поселень ряду державних селищ Слобідсько-Української губернії.

Кожен поселенець-хазяїн мав у поселеному окрузі наділ землі, який нумерувався у відповідності зі списком господарств [6]. Проте слід зазначити, що до складу військових поселенців переводились лише ті селяни, які мали достатньо робочої худоби (не менш двох пар волів). Корінні жителі, які не мали особистого господарства і були придатними до стройової служби, направлялись у діючі ескадрони, а решта приписувалася до господарств заможних поселенців або переселялась до інших повітів.

„Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии”, який був виданий в 1817 р., визначав обов'язки та повинності військових поселенців-хазяїв. Кожен хазяїн повинен мати гарне господарство, але якщо він допускав його занепад, не доглядав за станом своїх будівель, то командир поселених і резервних ескадронів міг замінити його іншим поселенцем. Також до кола їхніх обов'язків входило облаштування військової поліції, проведення ремонтних робіт, утримання полкових кінних заводів. Одним із обов'язків хазяїв було і формування громадських запасів хліба та фуражу. Запасні хлібні магазини створювалися в поселених ескадронах для забезпечення поселенців у разі неврожаю хліба. Обсяг запасів магазину визначався річною потребою продовольства для всіх мешканців округу та не менше чотиримісячної норми фуражу для кінного заводу [7].

Виконання усіх зазначених обов'язків і повинностей передбачало участь поселенців-хазяїв у громадських нарядах. Але хоча військові поселенці мали працювати на громадських роботах не більше трьох днів на тиждень, проте інколи вони використовувалися навіть у неділю та святкові дні. Тому неодноразово видавались накази про заборону робіт у неділю [8]. Також поселенці-хазяї мали займатися військовою підготовкою, „знати все необхідне для верхової їзди та кінного і пішого строю” [9].

Найнестерпнішою для військових поселенців була дріб'язкова регламентація їхнього життя. Поселенець-хазяїн і члени його родини мали дотримуватися суворої дисципліни і правил побуту, котрі ніяк не впливали на їхню господарчу діяльність. Поселенець піддавався покаранню навіть за те, що його особисті звички при виконанні сільськогосподарської діяльності не узгоджувалися з інструкціями і правилами.

Великі незручності військові поселенці відчували через відсутність робочого одягу. Одяг поселенця-хазяїна складався з шинелі, мундира, панталонів і ківера та видавався поселенцям-хазяїнам на два роки, а поміщикам – на півтора року. Робочого і домашнього одягу не передбачалося (з 6 години ранку до відбою поселенець мав бути у формі). Зберегти одяг охайним і цілим при тій тяжкій праці, яку виконували поселенці, було неможливо, але за зношення одягу раніше строку поселенців направляли на громадські роботи поза чергою або штрафували. Тому в скаргах, які подавались на ім'я імператора, вони просили дозволити їм користуватися робочим одягом.

Покладаючи на поселенців-хазяїнів досить тяжкі повинності, уряд імператора Олександра I був змушений надати їм деякі права і пільги. Усі військові поселенці-хазяї звільнялися від оплати державних податків та від виконання всіх земських повинностей; одержували платню (9 руб. на рік), обмундирування, амуніцію та зброю; користувалися в разі необхідності безкоштовним медичним обслуговуванням у шпиталях, які були в кожному поселеному окрузі; забезпечувались житлом, необхідними господарськими будівлями та ін. Але треба відмітити, що поселенці-хазяї не мали повного права володіти та розпоряджатися своїм майном, оскільки їх могли звільнити від цього звання внаслідок старості, смерті, в разі непридатності до ведення господарства та скоєння злочину. Все це, безумовно, відбивалося на ставленні хазяїв до виконання своїх обов'язків та гальмувало деякою мірою їхню ініціативу, тобто впливало на стан та розвиток поселенського господарства.

Уже після декількох років функціонування військовопоселеної системи стала очевидною хибність ідеї сполучення в особі поселенця-хазяїна хлібороба та воїна. Тому після сходження на престол Микола I вирішив провести реформування військових поселень. 5 травня 1827 р. було прийнято нове „Положение о военном поселении регулярной кавалерии”, яке передбачало зміни чисельного складу округів поселення кавалерії [10]. Змінювався також і кількісний склад поселенців-хазяїв, унаслідок чого кожен хазяїн повинен був забезпечувати продовольством тільки одного постояльца (замість двох, як раніше) і одного стройового коня. Вони звільнялись від стройової служби та займалися тільки „покращенням свого благоустрою” [11]. Стройовий аспект для поселенців-хазяїв у поселених ескадронах тепер обмежувався лише інспекторськими оглядами.

За реформою поселенці-хазяї вже не отримували платні, обмундирування та зброї від казни [12]. Вони тепер могли мати для господарських і польових робіт робочий одяг (куртку і штани), а в інший час повинні були одягатись у напівжушани та штани сірого сукна селянського виробництва, але обов'язково єдиного зразка [13]. Також відмінявся віковий ценз для поселенців-хазяїв, тобто вони мали право залишатися в цьому званні доти, поки могли вести своє господарство та займатися сільськогосподарською діяльністю. Крім того, звільнити хазяїна від цього звання керівництво військових поселень могло лише за поганой поведінки або через злочин.

Загальна кількість поселенців-хазяїв Слобідсько-Українських військових поселень на початку 1830-х рр. становила 8159 чол., що становило 4,4 % від чисельності населення поселених округів [14].

Наступною категорією в соціальній структурі військових поселень кавалерії були **помічники** поселенців-хазяїв, які входили до складу резервних ескадронів поселених полків. Кількість помічників була такою ж, як і кількість поселенців-хазяїв, і вони мали брати участь „у всіх господарських та хліборобських роботах і складають з ними (хазяями. – **О. К.**) одну родину” [15]. Оскільки помічники належали до стройових підрозділів армії, то вони, як і поселенці-хазяї, одержували від казни платню, обмундирування, амуніцію та зброю.

Командування Слобідсько-Українськими військовими поселеннями намаглося створити єдине посилене господарство як шляхом підселення помічників до хазяїв, так і зведенням будинків помічників на одному дворі з хазяїном. Проте після інспектування цих округів головний над військовими поселеннями начальник граф О. А. Аракчєєв категорично заборонив це робити [16]. Тому поселенці-хазяї та помічники жили у власних будинках і не мали спільного подвір'я.

Реформа 1827 р. значною мірою змінила становище помічників. Вони були звільнені від стройової служби, не отримували платні та обмундирування, а також мали свій робочий одяг за встановленим зразком [17]. Однак і після реформи помічник залишався начебто в підлеглому становищі по відношенню до хазяїна, тому, не маючи господарської самостійності, він втрачав стимул до продуктивнішої праці і не був зацікавленим у покращенні спільного господарства. На 1 січня

1832 р. кількість помічників поселених округів Слобідсько-Української губернії становила 8521 чол. (у 2-ій уланській дивізії – 3089 помічників і у 2-ій кірасирській – 5432) [18].

До окремої категорії військових поселенців слід віднести солдатів діючих ескадронів, які називалися **постояльцями**. В кожне поселенське господарство призначалося по два постояльці з їхніми стройовими кіньми. При влаштуванні Слобідсько-Українських військових поселень уряд Олександра I планував формувати діючі ескадрони поселених полків зі складу мешканців полкового округу, але ідея самокомплектування на практиці виявилась нездійсненною. Тому в округи поселень вводилися частини кавалерійських дивізій (у кожний поселений округ призначалося по 6 діючих ескадронів).

Хоча головним обов'язком солдатів діючих ескадронів була військова служба, вони мали допомагати військовим поселенцям у господарських і громадських роботах, заготівлі фуражу, будівельних матеріалів та ін. Тому під час інтенсивних сільськогосподарських робіт постояльці звільнялись від стройових занять.

Реорганізація військових поселень кавалерії позначилася й на становищі постояльців. Головною зміною було встановлення нових термінів служби. Тепер термін служби становив вже не 25, а 20 років (15 років – у діючих ескадронах і 5 років – у резервних) [19]. Також вони могли повернутися до місць свого колишнього проживання після закінчення служби (раніше це було заборонено) або перейти до категорії інвалідів. Однак за постояльцем, як і раніше, зберігався обов'язок по наданню допомоги військовим поселенцям у різних сільськогосподарських роботах у вільний від служби час [20].

Чисельність солдатів діючих і резервних ескадронів Слобідсько-Українських військових поселень на початку 1830-х рр. становила 8483 чол. [21].

Сини військових поселенців і корінних жителів округу військового поселення, будучи „власністю” держави, називалися **кантоністами**. Всі новонароджені діти чоловічої статі належали поселеному полку як військові кантоністи. На них було покладено одне з основних завдань військових поселень – реалізувати на практиці принцип самокомплектування поселених підрозділів.

Під час організації поселених округів після проведення перепису корінних жителів усі діти чоловічої статі були віднесені до складу кантоністів та розподілені на три вікові групи: молодшу, середню і старшу. Крім того, кантоністи старшого віку розподілялись на дві категорії: придатних до стройової служби та не придатних до неї за станом здоров'я. Законодавчо встановлювалася також і приблизна кількість кантоністів поселених округів – 800 чоловік (320 молодшого, 280 середнього та 200 старшого віку). Командир поселеного полку мав пильно стежити за зменшенням чи збільшенням кількості кантоністів [22].

Але треба відмітити, що в досліджуваний нами період кілька разів відбувалися зміни встановлених меж вікових груп кантоністів. Так, на початковому етапі влаштування Слобідсько-Українських військових поселень діти до 7 років вважались кантоністами молодшого віку, діти від 7 до 12 років належали до кантоністів середнього віку, а діти від 12 до 18 років – до кантоністів старшого віку [23]. 1821 р. урядом Олександра I були змінені раніше встановлені межі вікових груп. Молодша група тепер визначалася до 10 років, середня – від 10 до 14 років та старша – від 14 до 18 років [24]. Ці зміни мотивувалися двома основними причинами: зменшенням витрат казни на утримання дітей від 7 до 10 років та необхідністю їхньої допомоги батькам по господарству. В лютому 1829 р. були видані нові правила, згідно з якими знову змінювалися вікові групи кантоністів: молодша – до 12 років, середня – від 12 до 14 років і старша – від 14 до 18 років [25].

Для навчання кантоністів у кожному поселеному окрузі необхідно було мати три школи. Кошти на їх утримання виділялися з капіталів військових поселень. У школах кантоністи навчалися грамоти (писати і читати), Закону Божого, засвоювали арифметику та початкову геометрію, вчилися креслити та малювати, опано-

ували церковний спів по нотах, займалися стройовими вправами. Також кантоністи мали займатися рукоділлям і ремеслом.

Система освіти кантоністів в ескадронних школах дозволяла значно збільшити кількість грамотних військових поселенців. Так, тільки за 1820 і 1821 рр. в Слобідсько-Українських військових поселеннях кількість кантоністів, які навчалися в школах, збільшилася на 527 чоловік (з 629 до 1156) [26]. Всього у військових поселеннях кавалерії 1822 р. навчався 5551 чоловік: читання і письмо – 2594 та арифметики – 2957 чоловік [27].

Проте слід зазначити, що одночасно зі змінами меж вікових груп змінювалась і тривалість навчання кантоністів. Так, якщо при створенні військових поселень тривалість навчання становила 11 років, то наприкінці 1820-х рр. вона дорівнювала лише 4 рокам. Крім того, кількість учнів у кожній школі обмежувалася 40-50 особами. Вибирати кантоністів для навчання необхідно було з тих родин, де було троє або більше синів [28]. Усе це привело до того, що починаючи з 1829 р. йшов процес постійного скорочення кількості кантоністів, які навчалися в школах. Так, наприклад, якщо 1828 р. у Слобідсько-Українських поселеннях навчалось 3537 кантоністів, то вже 1829 р. – 1024 дітей, а 1832 р. – тільки 960 [29] (див. табл. 2). Тобто в ескадронних школах навчалось лише 5,87 % кантоністів середнього і старшого віку. Загальна кількість кантоністів у різного віку 2-го резервного поселеного кавалерійського корпусу на початку 1830-х рр. становила 51474 чол. [30].

Також в окрему групу військових поселенців можна виділити **інвалідів** поселеного округу, яким відводилась допоміжна роль у рамках військовопоселеної системи. Законодавство виділяло дві категорії інвалідів: „служащие” і „неслужащие”. До „неслужащих” інвалідів зараховувались поселенці, які не мали господарства, старше 45 років та такі, що не могли служити через фізичні вади [31]. „Неслужащие” інваліди не отримували платні від казни, а також ніякого обмундирування і тому мусили мати власний одяг „за зразком військових поселенців-хазяїв, з тією тільки різницею, що в їхніх напівжупанах коміри мали бути із сукна зеленого кольору” [32]. Проте нерідко „неслужащих” інвалідів залучали до роботи нарівні з іншими поселенцями. Так, 10 листопада 1828 р. П. А. Клейнміхель писав імператору Миколі I про підсумки огляду Слобідсько-Українських військових поселень: „Неслужащі інваліди похилого віку, батьки хазяїв та їхні родичі, що не можуть бути хазяями по старості та дряхлості, використовуються на всі роботи за нарядами нарівні з іншими поселенцями” [33]. Здатні до праці інваліди виконували роботу, яка була не досить тяжкою, та зараховувались до складу роти „служащих” інвалідів. Кількість інвалідів у Слобідсько-Українських військових поселеннях не обмежувалась і на початку 30-х рр. XIX ст. вона становила 16466 чол. (14594 „неслужащих” і 1872 „служащих”) [34].

Військова служба і громадські роботи відбирали значну частину часу у поселенців, тому основний тягар з ведення господарства лягав на плечі **жінок** поселених округів. Дружини разом з чоловіками виконували посильні сільськогосподарські роботи, забезпечували порядок у домі, доглядали за худобою, обробляли городи та виховували дітей. Життя жінок, як і їх чоловіків, було також суворо регламентованим. Так, наприклад, о 4 годині ранку кожна господиня повинна була натопити піч, приготувати обід, почистити худобу і хлів. Нагляд за виконанням покладався на чергових унтер-офіцерів. Якщо хазяйка була помічена у недотриманні порядку, її викликали до ескадронного комітету, де відповідно провини вона отримувала покарання. Хазяйка відповідала за кожну зниклу домашню птицю, не поставлену на місце кочергу та ін. Також треба відмітити, що жінка розглядалась О. А. Аракчєєвим лише як машина для народження дітей: „У мене кожна баба повинна щороку народжувати і краще сина, ніж дочку. Якщо у кого народиться дочка, то буду стягувати штраф. А в який рік не народить, то доставити 10 аршинів точива” [35].

Під час організації військових поселень законодавство передбачало також і турботу про майбутніх господинь. Уже з перших років свого життя дівчина мала

привичаюватися до праці: прясти вовну, готувати їжу, прати білизну, доглядати за худобою, допомагати батькам у землеробських роботах та ін. [36]. Офіцерські жінки стежили за вихованням дівчат та інформували про хід навчання командира поселених і резервних ескадронів. Крім того, дівчата мали навчатися в школах, але питань жіночої початкової освіти до початку 30-х рр. XIX ст. так і не було вирішене.

На початку 1830-х рр. кількість жінок у поселених округах 2-го резервного поселеного кавалерійського корпусу становила 91763 чол., у т. ч. 48732 дитини жіночої статі, 37208 дружин військових поселенців та 5823 вдови [37].

На наш погляд, при аналізі соціальної структури Слобідсько-Українських військових поселень не можна обминути і таку категорію населення, як **священники і церковнослужителі** поселених округів.

У березні 1823 р. було прийняте „Положение о церквях, священниках и их причте в округах военного поселения кавалерии” [38]. По суті, це положення охоплювало всі сторони функціонування церкви у військових поселеннях кавалерії, в тому числі і в Слобідсько-Українській губернії. Згідно з положенням, у кавалерійському полку треба було мати одного старшого і трьох молодших священників. У разі руху діючих ескадронів один із молодших священників, що призначався полковим начальником, вирушав у похід. Усі сторони життя священників у військових поселеннях детально обговорювались (платня, провіант, прислуга, помешкання, опалення, земля для городів, сінокоси і вигін). До кожного священника прикріплювався один кантоніст із нездатних до строївої служб з метою поступової підготовки його до обов'язків церковнослужителя. Священники та священнослужителі поселеного полку мали власні будинки, побудовані за рахунок загальної суми, яка призначалася на облаштування військових поселень. Вони також користувалися ділянками сінокосів для утримання домашньої худоби, але оброблялись вони найманими людьми. Крім цього, в літню пору священники користувалися спільними вигонами для худоби.

Священники мали святковий і повсякденний одяг. У вільний від церковної служби час вони завжди ходили у формених ризах, які необхідно було шити із сукна тілесно-зеленого кольору із таким розрізненням у підбій: у старшого священника – червоного кольору, у молодшого – синього [39]. Священники поселених ескадронів під час перебування в округах військового поселення підкорялися благочинним поселених військ. Благочинним церков 2-ої уланської дивізії був призначений протоієрей Іоанн Вересович, а 2-ої кірасирської дивізії – протоієрей Яків Черняков [40]. Священники, які перебували в поході з діючими ескадронами, підлягали обер-священнику армії [41].

До головних обов'язків старшого священника входили: нагляд за чистотою і порядком у церквах, за правильним веденням справ і цілісністю всіх церковних грошових сум і речей, а також присутність у комітеті полкового управління. Старший священник був відповідальним за все це перед благочинним і комітетом полкового управління. Як член комітету полкового управління він ніс відповідальність за безлад і упущення нарівні з іншими членами комітету. Він був зобов'язаний вникати у всі подробиці справ і розпоряджень, а також відповідав за якість навчання кантоністів Закону Божого. Крім цього, старший священник виконував обов'язки статистика, оскільки саме на нього покладався обов'язок вести книги реєстрації народжених, тих, хто вступав у шлюб, і померлих. Наприкінці року він складав із цих книг спеціальні статистичні таблиці та подавав їх разом із книгами благочинному. Крім кантоністів, старшому священнику були підпорядковані молодші священники (згідно з положенням, їх було троє) [42].

В окрузі поселеного полку священники виконували основні церковні послуги, які поділялись на приватні і громадські: приватні стосувалися особисто кожного з прихожан військового поселення; громадські – взагалі військових поселенців-хазяїнів та їх помічників, які мешкали в одному будинку, чи цілого ескадрону. При наданні приватних послуг священник отримував: за хрещення немовляти – 50 коп., за молитви жінкам у перший день після народження немовляти і по проход-

женні сорока днів – 10 коп., за вінчання – 1 руб., у церкву на витрати за кожне весілля вносилось по 1 руб., за поховання по старості – 1 руб., за поховання немовляти – 95 коп., за службу літургії за упокій – 1 руб., в церкву на витрати за кожну обідню вносилось по 50 коп., за панахиду в церкві – 10 коп., за молебень – 10 коп. При виконанні громадських послуг священник одержував: за ходіння по хатах з хрестом і святою водою на Різдво Христове – 10 коп., у день Богоявлення Господнього і в ескадронні свята – 10 коп., на Великдень – 10 коп. За служіння в ескадронних церквах і каплицях всеношної, а також за молебень священники одержували від цього ескадрону по 1 руб. Зібрані таким чином гроші складали прибуток священників і церковнослужителів [43].

При священниках поселеного кавалерійського полку були церковнослужителі (церковники): при старшому – два, а при молодшому – один. Усі вони зараховувалися до розряду інвалідів поселеного полку та отримували від казни утримання. Церковники мешкали в будинках, які були призначені для священників, у спеціально облаштованих для них кімнатах. Вони, так само як і священники, мали свої городи і користувалися ділянками сінокосів для утримання домашньої худоби. Під час служіння в церкві і при виконанні мирських потреб вони завжди мусили бути у відповідному мундирі. Церковники зобов'язані були знати всі правила священнослужіння, чітко читати Священне писання і добре співати за прийнятими в церкві правилами. Навчати їх і наглядати за тим, щоб знали свою справу, мали священники. Заміщались церковники із кантоністів, які були при священнику. Кантоністи, які призначались священникам для прислуги, одержували від скарбниці провіант, обмундирування і мешкали разом зі своїм священником. Він мав наглядати за поведінкою кантоністів, наставляти у Законі Божому і привчати їх до обов'язків церковнослужителя [44].

Таким чином, нетрадиційне соціально-правове становище військових поселенців зумовило виділення поселенців із загальної соціальної структури Слобідсько-Української губернії в окремий військово-хліборобський стан. Але це не була однорідна група і в середині її виділяється ряд категорій, що відрізнялись своїм правовим, майновим становищем, родом занять та місцем у рамках військовопоселеної системи. Деяка зміна прав та обов'язків військових поселенців відбулася після реформування військових поселень кавалерії 1827 р.

Говорячи ж про становище священників у поселених округах, слід відзначити, що церква як складова державної системи, безперечно, прийняла систему військових поселень, незважаючи на досить жорсткі рамки, в яких, зрештою, сама ж і опинилась. Життя священників та церковнослужителів було підпорядковане певним правилам, за межі яких не можна було виходити.

Таблиця 1

Кількісний склад поселених і резервних ескадронів 2-ої уланської дивізії навесні 1818 р.

	Поселені округи				Всього в 2-ий УД
	Таганрозький	Чугуївський	Борисоглібський	Серпухівський	
Поселенців-хазяїнів	676	659	758	750	2843
Резервних	658	761	758	726	2903
Нездатних до 45 років	447	764	249	184	1644
Стариків від 45 років	756	1917	916	691	4280
Кантоністів старшого віку	932	964	469	372	2737
Усього	3469	5065	3150	2723	14407

Складена за: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДАК України). – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 6 – 12.

**Динаміка кількості кантоністів, які навчалися у школах
Слобідсько-Українських військових поселень**

Рік	Кількість кантоністів	Різниця	%
1820	629	-	-
1821	1156	527	83,8
1822	1206	50	4,3
1823	1263	57	4,7
1824	2283	1020	80,8
1825	2744	461	20,2
1826	3237	493	18
1827	3788	551	17
1828	3537	- 251	- 6,6
1829	1024	- 2513	- 71,1
1830	1024	-	-
1831	1024	-	-
1832	960	- 64	- 6,3

Підраховано за: Російський державний військово-історичний архів (далі: РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 140, 328, 407; Оп. 2. – Спр. 155, 771, 1469, 1960, 3636, 3643, 6933, 6970; ЦДІАК України. – Ф. 1351. – Оп. 3. – Спр. 3; Ф. 1352. – Оп. 3. – Спр. 9; Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 31, 82.

1. Богданов Л. П. Военные поселения в России. - М., 1992; Ячменихин К. М. Военные поселения в России (История социально-экономического эксперимента). – Уфа, 1994; Він же. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. - №2. – С. 34-48; Ячменихин В. К. Быт кантонистов военных поселений // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1997. – № 4. – С. 72-84; Кандаурова Т. Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии (статистический анализ массовых источников) // Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики. – М., 1997. – С. 175-182; Вона ж. Социальная организация военных поселений в России // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1997. – № 4. – С. 56-71; Вона ж. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник. 2000. – М., 2001. – С. 559-595; Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов, 2006.

2. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 308-380.
3. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 6-12.
4. Там само. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 195. – Арк. 2-11.
5. Там само. – Спр. 241. – Арк. 9-17.
6. Там само. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 22 зв.
7. Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб., 1817. – Ч. I. – С. 92.
8. ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 3-3 зв.; Спр. 164. – Арк. 4 зв.
9. Проект учреждения... – С. 79.
10. Положение о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб., 1827. – С. 2; Кандаурова Т. Н. Социальная организация. . . – С. 61.
11. Положение о военном поселении... – С. 12.
12. Там само. – С. 29, 34.
13. Там само. – С. 34-36.
14. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 6933. – Арк. 44-45; ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 241. – Арк. 9-17 зв.
15. Проект учреждения... – С. 3.
16. ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 6 зв.

17. Положение о военном поселении... – С. 9, 34-36, 118-124.
 18. ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 241. – Арк. 9-17 зв.
 19. Положение о военном поселении... – С. 55-56; Кандаурова Т. Н. Социальная организация... – С. 65.
 20. Кандаурова Т. Н. Социальная организация... – С. 65.
 21. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 6933. – Арк. 32-34 зв., 44-45.
 22. Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб., 1817. – Ч. II. – С. 27.
 23. Петров А. Н. Устройство и управление военных поселений в России // Граф Аракчеев и военные поселения 1809-1831. – СПб., 1871. – С. 230-232.
 24. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 475-479.
 25. Там само. – Оп. 2. – Спр. 1452. – Арк. 15-26.
 26. Там само. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 655-656.
 27. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселен на Украине 1817-1857 гг. – Днепропетровск, 1982. – С. 52.
 28. Ячменихин В. К. Подготовка армейского резерва в военных поселениях // Україна і Росія в панорами століть. – Чернігів, 1998. – С. 160.
 29. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1469. – Арк. 67 зв., 86; Спр. 1960. – Арк. 133; Спр. 6970. – Арк. 220.
 30. Там само. – Спр. 6933. – Арк. 32-34 зв., 44-45.
 31. Положение о военном поселении... – С. 7, 10.
 32. Там само. – С. 29, 36.
 33. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 6.
 34. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 6933. – Арк. 44-45.
 35. Отто Н. К. Черты из жизни графа А. А. Аракчеева // Древняя и новая Россия. – 1875. – Кн. 4. – С. 383.
 36. Багалій-Татарінова О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні. Проект військових поселень Аракчєєва 1817 р. // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. – Харків, 1927. – № 6. – С. 139.
 37. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 6933. – Арк. 32-34 зв.
 38. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 14-62.
 39. Там само. – Арк. 16-19.
 40. Там само. – Ф. 1351. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 11-12; Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 223. – Арк. 5.
 41. Там само. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 18.
 42. Там само. – Арк. 21-26 зв.
 43. Там само. – Арк. 33-33 зв.; Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 95, 103.
 44. Там само. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 36-38 зв.

Статья посвящена анализу социальной структуры Слободско-Украинских военных поселений в первой трети XIX ст. Рассматриваются основные категории населения поселенных округов кавалерии, а также их имущественный и правовой статус в социальной структуре военных поселений.

Ключевые слова: *поселенец-хозяин, помощник, военные поселения, кавалерия, священник.*

Analysis of social structure of Slobidsko-Ukrainian's military settlements in the first third of 19 century is given in the article. The main categories of population in the settled districts of cavalry are examined and also real property and legal statue in the social structure of military settlements is concerned.

Key-words: *settler-proprietor, assistant, military settlements, cavalry, priest.*

Олександр Єремєєв, Тарас Коростильов

ПОГЛЯДИ І. ТУРЦЕВИЧА НА РЕВОЛЮЦІЮ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ Е. БЬОРКА

Стаття присвячена проблемі сприйняття науковцем початку ХХ ст. І. Турцевичем революції як форми суспільного розвитку. В центрі уваги дослідника полеміка європейських інтелектуалів кінця ХVІІІ ст. навколо Французької революції. Аналіз праці показує, що вчений спирався насамперед на ідеї Е. Бьорка. У статті пропонується висновок, що І. Турцевич представляв помірковано консервативну течію в колі тогочасної інтелігенції Російської імперії.

Ключові слова: І.Турцевич, Е.Бьорк, революція, консерватизм, лібералізм.

На рубежі ХІХ–ХХ ст. європейська культура переживала один з найкризовіших періодів у своїй історії. Міжнародна інтеграція в економічній та інформаційній сферах сприяла утвердженню уявлень про світ як про єдине ціле, складові якого взаємопов'язані і раціонально організовані. Але, якщо у сфері природничих наук прогрес виглядав цілком окреслено і подавав хороші надії на майбутнє, то значно менш оптимістично виглядала справа осягнення людини і суспільства. З. Фрейд у своїй роботі 1927 р. “Die Zukunft einer Illusion” (“Майбутнє однієї ілюзії”), підсумовуючи власні спостереження щодо згаданих проблем, констатував зміщення уваги з матеріального на духовне¹.

У культурній традиції інтелектуалів Російської імперії подібне “зміщення” було потужним мотиваційним чинником у численних методологічних пошуках рубежу століть. Аналізу цих пошуків в історії філософії та психології присвячено низку статей російської дослідниці М. Румянцевої, де авторка на матеріалі праць О. Лаппо-Данилевського, І. Лапшина, М. Грота² та інших простежує розвиток філософської концепції “чужого Я”³. Засадничою для російських учених цього індивідуалізуючого напрямку, як і для їхніх численних колег філософів та психологів із Західної Європи, була робота професора філософії Берлінського університету Вільгельма Дільтея “Описова психологія”⁴. У концепції Дільтея М. Румянцева виділяє три важливі складові, а саме: 1) відтворення (описовість) психіки індивіда, а не позитивістське виявлення загальних закономірностей; 2) особлива роль умовиводу за аналогією і роль саморефлексії в процесі відтворення “чужого Я” і 3) роль об'єктивованих (предметних) продуктів психічного життя індивіда в процесі пізнання, відтворення “чужого Я”⁵.

За типологією історичних теорій початку ХХ ст. українського вченого Л. Зашкільняка, що базується на виокремленому об'єкті дослідження⁶, подібний індивідуалізуючий чи суб'єктивуючий напрямок доречно віднести до філософії історії життя. В історії історичної науки в Україні, як і в інших частинах Російської імперії, філософія історії життя справляла помітний вплив на історіографічну практику. Однією з робіт цього напрямку стала праця професора Історико-філологічного інституту кн. Безбородька в Ніжині (далі – НІФІ) Івана Григоровича

© Єремєєв Олександр Сергійович – старший викладач кафедри політології Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

Коростильов Тарас Васильович – аспірант кафедри історії Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

Турцевича “Борк и Бокль. Об одном замечательном произведении политической литературы XVIII века” (1912 р.)⁷.

Невелика за обсягом робота професора І. Турцевича “Борк і Бокль” для сучасних дослідників є доволі цінною як з позиції історії політичних вчень, так і з погляду на специфічні історіографічні методи, використані автором.

6 травня (за старим стилем) 1912 року професор НІФІ, автор численних досліджень з історії культури античного світу, авторитетний перекладач і критик перекладів давніх авторів, дійсний статський радник Іван Турцевич прочитав у Ніжинському купецькому клубі публічну лекцію, присвячену питанням, які доволі сильно виступали поза межі наукових зацікавлень вченого. За свідченням присутнього на лекції І. Турцевича колеги і близького друга, професора руської історії М. Бережкова, ніжинська публіка поставилася до предмета з байдужістю⁸. Втім, у той же рік лекція була опублікована і стала одним із перших у Російській імперії досліджень життєвого шляху і творчої спадщини видатного англійського політичного діяча та мислителя Едмунда Бьорка в її сприйнятті сучасниками й наступниками⁹. Лекційний жанр передбачав деяку спрощеність, популярність подачі матеріалу. Лектор виявляє широку обізнаність як з оригінальними працями Бьорка, так і з численною критикою діяльності цього політика, в першу чергу з роботою Генрі Бокля (Buckle) “Історія цивілізації в Англії”. Слід зазначити, що для російського читача в своїй більшості англійські тексти були практично недоступні. В системі освіти вживало вивчення німецької та французької мов. З огляду на це І. Турцевич вказує на необхідність більш представницького перекладу пам’яток британської політичної думки, аргументуючи тим, що наявні переклади з даної проблематики стосуються переважно тем ліберальних або радикальних, у той час як російське суспільство потребувало прикладів успішної практичної політики¹⁰.

Крім співвідношення ліберальної та консервативної течій у розвитку суспільства, в лекції І. Турцевича доволі чітко проступають позиція автора щодо означених проблем і система цінностей, яка ставиться в деяку залежність із поглядами Бьорка. Вочевидь, світоглядна позиція І. Турцевича науковця, представника “освітнього прошарку” зазнавала суттєвих змін під впливом тих соціально-політичних і культурних зрушень, що мали місце в Російській імперії початку ХХ ст. Очікувані реформи обіцяли представникам наукової еліти, крім загальних прав і свобод, відновлення університетської автономії як важливої передумови плідного наукового процесу, з одного боку, і зростання загального рівня освіти як життєво необхідної умови розвитку громадянського суспільства в мислимим на той час формах, з іншого боку. Натомість численні страйки, і не в останню чергу серед студентства вищих закладів освіти, невміння лідерів партій і рухів йти на компроміс із політичними супротивниками лише посилювали розкол у середовищі інтелігенції. Професор І. Турцевич досить прохолодно і стримано згадує про революційні події 1905–1907 рр. Так, взимку 1905–1906 р. ніжинський учений перебував на вимушеному (через тимчасове припинення занять в інституті) відпочинку в Ялті. Революційні події значною мірою сприяли розвитку у професора, якому на той час було близько 50 років, тяжкого нервового захворювання. Протягом цього відпочинку І. Турцевич через В. Кожевникова зближується з московським філософсько-релігійним гуртком¹¹, членами якого були автори знаменитої філософсько-публіцистичної збірки “Вехи” С. Булгаков і М. Бердяєв. Результатом роздумів і переживань, власне, і була робота “Борк і Бокль”, над якою автор працював 7 років. Таким чином, можна зазначити, що Турцевич-публіцист формувався під помітним впливом ідей згаданої публіцистичної збірки та під враженням від полеміки навколо оцінки російської революції, майбутніх завдань інтелігенції та шляхів розвитку суспільства.

У праці І. Турцевича особливо помітним виступає паралелізм із сучасністю в ситуації оцінки Французької революції європейськими інтелектуалами. Едмунд Бьорк одразу поставився до Французької революції негативно, і нібито з цього моменту почали лунати звинувачення в психічному розладі на адресу політика. Се-

ред англійців, котрі спочатку вітали революцію, потім висловлювалися вороже, були Артур Юнг, поети Вордсворт, Кольрідж. На континенті ж захоплювалися і розчаровувалися в революції Шіллер, Гумбольдт, Шубарт, Шлецер, Гердер, Гегель, Шеллінг і багато інших¹². Однак тільки за Бьорком, можливо, через його занадто різкі виступи, закріпилася сумнівна слава божевільного. І. Турцевич, полемізуючи з критиками англійського політика, подає розгорнуту історію розвитку уявлень про психічні відхилення. За допомогою численних аналогій він підводить своїх слухачів до висновку, що звинувачення в психічній невірноваженості часто стосуються геніальних художників, чиє інтуїтивне осягнення світу в його цілісності справді може межувати з божевіллям. В інших випадках такі звинувачення робляться з розрахунку, в тому числі під впливом політичного антагонізму і фанатизму.

У своїй лекції “Борк и Бокль” І. Турцевич насамперед поставив проблему поєднання консервативних та ліберальних переконань як у межах суспільства, так і в світогляді окремої людини. Оскільки ця праця була створена в тому числі і під впливом Російської революції 1905–1907 рр. – у кризові часи, коли суперечності у політичних поглядах вкрай загострюються та набувають ознак непримиренності, необхідність примирення цих суперечностей та уникнення радикалізму визнавав і сам І. Турцевич, який відзначав: “Бьорк може багато дати і правим, і лівим, і консерваторам, і лібералам. Добре, якщо б він у нас перетворився на вчителя та примирювача для одних та інших”¹³. Будучи послідовником концепції Е. Бьорка, І. Турцевич так визначає значення консервативної течії в житті суспільства: “Під консерваторами я розумію... ідейних консерваторів, не ворогів прогресу, а ворогів фанатичного, нещадного зламу наявного, ворогів насилля... Я знаю, що у... політичній практиці набагато складніше, ніж у лекції... відокремити добрий консерватизм від поганого, розумний прогрес від фанатичного радикалізму”¹⁴. Задля розв’язання поставленої І. Турцевичем проблеми співвідношення та примирення консервативної та ліберальної течії у суспільному розвитку важливо надати визначення цих понять, визначити співвідношення консервативних та ліберальних ідей у спадщині Е. Бьорка.

Лібералізм – система політико-правових, економічних вчень, політичних та економічних програм, що виходять з самоцінності вільного та відповідального за свої дії індивіда та мають на меті послаблення будь-яких державних та суспільних обмежень індивідуальної свободи¹⁵. В межах лібералізму склалося теоретичне обґрунтування ідей рівності індивідуальних можливостей, природних прав індивіда, правової держави, недоторканності приватної власності, вільної економічної діяльності. Попри дотримання загальних засад лібералізму, континентально-європейська та англо-саксонська ліберальні традиції відрізнялися у трактуванні цих засад та шляхів їх реалізації. Континентальна (насамперед, французька) традиція виходила з раціональності утворення державних інституцій, виправдовувала радикальні шляхи суспільних змін задля знищення перешкод для встановлення ладу, що сприяє самореалізації людини, становленню правової рівності громадян. Натомість британська ліберальна традиція наголошувала на тому, що суспільно-політичний устрій, заснований на принципах самоцінності та свободи індивіда, постає внаслідок природного еволюційного саморозвитку суспільства, практичного досвіду, що сприяє становленню відповідних політичних інституцій, моралі, закону, а не внаслідок раціонально обґрунтованих радикальних змін¹⁶. Саме внаслідок таких розбіжностей частина британських політичних діячів вкрай критично сприйняла такі події Французької революції 1789–1794 рр., як радикальне знищення попередніх інституцій, повалення та страту короля, яacobinський фанатизм та терор, що постали внаслідок прагнення радикальної перебудови країни на основі раціонально обґрунтованих ідеалів, які не набули перевірки практичним досвідом.

Таким чином, внаслідок критичного переосмислення наслідків спроб впровадити у життя ліберальні ідеали правової рівності, звільнення суспільства від умов, що обтяжують його поступ, виникає *консерватизм* – політична та інтелектуальна

течія, що виправдовує збереження наявних суспільно-політичних систем, інституцій, методів та способів суспільного врядування, спротив новаціям, що не довели своєї ефективності та корисності¹⁷. Консервативна течія була започаткована наприкінці XVIII ст. британським мислителем Едмундом Бьорком (1729–1797 рр.), що протягом значного періоду своєї політичної кар'єри мав репутацію ліберального політичного діяча, автором праці “Роздуми про Революцію у Франції”, вихідними положеннями якої були:

* шанобливе ставлення до дієвих традицій та інституцій, успадкованих від попередніх поколінь, які виникають внаслідок найбільш оптимальної взаємодії між людьми та слугують запорукою єдності, збереження духовності та дотримання спільних моральних норм у розшарованому суспільстві;

* цінування практичного досвіду реалізації загального блага, надання йому переваги перед положеннями абстрактних раціональних теорій;

* розуміння політичної свободи як наслідку порядку та законності, дотримання правил поведінки, перевірених у своїй дієвості попередніми поколіннями¹⁸.

З точки зору Е. Бьорка, суспільне життя підлягало не виключно волі і зусиллям індивідів, а встановленому провидінням закону гуманності, правди та справедливості, що не може бути досягнутий виключно раціональним шляхом. Лише відповідні до цього закону дії індивідів, які ґрунтуються не лише на раціональних переконаннях, але й на релігійних та моральних почуттях, чутті справедливості, загального блага, можуть бути успішними¹⁹. Водночас такі переконання Е. Бьорка, що стали наріжними для консервативної течії, поєднувалися з його ліберальними переконаннями, яких він дотримувався протягом життя та зберіг і по Французькій революції. Протягом усієї своєї депутатської діяльності у Палаті громад Британського парламенту (1765–1794 рр.) він відстоював такі ліберальні цінності, як свобода слова, необхідність гласності у політичній діяльності, необхідність спротиву зловживанням можновладців, толерантність до відмінних релігійних переконань, заперечуючи, щоправда, атеїзм як руйнівний чинник для морального стану людини та суспільства. Е. Бьорк був послідовником ліберальної політико-економічної концепції А. Сміта – критиком політики економічного визискування Британською імперією своїх колоній²⁰.

Протягом усього періоду своєї політичної кар'єри, що передував революційним подіям у Франції, Е. Бьорк мав репутацію ліберального політичного діяча. Однак, як відзначають такі дослідники життя та творчості Е. Бьорка, як Ф. Гірншоу, П. Стенліс, І. Широн та Ф. О'Горман, такі цінності, як органічна єдність суспільства, спадкоємність традицій та набутоків попередніх поколінь у сучасності, моральна та релігійна сфери завжди були пріоритетними для Е. Бьорка щодо питань вільної торгівлі та економічної ефективності, наявності прав та вольностей різних верств населення. Отже, на думку цих дослідників, Е. Бьорк залишався послідовним у своїй політичній діяльності та творчості, тобто консерватором, який водночас поділяв і ліберальні цінності тією мірою, якою вони не суперечили настановам, які британський мислитель вважав пріоритетними. Важливо відзначити, що і британська політична традиція схильна вважати ліберальні цінності похідними від поступового органічного розвитку суспільства, тому таке поєднання консервативних та ліберальних поглядів у світогляді Е. Бьорка є для цієї традиції характерним.

Поєднання консервативних та ліберальних переконань у політичному світогляді Е. Бьорка свідчить насамперед про сумісність та взаємодоповнюваність консерватизму та лібералізму. Український дослідник В. Заблоцький відзначав, що кожна ідеологічна система відзначається у динамічному співіснуванні з іншими ідеологічними системами, і тільки в такому співіснуванні кожна з них може виконувати свої соціальні функції²¹. Дослідник так характеризував співвідношення консервативної та ліберальної течій у суспільстві: у той час як ліберальна течія пропонує шляхи розвитку, новацій, звільнення людини та суспільства від обтяжуючих умов розвитку, консерватизм виконує функції збереження корисних набутоків

попередніх епох, критичного осмислення запропонованих новацій, запобігання радикалізму, що призводить до руйнації суспільства. Таким чином, консерватизм практично є *alter ego* лібералізму²². Як відзначає український політолог С. Рябов, сучасний консерватизм ставить за мету збереження таких попередніх набутків лібералізму, як індивідуальна свобода, приватна власність та вільна економічна ініціатива, правління на основі закону, захист автономії громадянського суспільства від держави²³. Отже, підтверджується тенденція, за якою консервативна течія, як критична рефлексія ліберальної, з часом сприймає її ідеї та підходи.

Відповідно до такої комплементарності консерватизму та лібералізму поєднання консервативних та ліберальних переконань у світогляді Е. Бьорка є закономірним. Так само й І. Турцевич у своїх консервативних переконаннях був відкритим до сприйняття інших ідей, у тому числі й ліберальних. Можна зробити висновок, що як і Бьорк, І. Турцевич сприймав консерватизм не як політику збереження закостенілих форм, успадкованих від попереднього ладу, а як шлях уникнення наслідків, безоглядного знищення основ єдності суспільства, що породжуються революційним радикалізмом. Тому, як і Бьорк, І. Турцевич відкидає революційний шлях суспільних змін та наголошує на необхідності поступового реформування наявних суспільних інституцій зі збереженням корисних здобутків попередніх поколінь.

Водночас у період революцій, які супроводжуються розколом суспільства, суперечності між консерваторами та лібералами видаються непримиренними. Про це свідчить розрив Е. Бьорка з вігами на чолі з Ч. Дж. Фоксом, а також необгрунтовані звинувачення консервативного мислителя у безумстві з боку його ліберальних опонентів, про що згадує у своїй роботі І. Турцевич.

Попри те, що праця І. Турцевича “Борк и Бокль” залишилася мало поміченою в науці, її висновки залишаються актуальними і на сьогодні, насамперед в ідеї примирення радикальних політичних течій, наголошенні на пріоритеті цінності особистості в умовах суспільних трансформацій. Саме тому вчений і наголошував не на застосуванні сили, а на необхідності переконання словом у процесі вироблення спільних світоглядних цінностей.

1. Фрейд З. Будущее одной иллюзии / З. Фрейд [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://krotov.info/lib_sec/21_f/fre/freud_03.html

2. Іван Турцевич у роки навчання в НІФІ з 1875 по 1879 р. слухав курси з філософії, логіки і психології у Миколи Грота. Вплив молодого викладача психології на формування майбутнього вченого антикознавця був доволі значним, з огляду на увагу останнього до психологічної тематики в історичних дослідженнях. Дружні стосунки з М. Гротом І. Турцевич підтримував і після закінчення курсу навчання. Так, у лютому 1883 р., на захисті докторської дисертації Грота викладач давні мов І Київської гімназії Турцевич з групою колишніх студентів Миколи Яковича ініціювали бурхливу овацію дисертанту. (Див. лист М. Грота до І. Турцевича від 16 (4) лютого 1883 р. – Державний архів Чернігівської області. – Ф. 6112, оп. 1. спр. 12, арк. 10).

3. Румянцева М. Ф. “Чужое Я” в историческом познании: И. И. Лапшин и А. С. Лаппо-Данилевский / М. Ф. Румянцева // История и историки. – М., 2001. – № 1 – С. 161–175; Її ж. “Чужое Я” в художественной литературе и в исторической науке / М. Ф. Румянцева // История через личность: историческая биография сегодня / Под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2005. – С. 19–36.

4. Дильтей В. Описательная психология / В. Дильтей [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/dilte01/index.htm>

5. Румянцева М. Ф. “Чужое Я” в художественной литературе. – С. 23–24.

6. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. – С. 142–143.

7. Турцевич И. Борк и Бокль. Об одном замечательном произведении политической литературы XVIII века / И. Турцевич. – Нежин: Типо-Литография М. В. Глезера, 1912.

8. Інститут рукопису ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України. – Ф. XXIII. – Од. зб. 37, арк. 13зв.

9. Карп С. Я. “Размышления о революции во Франции” Эдмунда Бёрка (Русские отклики 90-х гг. XVIII в.) / С. Я. Карп // Книга в России в эпоху Просвещения. – Ленинград: Библиотека Академии наук СССР, 1988. – С. 95.

10. Турцевич И. Вк. праця. – С. 2.

11. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 6112, оп. 1, спр. 37 – арк. 4–4зв., 6–6зв., 5–5зв.
12. Турцевич И. Вк. праця. – С. 25.
13. Там само. – С. 43.
14. Там само.
15. Гаджиев К. С. Либерализм: история и современность / К. С. Гаджиев // Новая и новейшая история. – 1995. – № 6. – С. 15.
16. Дорошенко С. Принципи свободи в політичних ідеологіях Європи: порівняльний аналіз формування ідеалів демократичної традиції / С. Дорошенко [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Visnyk/Visnyk4/Filosofija/Doroshenko.htm>
17. Рябов С. Г. Політологія: Словник термінів і понять / С. Г. Рябов. – К.: Тандем, 1996. – С. 89.
18. Берк Э. Размышления о революции во Франции / Э. Берк [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.politnauka.org/library/classic/berk.php>
19. Чудинов А. В. Эдмунд Берк – критик Французской революции / А. В. Чудинов [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://larevolution.ru/Tchoud_Burke1.html
20. Там само.
21. Заблоцкий В. П. Либерализм: идея, идеал, идеология / В. П. Заблоцкий. – Донецьк: Янтра, 2001. – С. 135.
22. Там само.
23. Рябов С. Г. Вк. праця. – С. 89.

Статья посвящена проблеме восприятия И. Турцевичем революции как формы общественного развития. В центре его внимания находится полемика европейских интеллектуалов конца XVIII в. вокруг Французской революции. Анализ работы показывает, что учёный основывался прежде всего на идеях Э. Бёрка. В статье предлагается вывод, что И. Турцевич представлял умеренно консервативное течение в кругу интеллигенции Российской империи того времени.

Ключевые слова: И. Турцевич, Э. Бёрк, революция, консерватизм, либерализм.

The Article concerns the problem of the perception of revolution as the form of social development by Ivan Turcevych. The basic problem of I. Turcevych's attention is the polemic of the European intellectuals of the end of the 18th century on the French Revolution. The analysis of I. Turcevych's work shows that the scientist was based foremost on the ideas of E. Burke. The conclusion of the article states that I. Turcevych supported the moderate conservative flow among the intelligentsia of the Russian Empire.

Keywords: I. Turcevych, E. Burke, Revolution, Conservatism, Liberalism

Ігор Срібняк

ІНСТИТУТ АДЖЕМІ ОГЛАНІВ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ДЖЕРЕЛА КОМПЛЕКТУВАННЯ, ОСОБЛИВОСТІ ВИШКОЛУ, КІЛЬКІСНИЙ СКЛАД

У статті аналізується специфіка комплектування корпусу новобранців (аджемі огланів), які перед зарахуванням до складу османської палацової гвардії капікулу впродовж кількох років працювали на різних громадських роботах, виконували вартову службу, використовувались як допоміжний персонал на флоті та в армійських підрозділах. Більша частина аджемі огланів спрямовувалась на поповнення яничарського корпусу, найздібніші з них могли посісти вищі державні посади в Османській імперії.

Ключові слова: аджемі оглани, Османська імперія, корпус капікулу, яничари, ода.

Постання та стрімке територіальне збільшення Османської держави в другій половині XIV – XVI ст. було зумовлене створенням мобільної та високоефективної армії, яка довгий час вважалась однією з найпотужніших в Європі за доби Високого Середньовіччя. Військово-територіальні здобутки османів були настільки значними (Балкани, обширні площі Центральної Азії, Кавказ і Північне Причорномор'я, північні регіони Африки та ін.), що змушували монархів ледь не всіх європейських держав постійно враховувати «османський» фактор у своїй політиці. Надзвичайно потужний вплив, який справляли османи на розвиток європейської цивілізації, значною мірою й зумовив стійкий інтерес дослідників до проблем розбудови збройних сил Османської імперії, котра весь час її існування залишалась центральною віссю усього державного організму османів.

Ядро османської армії творили регулярні війська *капікулу* (букв. – «раби монаршого порога») – власне султанська гвардія, до складу якої хоча й входило кілька родів військ, але її стрижень складали яничари. Отож не дивно, що у подальшому в центрі уваги більшості дослідників опинився саме яничарський корпус, зокрема процес його створення, а також особливості проходження служби яничарами та їх вплив на перебіг суспільно-політичних процесів у імперії¹. У цих статтях містились і окремі дані про *аджемі огланів (огланлар)* (букв. – «ненавчені хлопці, новобранці»), які тим не менш не давали можливості відтворити цілісну картину розвитку цього підрозділу османської гвардії.

Публікація трактату невідомого автора з історії та організації яничарського корпусу, перекладачем та упорядником якого виступила відома дослідниця історії османів І.Петросян, суттєво розширила уявлення дослідників про особливості функціонування як яничарського корпусу, так і джерел його комплектування². Про місце і роль аджемі огланів фрагментарно згадувалось в узагальнюючій праці «Османська імперія. Класична доба 1300-1600», проте автор цієї праці не ставив собі за мету докладне вивчення цього специфічного інституту Османської імперії³. На рубежі століть увага більшості дослідників була прикута до вивчення різних аспектів життєдіяльності яничарського корпусу, у т.ч. й до деяких обставин жит-

© Срібняк Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія».

тедіяльності новобранців в османській армії⁴. У турецькій історіографії одним з перших до вивчення обставин формування та функціонування корпусу аджемі огланів звернувся І.Узунчаршили⁵, крім того, суттєвий внесок у опрацювання даної проблеми було зроблено упорядниками синтетичної праці «История Османского государства...», цілий параграф якої присвячений аналізу обставин функціонування цього корпусу⁶.

* * *

Виникнення інституту аджемі огланів було зумовлено потребою своєчасного поповнення лав війська капикулу і, насамперед, яничарського корпусу. Встановлення точної дати його створення становить певні труднощі з огляду на брак джерел, проте можна припустити, що *оджак*⁷ аджемі огланів був створений кількома роками пізніше від сформування перших яничарських підрозділів у 1362 р., які первісно комплектувалися з числа полонених християн, захоплених під час військових експедицій османів на Балканах. Але вже невдовзі було запроваджено практику рекрутування підданих султана за системою *девширме*, коли з родин християн примусово вилучались підлітки від 14 до 18 років (інколи і молодшого віку) для проходження ними у подальшому служби у складі війська капикулу, але лише після кількарічної попередньої підготовки, під час якої відбувались їх ісламізація та потурчення. Деякий час ці дві системи поповнення війська капикулу використовувались паралельно, проте вже починаючи з другої половини XV ст. практика *девширме* застосовувалась тільки в тому випадку, коли османи захоплювали незначну кількість полонених і тому не могли забезпечити всіх потреб яничарського корпусу в його поповненні. Таким чином набір *девширме* проводився нерегулярно, а його обсяги цілком залежали від потреб поповнення яничарського корпусу і встановлювались ще до його початку⁸.

Аджемі оглани набирались як в європейських, так і в азіатських володіннях Османської імперії, причому вербувальники (з числа яничар) намагались відбрати юнаків середнього і вище середнього зросту, гарної статури, фізично розвинутих і з правильними рисами обличчя. Всі видатки (на одяг – червону накидку і гостроверхий ковпак такого ж кольору, а також на харчування під час подорожі до Стамбула)⁹ покривались за рахунок місцевого населення там, де відбувався набір *девширме*. Групами по 100, 150, 200 осіб відібрані юнаки доставлялись до Стамбула, де вони два-три дні відпочивали, після цього в резиденції яничарського аги новобранці проходили ретельну перевірку шляхом звіряння записів у спеціальних реєстрах *ешкаль*, і після проведення обряду обрізання (що фактично означало прийняття ісламу) новобранців зараховували до корпусу аджемі¹⁰. Найміцніших та фізично розвинутих хлопців вписували до корпусу бостанджі юнаків, з правильними рисами обличчя, відповідною статурою і високими розумовими здібностями відправляли до палацу (їх називали *ич оглани*)¹¹. Значну частину з їх числа становили т.зв. *потураки* (букв. «потурчені»), які набирались з мусульманських сімей тих боснійців, що добровільно прийняли іслам після завоювання Мегмедом II Фатігом Боснії. Ця категорія аджемі огланів не підлягала обряду обрізання, разом з тим командування яничарського корпусу дбало про те, щоб діти боснійців не змішувались з іншими мусульманськими підлітками.

Перший підрозділ (оджак) аджемі огланів був створений заходами у Геліболу¹² (Галліполі) – місті на європейському березі Дарданелл (Чанаккале), де ще за часів Орхан-бея (1326 – 1359) нашвидку навчали полонених, після чого їх вливали до османського війська з платнею два акче¹³ на день. За часів правління Мурада (1421 – 1451) найміцніші аджемі оглани цього оджаку використовувались як веслярі на галерах, котрі перевозили турецькі війська через протоку в обох напрямках між Ляпсеці, Чардаком¹⁴ і Галліполі. Їх платня становила одне акче, через 5 – 10 років такої служби та за умови опанування турецькою мовою ці аджемі оглани переводились до яничарського корпусу¹⁵. Спочатку галіполлійським оджаком аджемі командував ага корпусу (*аджемі оджаги агаси*, який після створення стамбульського оджаку огланів став називатись *галіболу агаси*). Йому підпорядкову-

валось 8 бьолуків аджемі, якими командували *чорбаджи*¹⁶. Кількість новобранців у цьому оджаку становила 400 – 500 чол.; за кілька років служби ці аджемі оглани поступово (за рекомендацією аги) переводились до корпусу яничарів, а до оджаку відряджались нові партії огланів після їх ісламізації в турецьких родинах.

Ще один оджак аджемі огланів був заснований Мегмедом II Фатігом у 1453 р. відразу після здобуття ним Константинополя. Юнаків, які потрапили до його складу, називали ще *торба огланами* (або *шаді* чи *шеді*), всі вони перебували на казарменому становищі. Заміщення вільних вакансій в оджаку відбувалося шляхом відрядження на службу тих юнаків, які відбули кількालітній термін підготовки в різних військових структурах османської армії або працювали у господарствах османських сановників (селян) Анатолії як прості робітники; дехто з цих юнаків міг проходити службу на флоті простим веслярем або кухарем в армійських частинах.

Існував особливий ритуал зарахування до стамбульського оджаку аджемі – всіх новобранців ставили перед *ода* в одну шеренгу згідно з віком, після чого кожен оглан, ім'я якого вносилось у реєстр, проходив повз *одабаши*¹⁷, отримуючи від нього несильний удар палицею в потилицю. Це було символічне нагадування про необхідність дотримання дисципліни та слухняного виконання всіх наказів яничарських командирів. Після цього оглани розподілялись по казармах, а ага яничарів засвідчував своєю печаткою імена новачків та номери їх ода, також офіційно вносив їх до списків на виплату платні. В такий спосіб новобранці потрапляли до однієї із 34 стамбульських орта аджемі огланів, кожна з яких розташовувалась в окремій ода. Кількість стамбульського оджаку аджемі постійно зростала – спочатку їх було 3000 чол., у XVI ст. їх число збільшилось до 8-9 тис., а на початку XVIII ст. досягло 10 тис. чол.¹⁸ У зв'язку з постійним збільшенням кількості аджемі огланів у столиці для них було збудовано цілий комплекс приміщень різного призначення: казарми з плацом для ладувань, мечеть, лазню, в'язницю (*зіндан*).

Торба огланів інтенсивно використовували на різних роботах як у самих казармах, так і поза їх межами. Молодші оглани прибирали та ремонтували ода, більшість же новобранців працювали в мануфактурних майстернях, на дров'яних складах, у закладах державної митниці; інші (т.зв. *балтаджи*) – заготовляли дрова для ogrівання взимку султанських палаців¹⁹ та резиденції великого візира, доглядали султанських коней та готували їжу для його собак, випікали хліб. Значна частина аджемі огланів працювала в столиці на різних громадських (насамперед – ремонтно-будівельних) роботах, отримуючи за це один акче на день²⁰. Наскільки активно використовувались аджемі оглани на цих роботах, засвідчує хоча б той факт, що під час будівництва мечеті Сулеймана I в Стамбулі у 1550 – 1557 рр. вони становили 40% її будівельників²¹. Крім того, вони виконували і вартову службу в столиці під час відсутності там яничарів. Але перед тим, як приступити до праці або служби, значна кількість аджемі спочатку відряджались на сільсько-господарські роботи у маєтках османських сановників або тюркських селян, де власне проходив перший етап їх ісламізації.

Загальний провід над аджемі огланами в Стамбулі, як зрештою над усіма новобранцями у війську капикулу, належав яничарському азі (командувачеві корпусу), але через його переобтяженість справами безпосереднє командування стамбульським оджаком огланів здійснював *істамбул агаси*. До кожної орта аджемі огланів призначався *аджемі чорбаджи*, який виконував функції начальника орта та був також старшим офіцером в орта яничар. 1-а орта, яка ще називалась бьолук аги, в організаційному відношенні поділялась на 9 відділень (в її складі перебувала значна кількість новобранців) та безпосередньо підпорядковувалась істамбул агас.

За вишкіл аджемі огланів та їх розподіл до подальших місць служби відповідали два старші яничарські офіцери – румелійський та анатолійський аги, причому юнаків, набраних в Анатолії, доручали румелійському азі, а вихідців з Румелії – анатолійському. Фактично вони виступали заступниками стамбульського аги, але, оскільки

останні здебільшого перебували в провінції, найвпливовішим офіцером після істамбула агаши був кетхюда, який постійно перебував у столиці та був найкраще обізнаний зі станом справ у кожній з орта огланів. До числа старших офіцерів корпусу належав і чавуш, якому підлягали ашчибаші (вони контролювали виконання новобранцями вартової служби). За дисципліну в корпусі відповідав *мейдан кетхюдаси (мейбанбаші)*, який мав право накладати на аджемі огланів дисциплінарні покарання, щоправда, для цього йому треба було отримати згоду одабаші та чорбаджі тієї орта, до складу якої належав порушник дисципліни.

Як уже зазначалось, аджемі оглани отримували за свою службу визначену суму, яка видавалась раз на три місяці на плацу біля казарми впродовж трьох днів. Ці кошти частково витрачались на придбання продуктів, з яких оглани готували собі їжу в казармах; натомість ті ж із новобранців, котрі працювали в палацах, отримували все необхідне з палацової кухні. Ще за Мегмеда Фатіга аджемі оглани почали отримувати гроші для пошиття однострою (*чуха параси* або *йака харджи*, букв. «видатки на комірць»), а крім того, вони отримували кожного року два комплекти одягу (*серпуш* конічної форми жовтого кольору на голову, *капут* – шинель, халат *долома* з гудзиками до пояса, оперізувались оглани *кушаком*, до якого кріпився невеликий кинджал). Окремо їм видавались кошти на придбання взуття – *адет-і зерпуль* («право на дрібні видатки»), що було запроваджено за часів правління султана Сулеймана Кануні. Раз на рік аджемі огланам виплачувались із державної скарбниці кошти *йаи [харджи]* (видатки на лук, 30 акче), які, вже судячи з назви, призначались для придбання лука і стріл. Нарешті, огланам щорічно видавались очеретяні циновки, якими застелялась підлога казарми.

Вважалось, що після 5 – 10 років такої важкої служби, покликаної привчити юнаків до суворого та наповненого труднощами життя, аджемі оглани будуть уже цілком підготовленими до зарахування в корпус яничарів. Процедура переведення огланів називалась *каптя чикма* («вихід до воріт») або *бедергях* і відбувалась тоді, коли треба було заповнити вільні вакансії в яничарському корпусі або в разі потреби його збільшення перед початком воєнних дій. Ага яничар звертався з відповідним поданням в диван, на якому й приймалось рішення про поповнення яничарського корпусу. Як правило, переводили найдосвідченіших аджемі огланів, яким видавалось по дві золоті монети для облаштування на новому місці. Ще одним джерелом поповнення яничарського корпусу були *чикма* з оджаку бостанджи, які після кількालітньої роботи в палацових садах також могли бути зараховані до складу яничарів, отримуючи при цьому одноразову грошову допомогу²².

З цього часу вчорашні аджемі оглани мешкали в казармах яничарського корпусу та займались майже виключно несенням охоронної служби та військовим навчанням, а також брали участь у походах. Але на цьому їх випробування не закінчувались – молоді яничари (*хізметкяри* або *караколлукчу*) мали прислужувати досвідченим воякам ода (прибирали в казармі, прали, заготовляли дрова, запалювали лампи). У мирний час хізметкяри виконували всі доручення заслужених яничарів та фактично потрапляли до них у залежність, а у воєнний – молоді вояки, крім усього іншого, мали встановлювати намети, дивитись за верблюдами, стерегти спорядження. Під час битви новачки мусили йти попереду орта, виказуючи свою хоробрість з тим, щоб з часом посісти становище досвідченого яничара.

Слід відзначити, що труднощі військової служби загартовували дух і тіло аджемі огланів, і до гвардійських підрозділів потрапляли готові до найтяжчих випробувань юнаки, цілковито віддані ісламу та своєму верховному правителю (султану), які до того ж у своїй масі були добре навчені вправлятися з різними видами зброї. Частина з них оволодівала різними військовими ремеслами, досягаючи з часом справжніх висот у своїй професії (гармаші, зброярі, сапери тощо). Найталановитіші з числа аджемі (іч оглани) засвоювали знання з різних наук та могли пізніше посісти вищі державні посади (до великого візира включно). Отже, можна стверджувати, що ос-

манам вдалось створити досить ефективну систему комплектування своїх гвардійських частин, а також забезпечити підготовку урядовців до заміщення різних державних посад через інститут аджемі огланів.

1. Див. зокрема: *Петросян И.Е.* К истории создания янычарского корпуса // Тюркологический сборник. 1978. – М., 1984; *она же.* Янычарские гарнизоны в провинциях Османской империи в XVI-XVII вв. // Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы: Сб. статей / С.Ф.Орешкова (отв. ред.). – М., 1986; *она же.* Янычарский корпус в конце XVI – начале XVII века и первая попытка военной реформы в Османской империи // Восток. История и культура. (Ю.Петросяну к 70-летию со дня рождения) / Под ред. И.Петросян, Е.Резвана, Э.Темкина. – СПб., 2000.

2. Мебде-и Канун-и Йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса) / Изд. текста, пер. с тур., коммент. и указ. И.Е.Петросян. – М., 1987.

3. *Иналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / О.Галенко (пер. з англ.). – К., 1998. – С.94-96.

4. *Савицкий В.* Корпус янычар. Образование, организация, комплектование и командный состав в XIV-XVI вв. // Цейхауз. – М., 1999. – № 9; *Сергеев В.* Янычары. Меч ислама: искусство войны начала XIX в. нашей эры. – Ростов-на-Дону, 2000; *Введенский Г.* Янычары. История, символика, оружие. – СПб., 2003; *Срібняк І.В.* Янычарський корпус османської армії (1362 р. – кінець XVI ст.): організація, структура, командний склад // Україна у Центрально-Східній Європі. – К.: Інститут історії НАН України, 2010. – Вип.9 (в друці); *він же.* Військо капикулу в Османській імперії: особливості формування, організаційна структура, номенклатура офіцерських посад // Українська орієнталістика: Зб. наук. праць викл. та студ. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» і Київ. нац. лінгв. ун-ту / Гол. ред. І.В.Срібняк. – К., 2009-2010. – Вип.4-5 (в друці); *він же.* Оджак янычарів у структурі османської армії. – К., 2010. – 18 с.

5. Див.: *Uzunsoğöz İ.H.* Osmanlı Devleti Teekiltvandan Karəkulu Ocaklara. – Ankara. – 1984.

6. История Османского государства, общества и цивилизации: в 2-х т. / Под ред. Э.Ихсаноглу. – М., 2006. – Т.1: История Османского государства и общества. – С.264-273.

7. *Оджак* – сім'я, вогнище (родинне). Кожен рід війська у складі корпусу капикулу творив окремий оджак (корпус). Крім вже згадуваних корпусів аджемі огланів і янычар, існували оджаки кінної гвардії (*саварі* або *капикулу саварілері*), гармашів (*толчу*), гарматної обозної служби (*топ арабаджи*) і зброярів (*джебебджи*). Деяко пізніше були сформовані ще два допоміжні підрозділи – оджаки саперів (*лягидджи*) і бомбардирів (*хумбараджи*). Див.: *Клейнман Г.О.* Армия и реформы. Османский опыт модернизации. – М., 1989. – С.146.

8. *Петросян И.Е.* К истории создания янычарского корпуса... – С.196.

9. У кількісному відношенні цей податок (*хічат баха* або *кул акчесі*) становив спочатку 90-100 акче, збільшившись з плином часу втричі, а в XVII ст. – вже в шість разів.

10. Всі зарахування до складу стамбульського оджаку аджемі здійснював заступник янычарського аги (*кетхюдаси*), до корпусу бостанджи – його командувач (*бостанджибаши*).

11. *Иналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / Олександр Галенко (пер. з англ.). – К., 1998. – С.89.

12. Остаточо було захоплене турками у 1376 р.

13. Акче (тур.) – срібна монета розміром 12-14 мм, що перебувала в обігу в Османській імперії та на момент своєї появи в XIV ст. важила 1 грам (за іншими даними – 1,2 грама) – *авт.*

14. Населені пункти на азійському боці Дарданельської протоки, в яких збирались османські війська в очікуванні свого перевезення на європейський континент.

15. *Шамсутдинов А.М.* Проблемы становления Османского государства по турецким источникам XIV-XV вв. // Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы: Сб. статей / С.Ф.Орешкова (отв. ред.). – М., 1986. – С.35.

16. Янычарський офіцер, як правило – командир орта в корпусі янычарів.

17. Старший офіцер в янычарській казармі (*ода*).

18. История Османского государства, общества и цивилизации... – С.270-271.

19. Аджемі оглани працювали в Топкапі, Старому, Галатському і Андріанопольському палацах, а також у палаці Ібрагім-паши.

20. Через знецінення акче щоденна плата за службу аджемі огланам поступово збільшувалась, досягнувши у XVIII ст. 7,5 акче.

21. Мебде-и Канун-и Йеничери... – С.201.

22. История Османского государства, общества и цивилизации... – С.271-273.

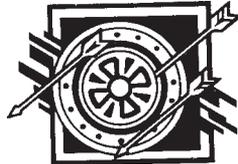
В статтє аналізується специфика комплектования корпуса новобранцев (аджеми огланов), которые перед зачислением в состав османской дворцовой гвардии в течение нескольких лет использовались на различных общественных работах, исполняли охранную службу, находились в качестве вспомогательного персонала на флоте и в армейских подразделениях. Большая часть аджеми огланов направля-

лась на пополнение янычарского корпуса, наиболее способные из них могли занять высшие государственные должности в Османской империи.

Ключевые слова: аджеми огланы, Османская империя, корпус капикулу, янычары, ода.

In the article it is analyzing the peculiarities of reinforcement of the recruits' division (adzhemi ohlans) that during some years before joining the Ottoman palace guard being engaged in social workes or being on duty as the bodyguards, as well as served in the Ottoman Navy and Army. After that the main part of the recruits were sended to the janissary's division, while the most capable of them could occupy the supreme state posts in the Ottoman Empire.

Key words: adzhemi ohlans, the Ottoman Empire, kapikulu division, janissaries, barracks.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94(477)

ЛИСТИ П.М. ЖОЛТОВСЬКОГО ЗІ ЗГАДКАМИ ПРО ЧЕРНІГІВЩИНУ (Підготовка до друку, коментар Інни Тарасенко)

На початку грудня 2010 р. минула 106-а річниця з дня народження видатного українського вченого-мистецтвознавця Павла Миколайовича Жолтовського. А у серпні 2011-го буде 25 років з дня смерті цієї непересічної людини і невтомного дослідника (1904-1986). Його творчий доробок і життєвий шлях тільки за роки незалежності були належно оцінені сучасними дослідниками. Хоча основну частину життя Павло Миколайович провів на Харківщині та Львівщині, тим не менш Чернігівщина також була у полі зору дослідника.

Народився П.М. Жолтовський у селі Мислятин Ізяславського р-ну на Хмельниччині у родині священика. Тут отримав початкову освіту. По закінченні середньої школи у 1921 р. став учителем сільської школи на Волині, поблизу Шепетівки. Та допитливий молодій людині було замало викладати у школі, його самого манили наука, пошуки, історія, археологія. Відвідуючи Волинський науково-дослідний музей (нині Житомирський краєзнавчий музей), молодий Жолтовський познайомився з його співробітниками. Серед них найповажнішим був видатний український етнограф, народознавець, фольклорист, активний учасник «Просвіти», один з перших теоретиків етнографічної музейної справи Василь Григорович Кравченко (1862 – 1945). На той час В.Г. Кравченко працював завідувачем етнографічного відділу музею. Водночас викладав на Житомирських вищих педагогічних курсах та в Житомирському педагогічному технікумі. Крім того, займався вихованням музейних кадрів та учених-музеезнавців, залучаючи до дослідницької роботи сільських учителів, студентів і просто ентузіастів. Таким чином Жолтовський увійшов у коло учнів видатного етнографа. Протягом кількох років Жолтовський обстежував навколишні села, записував етнографічні матеріали, фольклор, займався самоосвітою, отримуючи підтримку від працівників музею. Саме Василь Григорович скерував інтерес молодого хлопця в науці, а крім того, завдяки саме йому Жолтовський отримав запрошення до Харківського художнього музею на роботу у 1925 році як молодий і талановитий дослідник. Саме з цього моменту починається довгий, важкий, але плідний шлях Жолтовського в науці.

Ставши працівником Харківського музею давньоукраїнського мистецтва, з 1926 р. Музей українського мистецтва, яким керував видатний український мистецтвознавець Стефан Андрійович Таранущенко, Жолтовський віддався повністю роботі. Головне завдання музейного працівника Таранущенко вбачав у зборі і рятуванні безцінних витворів українського декоративно-ужиткового мистецтва і архітектури для нащадків від повного знищення. Протягом 1920 – 33 рр. Таранущенко організовував науково-дослідні експедиції по різних куточках України. За завданням музею П.М. Жолтовський брав участь у цих експедиціях, описі і каталогізації знайдених експонатів, матеріалів і т.д.

У фонді № 15 Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Рильського зберігаються листи молодого науковця П.М. Жолтовського до свого вчителя В.Г.Кравченка. Загальна кількість – 44 листи. Написані протягом 1925 – 1937 років і передані у фонд сином В.Г.Кравченка Михайлом.

Тут ми наводимо ті листи, де П.М. Жолтовський розповідає про свої мандри і згадує Чернігівщину.

У листах Жолтовського до Кравченка відбилася тривога за цінні старожитності, пам'ятки архітектури, які гинуть і руйнуються. Відчувається присмак радянського повсякдення, свідчення бездіяльності і байдужості музейних працівників як результат репресій в історико-музейній справі. Є в листах і радість від виконаної роботи, і захват від відкриття, й енергія, і невтоленна жага нових знань. У листах є багато цікавого біографічного матеріалу. Знаючи нелегку долю вченого (звинувачення у націоналізмі, ув'язнення), можна було б подумати, що в листах десь може просочитись гіркий настрій або сум за втраченим. Але автор дуже м'яко і спокійно описує, не вдаючись до подробиць, свої життєві поневіряння і негаразди. Можливо, жалюючи старого вчителя. І навіть у суворі 30-і роки знаходить для себе заняття і відкриває нові обрії, здобуває нову спеціальність, вивчає французьку та англійську мови. «Все-таки побачив життя таким, яким воно є», – робить свій висновок.

Листи подано згідно з правилами тодішньої орфографії. У квадратних дужках розкрито скорочення, підпис Жолтовського подано курсивом.

№ 1

«Вельмишановний Василь Григорович!

Через Ненадкевича я довідався, що Ви вже вільні. Як ми з Степаном Андр.[ій-овичем] і вважали, що Ваш арешт був прикрим непорозумінням так воно і на ділі вийшло. Від Ненадкевича я чув, що Ваша енергія, Ваш запал до наукової роботи від цього не постраждав. А це звичайно головне.

В нашому музеї все більш-менш по-старому. Все теж «прокляте» питання з приміщенням. Хоч виставки ми вже робимо. Зараз у нас стоїть виставка робіт художника–етнографа Мартиновича (путівник до цієї виставки я Вам надіслав.)

Всі ми збираємось на довгі літні подорожі по Україні. Треба збирати, збирати і збирати. Бо все гине, гине і гине. Чого за ці 2-3 роки не встигнемо годі вже буде надолужити.

Я персонально ще до того заходився екстерном здати за музейним відділом Київського художнього інституту. Треба мати якийсь диплом. Першу партію зачетів здаю цієї весни.

Ст.[епан] Андр.[ійович] щось хворий на грип. Все дома сидить. В Харкові готується до друку 2-й музейний збірник. Буде там і моя стаття чи про «воти»(?) чи про «мистецтво Полісся»

Весною (в травні) я вирушаю на дослідження Чернігівщини, а потім і на Волині з Поділлям побуваю. В Українці чи певніше в вищих сферах розв'язують Вашу справу з музейною посадою.

З щирою повагою П. Жолтовський

3/IV 30 р.»

ІМФЕ, Ф., 15-4/282, арк. 91– 91 зв.

№ 2

«Вельмишановний Василь Григорович!

На початку вересня ми з Чукиним закінчили обстеження Чернігівщини. Тепер оце 2-й місяць досліджую містечкову архітектуру Поділля (це по завданню і на кошт Укр.[аїнського] Комітета по охороні пам'яток культури). Робота надзвичайно цікава і цілком по мені. Був я у Вінниці, Літині, Ляличові, Меджибожі, Проскурові, Черноострові, Сатанові, Городку, Смотричу, Лянцкоруні, Оритинині, Кам'янці, понад Дністром від м. Китайгорода до м. Калюса у Могилеві Под.[ільсько-му], Яришеві, Озаринцях, а це пишу в Барі. Багато вже об'їздив, а більше обходив, а залишається ще чимало. Вже 4 місяці минуло як виїхав я з Харкова і ще з добрий місяць мандруватиму. Зовсім циганом зробився. Отже 1930 рік кращий рік мого життя.

Тепер я можу з певністю сказати, що 50% нашої Наддніпрянської України я бачив власними очима. За це літо проїздив по Чернігівщині та Поділлі 1000 –1500

верст та пішки пройшов верст з 1000. Фотографій також біля 1000 зробив. Річей для музею збрали багатенько і серед них є чимало рідких і цінних.

Ото так я Василь Григорович зараз живу. Через мої мандрівки послабли мої зв'язки і з рідними і з Харковом. Листуватися зі мною досить важко тепер. І через це я не знаю як пристроївся і де працює мій новонароджений родич Вася Обаріус і взагалі, що там в Харкові робиться. Сподіваюсь у Брацлаві одержати докладну кореспонденцію.

А поки всього ліпшого. Ваш *П. Жолтовський*
м. Бар на Поділлі
19/X 30 р.»
ІМФЕ, Ф., 15-4/282, арк. 92, 93

№ 3

«Вельмишановний Василь Григорович!

Давно, дуже давно не писав Вам. То в мандрівках був, а як повернувся то не бачучи світу божого копався і розбірав в тих 1200 фотографіях та 150 креслень що зроблені були під час літніх подорожів. Цієї роботи мабуть ще на місяць вистарчить. Матеріал, зібраний колосальний, треба його привести хоч до полусировинного вигляду. Обходив і об'їздив за минуле літо разом з Чукиним майже всю українську Чернігівщину і 40 містечок Поділля. На Поділлі ми досліджували містечкову архітектуру.

Вашу листівку (новорічну) я звичайно одержав давно. Але не відповідав досі, бо мені було соромно за Вашу камізельку, яку я так давно не посилав. У нас бачте с поштою тепер заморока. Треба посилки аж на вокзалі в головному почтамті здавати. Ну от і об'явився. А тепер вже напевне Ви посилку одержали і моє сумління спокійне.

Проживаю по-старому на Котляревській та навітуюсь до сестри, що живе разом з Васею Обаріусом на барачному. Іван Васильович ще літом виїхав до Караколу і там в околицьніх селах працює здається по кооперативній роботі. Почуває себе очевидно самотньо і пригнічено. Хоч по правді сказати мені незрозуміло чого він там залишається досі і не повертається назад. Йому і тут було б місце і краще. Вася весь час служив тут у Харкові в меліортресті, а оце тепер з тиждень тому його вислали на роботу до при харківського радгоспу. Він там працює і наїздить до Харкова. Степан Андрійович все по-старому, але що його здоров'я не важливе.

На весні треба складати мені екстернатські іспити в Київському художньому інституті. Я тепер і готуюся до цього. Отже роботи вистарчає. Кручусь як то кажуть помаленьку.

Вітаю Вас і Олімпіяду Михайлівну.
10/II 31 р. Ваш *П. Жолтовський*
ІМФЕ, Ф., 15-4/282, арк. 95

№ 4

«Вельмишановний Василь Григорович!

Місяць тому написав Вам листа де запитував за Вашу думку відносно прийняття Вашого вихованця Іщенка на службу до нашого музею. Очевидно Ви цього листа не одержали. Отже, напишіть, Василь Григорович про нього і якщо чоловік підходящий, то з нового року візьмемо його на посаду. Я недавно повернувся з подорожі Був у Києві, Чернігові, Житомері, Бердичіві. У Київському худ. Інституті я вже закінчив складати зачети. Може скоро видадуть диплом. У нас в музеї поки нічого нового нема. Жиємо по-троху. Ходимо на заняття інституту мат.[еріальної] культури.

Вітаю Вас та Олімпіяду Михайлівну.
Ваш *П. Жолтовський*.
22/XII 31 р.»
ІМФЕ, Ф., 15-4/282, арк. 96

№ 5

«В.[ельми] Шановний Василь Григорович!

Довгенько якось не писав Вам. За це мушу повинитись. Я недавно повернувся з великої подорожі в якій пробув більш 2-х місяців. Маршрут був такий Харків – Чернігів – Київ – Катеринослав – Дніпрові пороги – Олександрівськ-Нікополь – бувш.[і] Січи запоріжські – Херсон – Миколаїв – Одеса. З Одеси морем поплив до Криму в Севастополь. З Бахчисарая до Судаку пройшов пішки. Після з Керчи поплив до Новоросійську, а з нього через Дербент, Баку поїхав до Тифлісу. Звідти по військово-грузинській дорозі повернувся до Харкова. Подорож були велика, я мав нагоду побачити силу цікавого. Одних музеїв я оглядів щось 30. Досить гарно придивився до античної та першохристиянської культури Черноморського узбережжя, гарно ознайомився зо всіма збірками що стосуються Запоріжжя, трохи приглядився до культури східної (татари, Азербайджан). Безумовно що глибоких та ґрунтовних знань я не одержав но порівнююче ця поїздка дала мені дуже багато. Крім того в цій подорожі знайшла вихід моя страсть до мандрівок й потреба провести два літніх місяці поза межами Харкова – міста як Вам відомо літом зовсім непривабливого. Грошей мені «з економією» вистарчило. Квиток на поїзд у мене був пільговий на 50%, ну а харчи звичайно мало де дорожчи від Харкова, а часто й дешевші. Найбільше уподобавсь мені Кавказ – це поїстині прекрасна і найцікавіша зі всіх боків країна. При першій слушній нагоді необхідно буде поновити туди свій візит.

Всю зиму й весну я як службовець укр. Коміт.[ет] по охороні памяток культури займався в Укрнауці. В музеї бував через день, а часом тільки по вечорах. Каталогізація нашого музею іде до кінця. Зараз я роблю перші кроки до укладення каталогу рукописам нашого музею. Але скоро, десь у другій половині вересня я мушу знов їхати додому на призив до військової служби, згідно торішній відстрочки. Що з цього вийде не знаю.

З наших новин треба зазначити слідуєче. Соцмузей розформовується. З його фондів йому залишаються тільки що належать соцмузею в вузькім розумінні цього слова. Експонати археологічні будуть передані до музею археологічного, по укр. мистецтву до нашого. З річей мистецтва російського та світового, а також з історичних (бувш. [ий] Харківський університетський музей, що ліг в основу соцмузею у 22 р.) організується знову Центральний Історично-Мистецький музей, який й займе теперішнє приміщення соцмузею.

Для соцмузею й музею нашого вирішено підшукувати помешкання. Ми значить й надалі існуватимемо самостійно. Взагалі Харківський соцмузей що так багато торік робив шкод різних нині розбитий майже на голову.

Степ.[ана] Андрійовича зараз нема у Харкові. Він у себе в Лебедині провадить обміри архітектурні. Від Пруса часом одержує листівки.

Ваш П. Жолтовський»

ІМФЕ, Ф. 15-4/282, арк.115. Без дати

№ 6

«Дорогий Василь Григорович!

Прислала мені сестра Вашу адресу і я дуже радий, що можу Вам написати після 3-х з гаком-річної перерви. Після того, як я розсчитався з московським каналом (квітень минулого року) я приїхав до батьків у Житомир. Пробувши там із місяць і не змігши піде влаштуватись на роботу (через своє таке не блискуче «реноме») я звернувся до Києва в музей Українського Народного Мистецтва, що проводив тоді виставку укр.[аїнського] мистецтва у Москві. При цій установі я і працював по різним дорученням позаштатно місяців із 4 (до жовтня) тоді побував у Полтаві, Чернігові, Харкові та ще деякім місцям добуваючи різні старовинности. Треба сказати, що тепер на Україні нема жодного фахівця по українській феодальній старовині, а пам'ятки руйнуються посиленім темпом. На щастя мені потрапило забрати до Київського музею знамениту Сулимівську Покрову з козацькими стар-

щинами, яку я виволік зі зруйнованого іконостасу. Пощастило забрати кіоти з відомої Березнянської церкви і ще дещо зробити. Але жити мені в Києві не можна було, начальство перестало мене терпіти через «бдительность» і довелося шукати інших країв. Я поїхав у Ташкент. Багато за цей час я відтоптав порогів поки якимось пристроївся. Спочатку працював чертежником у хлопковому інституті, а тепер працюю нештатно за умовою у тутешньому комітеті по охороні пам'яток старовини. Роботою цією дуже задоволений, вона інтересна і по моєму фаху. Зараз вивчаю матеріали по архітектурі Самарканда, Бухари та інших середньоазіатських міст. Якщо тут мене залишать і далі на роботі, то поїду в експедиції. З матеріального боку також не зле платять 450 на місяць. Найшов собі кімнату поки що не окрему, а на пару. Одним словом на сьогодні моє становище зо всіх боків задовольняюче. З науковою роботою мені важче. Треба починати з самого початку. Якщо мені дадуть скласти архітектурну мапу Узбекистана, то я зможу зразу увійти в тему і через якийсь рік буду кваліфікованим орієнталістом. Але тим часом ніяк не забуваю Україну. Зараз почалась течія за справжню науку, за справжню культуру – тому свідоцтво хоча б Пушкінський ювілей, події на історичному фронті і я певний, що настане час (на Україні пізніше, правда, чим сказати), що і моя і Ваша і багатьох інших, заплямована нині праця, стане потрібна, знайде своє місце. Зараз на Україні по музеям сиять такі неуки, або у кращім випадку такі некомпетентні люде, що на них прямо сумно дивитись. У мене на щастя збереглись усі рукописи. У 31-33 рр. я чимало дечого написав по історії укр. мистецтва і певний що цей матеріал ще вийде із под спуда.

Між іншим був у Житомирським музеї. Там зараз працює Дмитрук. Він як і усі музейці держить себе якимось пасивно, иють без ініціативи, під носом гинуть пам'ятки, а вони собі сидять нишком. Навіть прогавили «жезл от кореня Іессеева» у був. Житомирському монастирі. Ним випалили піч. Інвентар етнографічного відділу, куди Ви записували Ваші численні експонати, десь поділи і річі остались без паспорту.

Ви безперечно поцікавитесь як мені жилося у ці сумні роки. Скажу щиро, що не так погано. Жилось тісно і скудно, але не без користі. Працював я по геології, навіть здобув звання механіка-геолога, бо кінчив там геологічні курси. У всякий час, а його у мене було не мало, досить добре вивчив французьку мову, трохи обзнайомився з англійською і взагалі багато дечого прочитав. У мене у Москві є родич, він і постачав мене книжками. Коб не тая пляма на репутації, що залишила ця вся історія я навіть і не жалкував би за цим. Все-таки побачив життя таким, яким воно є. На цім і хочу поки що кінчити.

Щиро вітаю вас і Олімпіяду Михайлівну ваш П. Жолтовський
Ташкент 11/II 37.

Адреса: Ташкент Ак Курганская, № 27 кв. 4, мені.»

ІМФЕ, Ф. 15-4/282, арк. 105-106 зв., конверт адреса: «Ростов н/Д 6-я улица, № 287, Кравченко Василию Григорьевичу»

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

**«Я ДУМАВ, ЯКІ ТЕМИ БУЛИ Б ЦІКАВІ...» ПРАЦІ ГРИГОРІЯ КУРАСА,
СПОГАДИ І МАТЕРІАЛИ ПРО УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА**
/ Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів
держ. влади, органів місц. самоврядування, державних п-в, установ і орг.; упо-
ряд.: В.М. Бойко, Т.П. Демченко, І.Я. Каганова. – Чернігів:
видавець Лозовий В.М., 2010. – 80 с.: іл.

Рецензований збірник, виданий нещодавно у Чернігові, включає опубліковані у малодоступних для переважної більшості читачів американських часописах праці останніх років життя історика Григорія Кураса – нашого земляка, спогади про нього, відгуки на його передчасну смерть (некрологи).

Упорядниками видання виступили представники державних та громадських інституцій, співробітники Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (свого часу Г. Курас закінчив історичний факультет тоді ще педінституту) та Чернігівської обласної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, відданим і постійним читачем якої він був. Упорядники мали на меті вшанувати у такий спосіб пам'ять дослідника, який відійшов у кращий світ у 2008 р., ознайомити читацький загал із його доробком, розширити наші знання з історії України ХХ ст., розповісти про її активних творців.

Структурно збірник складається з передмови, трьох розділів та даних про авторів. Зміст розділів, хоча й розподіляється не пропорційно, але, на нашу думку, узгоджується із вказаними вище цілями.

Майже дві третини обсягу збірника упорядники використали для розміщення статей Г. Кураса. За винятком останньої, присвяченої долі Ладі Могилянської, усі вони вже оприлюднені. Передрук їх, як нам здається, цілком умотивований не тільки через указану на початку рецензії причину. Важливо підкреслити, що публікації Г. Кураса стосуються яскравих особистостей, що залишили більш або менш помітний, але тривкий слід в історії України. Глава УГКЦ митрополит Андрей Шептицький, історики Ілько Борщак та Василь Дубровський, геральдист, дипломат князь Ян (Іван) Токаржевський-Карашевич, державний діяч Євген Архипенко, видатні представники наукових українських кіл Михайло Могилянський і Володимир Міяковський, майор артилерії УГА Володимир Клодницький, видатний історик, громадський та державний діяч України Дмитро Дорошенко, поетеса Лідія (Ладя) Могилянська... Перед нами постають образи людей різного соціального походження, відмінних політичних переконань, несхожих доль. Багато хто з них був звинувачений в антирадянській діяльності, пройшов через тюрми, табори й заслання, інші опинилися, не з своєї, як правило, волі, далеко за межами Батьківщини. Що об'єднує їх? Насамперед, як підкреслював автор публікацій, український патріотизм, ознаки якого як визначальний фактор пастирської, громадської, наукової, літературної діяльності вищеназваних осіб зримо постають у кожному нарисі. Окрім того, на сторінках даної книги вони поєднані й постаттю біографа. На нашу думку, можна виділити деякі міркування, якими керувався Г. Курас при відборі персоналій. Так, він постійно наголошував на загальнолюдському значенні діяльності й настанов своїх героїв. Особливо це характерно для нарисів про А. Шептицького, Я. Токаржевського-Карашевича, В. Клодницького. Рятування останнім єврейського населення міста Хмільника у 1919 р. було належно поціновано й відзначено українськими діаспорними, ізраїльськими та американськими кола-

ми лише у 1960 р. Автор підкреслює скромність тодішнього офіцера, а на час вручення нагороди – священника. Він сказав, «що був лише офіцером, який виконував свої обов'язки» [С. 36] *.

Серед сильних сторін публікацій Г. Кураса треба відзначити залучення великої кількості архівних документів, матеріалів преси, статистичних даних, літературних джерел, листування. Але оскільки він писав не наукову розвідку, а нарис для популярного видання, то поєднував науковість викладу із дохідливістю та публіцистичною загостреністю формулювань. Праці Г. Кураса, написані в жанрі історико-біографічних оповідей, з виразними елементами політичної біографістики, читаються легко, матеріал сприймається з великим інтересом.

Впадає в око ще один аспект: Г. Курас, готуючи до друку на сторінках україно-російськомовних газет США свої нариси, очевидно, прагнув привернути увагу до тих діячів, які упродовж десятиліть залишалися не поцінованими, не дослідженими, не посіли гідного місця в історії. Актуальними залишаються спостереження історика, викладені у життєписі Є. Архипенка: «З плином часу відходять не тільки люди, але й згасає пам'ять про багатьох з них, і то, на превеликий жаль, нерідко назавжди. Очевидно, наша історична пам'ять недосконала. Проте ім'я визначного українського патріота, науковця, чесної й беззастережно відданої справі відродження незалежної України людини – Євгена Архипенка вже посіло своє почесне місце в історії бурхливого ХХ століття» [С. 28].

Ймовірно, що заради відновлення історичної справедливості Г. Курас і працював так наполегливо і самовіддано, долаючи тяжку хворобу. Заслугує на відзначення і та обставина, що упорядники як додаток опублікували відгук-доповнення до статті Г. Кураса про Я. Токаржевського-Карашевича, опублікований на шпальтах газети «Свобода». Можливо, таких відгуків було й більше, але й цей, єдиний, засвідчує, що публікації історика не проходили повз увагу читачів.

Широке використання різноманітного фактичного матеріалу, високий професіоналізм у поєднанні з щирою зацікавленістю дозволили Г. Курасу створити ґрунтовні нариси про життя та діяльність неординарних особистостей, оцінити їхні досягнення і вчинки з позицій сьогодення, розширити наші знання про минуле століття.

До другого розділу рецензованого видання увійшли спогади людей із, так би мовити, чернігівського оточення Г. Кураса. Свої спомини надали однокурсник дослідника М. Федоренко, його колега по роботі у Щорській середній школі № 3 Г. Жукова, чернігівські історики С. Леп'явко, В. Бойко, Т. Демченко, співробітниця Чернігівської обласної бібліотеки Л. Студьонова.

Зі сторінок цих невеликих за обсягом текстів постає образ людини, що присвятила себе цілковито історії. С. Леп'явко, зокрема, підкреслив: «Переді мною постала людина, яка жила науковими інтересами більше, ніж усіма іншими проблемами» [С. 59]. Л. Студьонова писала про особисті враження від тривалого спілкування з Г. Курасом: «В моїй пам'яті він залишиться людиною, яка несла в собі дивовижний світ добра, працелюбства, інтелігентності, поваги до людини, дитячої сором'язливості. Важко забути його сумні очі, тихий голос, світлу енергетику, яку він випромінював» [С. 58]. Г. Жукова відзначила і його педагогічні здібності. Земляк Г. Кураса В. Бойко у своєму цікавому мемуарному ескізі показав, як вплинула на формування його фахових інтересів навіть не особиста зустріч (якої не було), а телефонні розмови з цією непересічною людиною. Т. Демченко спробувала окреслити коло наукових інтересів покійного історика, згадала про його незавершені студії.

Матеріали даного розділу створюють певну інформативну базу для розгорнутої біографічної розвідки про Г. Кураса, якщо, сподіваємося, колись до цього дійде справа.

Третій розділ «Некрологи» включає два класичних некрологи та некролог-розповідь про траурне засідання клубу «Краєзнавець» з нагоди роковин від дня смерті Г. Кураса. Автор останнього – завідувачка відділу краєзнавства Чернігівської

* Тут і далі посилання на рецензоване видання.

обласної бібліотеки І. Каганова відтворила віхи життєвого шляху історика, вказала на головні напрямки його наукової діяльності. Вона висвітлила й хід вечора, звернувши особливу увагу «на книжкову виставку, на якій було представлено велику частину наукового доробку Г. М. Кураса» [С. 75]. Великий інтерес викликає вміщений у Щорській районній газеті некролог, написаний Т. Скрипкою – хранителем фондів Архіву-музею ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США (Нью-Йорк). Автор підкреслила: «Наукова праця Г. Кураса – історика, архівознавця й краєзнавця – приклад чесного й офірного служіння українській науці. Намагаючись бути непомітним, він – один з небагатьох з так званої «четвертої хвилі» еміграції – продовжував українознавчі дослідження, не сподіваючись ні на гранти, ні на гонорари. [...] Мені доводилося бути свідком вияву щирої радості Г. Кураса, коли в результаті не раз десятигодинного перегортання масиву поживклих, крихких сторінок довоєнної періодики знаходив бодай один рядок про того чи іншого вченого. У цьому був увесь сенс його життя» [С. 73]. Літературознавець О. Федорук теж наголосив, що Г. Курас – «історик-джерелознавець із широким дослідницьким діапазоном, глибоко шанований на Сіверщині краєзнавець» [С. 76].

Отже, підбиваючи підсумок життєвого шляху вченого, автори підкресливали привабливі риси його особистості, відзначали талант дослідника, вболівали за невикористаний потенціал історика.

Інформативну цінність видання посилюють вдало підібрані світлини. Вони дозволяють унаочнити образи героїв есеїв Г.Кураса, побачити сторінки тих видань, де публікувалися його праці. Привертають увагу й фотодокументи, що ілюструють життєвий шлях історика. Хотілося, щоб до збірника увійшли й фотографії його родини.

Перша, наскільки ми знаємо, спроба на Чернігівщині вшанувати пам'ять підготовкою до друку книги недавно померлого вченого, нашого сучасника, на наш погляд, вийшла вдалою. З її сторінок постає неординарна постать справжнього інтелігента, талановитого науковця, невтомного працівника української культури, чудової людини.

Упорядникам рецензованого видання можна адресувати й деякі закиди. На наш погляд, до збірника більше б пасувала розгорнута стаття про життєвий шлях та науковий доробок Г. Кураса, аніж стисла передмова. Звичайно, що частина викладених у ній фактів збігалася з матеріалом спогадів, некрологів, але у читачів сформувалося б повніше уявлення про цю постать. Упорядники включили до книги два додатки. Здається, назрів час для збирання й системного опрацювання усього масиву різнорідних джерел, пов'язаних із життєвим шляхом та науковою спадщиною Г. Кураса.

Лідія ЛЕГЕЦЬКА

«СЛОВ'ЯНСЬКИЙ САКРУМ» ВОЛОДИМИРА ЛИЧКОВАХА

Нова книга професора Володимира Анатолійовича Личковаха *«Слов'янський SACRUM – скарбниця Європи»* є вдалою спробою розкриття культурної транс-історичності. В цьому дослідженні визначаються ментальні основи, спільні для слов'янських (перш за все православних) народів, але водночас чітко виділяються риси, специфічні саме для української культури, і навіть вужче – для культури Чернігово-Сіверщини.

Перший розділ книги *«Духовний універсалізм слов'янських народів»* носить методологічний характер. Тут показано, як загальний принцип універсалізму дає досліднику можливість рухатися по концентричних колах в обох напрямках. Або зсередини назовні, починаючи від своєї «малої батьківщини» і вписуючи її в дедалі ширший культурний контекст – всеукраїнський – слов'янський – європейський – світовий. Або ж, навпаки, рухатися ззовні всередину: усвідомити загальні світові закономірності та застосовувати їх до оцінки конкретних явищ, наближатися до концентрації змістів і значень, стиснутих в одну точку – міста, культурної постаті, навіть окремого твору. Такий підхід дозволяє подолати відчуття культурної провінційності, будь-які залізні завіси, відчутти себе громадянином світу в кращому сенсі цих слів. І водночас – не розчинитися у хвилях глобалізації, зберегти унікальність своєї духовної культури, без якої світ став би значно біднішим.

Дослідження Володимира Анатолійовича є трансісторичним. Від найглибших шарів воно йде до часів Київської Русі, коли закладалися основи християнської культури, з якими автор пов'язує формування таких образів-принципів-сигнатур, як Богородиця та Святитель Микола. Ці інваріанти проходять через подальшу історію України і, нарешті, відображаються в сучасності. Для збереження цієї унікальної традиції необхідні реставрація, музейна справа та створення пам'ятників (сама етимологія слова «пам'ятник» підказує, наскільки вони необхідні для відтворення історичної пам'яті). З іншого боку, не менш важливою є жива творчість сучасних митців, які свідомо чи несвідомо діють у культурному полі своїх предків, розкриваючи слов'янське світовідношення як «святотвідношення», в котрому особливе місце займає образ Саду, що перетворюється на Дивосад культури, який протистоїть хаосу. Важливим моментом цього процесу є поєднання філософського, релігійного та художнього аспектів духовності в єдину сферу гармонійного людського буття на основі характерного українського кордоцентризму. Така нова парадигма цілісного знання повинна привести до перетворення свідомості, до метаноїї.

Можна погодитися з висновками автора, що слов'янський світ не повинен йти до Європи – він і так є її законною частиною, а також, що нам слід думати не тільки про те, що ми можемо взяти від інших народів, а й про те, що ми можемо їм запропонувати.

Другий розділ *«Слов'янська душа української культури»* – це занурення у духовну сферу слов'янських сакральних цінностей, невід'ємною частиною якої є український сакрум, представлений духовно освяченими цінностями віри і життя, метарелігійною святістю українського буття. Тут відбувається осмислення сутності нової філософської дисципліни – етнокультурології та її методологічного фундаменту – філософії етнокультури. Через вітально-екзистенційні виміри, які знаходять вираз у таких архетипах та символічних образах, як: Природа, Край, Хутір, Земля, Дім, Сад, Жінка, Мати, Хліб, ми занурюємося у світ української культури, пізнаючи всю її багатогранність. Автор здійснює екзистенційний пошук єдиної слов'янської душі, визначаючи її сутність через кордоцентризм, софійність, романтизм, міфологізм, релігійність і містичність.

На особливу увагу заслуговує наш рідний Чернігово-Сіверський край, якому притаманна метафізика дивовижності та естетика зачарованості. Історія української культури постає перед нами як «під сигнатурою» Софії – божественної премудрості, так і «під сигнатурою» Спаса – божественної любові. Заради глибшого

осягнення суті духовного ландшафту рідного краю автор пропонує створити міжвузівський Чернігівський культурологічний центр (перші кроки до цього вже зроблені). Адже звернення до творчості сучасних митців Чернігово-Сіверської землі ще раз доводить, що вона й досі здатна народжувати непересічних, талановитих особистостей, які є гідними спадкоємцями своїх духовних попередників.

Третій розділ книги Володимира Анатолійовича має поетичну назву: **«І Слово нетлінне, і пісня, й молитва»**. Він охоплює різноманітні за жанрами праці, в яких проявлено полівекторний талант автора. Йому під силу доступно і ємко доносити культурні проблеми до широкого громадського загалу, про що свідчать його інтерв'ю провідним чернігівським ЗМІ. В основному, предметом розмов із журналістами виступає діяльність інтелігенції міста в рамках осередку «Слов'янського братства» та багаторічні традиції вшанування Св. рівноапостольних Кирила та Мефодія 24 травня, у День слов'янської писемності та культури.

Не менш цікавим жанром є рецензії, які засвідчують ступінь активності Володимира Анатолійовича як наукового опонента при захисті дисертацій з естетики, теорії та історії культури. У розділі ми знайдемо найхарактерніші рецензії, тематично узгоджені з попередніми культурологічними напрямками думки автора. Одна з робіт стосується слов'янського руху в СРСР в 1941 – 1948 рр., інша – соціокультурної ідентичності на прикладі україно-чеських зв'язків. На сторінках розділу містяться рецензії, які свідчать про дружні контакти з іноземними науковцями, наприклад, відгук на книгу професора А.Захаріаша із Жешувського університету *«Слов'янські народи щодо глобалізації»* та рецензія на збірку матеріалів сербського слов'янського форуму. Книга свідчить і про редакторський хист автора, як це помітно у вступній статті до збірника *«Русская культурологическая мысль: срез традиций и эволюции»*.

Володимир Анатолійович є плідним перекладачем, що видно із його співпраці з польською філософінею Барбарою Кригер, представленою в доповіді *«Розвиток людини в контексті еволюції біосфери»*. Сродною для автора книги є й культурно-проектна діяльність. Найяскравішими її фрагментами є проєкт фестивалю мистецтв «Український SACRUM» та концепція музею-садиби М. Костомарова в с. Дідівцях Прилуцького району на Чернігівщині.

Отже, взявши до рук книгу Володимира Личковаха, ми відчуваємо масштаб думки європейського та українського вченого, гармонійний талант якого проявився у різних взаємодоповнюючих галузях філософії та культурології. Книга адресована всім гуманітаріям, небайдужим до філософії етнокультури, – культурологам, естетикам, мистецтвознавцям, студентам, викладачам і вчителям історії, основ філософії та художньої культури, філологічних дисциплін.

Марина КАРАНДА, Олена КОЛЕСНИК, Вікторія ПУЛІНА

ЮВІЛЕЇ

ВОЛОДИМИРУ ДЯТЛОВУ – 60!

Володимир Олександрович Дятлов народився 5 січня 1951 р. у селянській родині в с. Бучки Новгород-Сіверського району Чернігівської області. У 1968 р. він закінчив Грем'яцьку середню школу і вже тоді під впливом свого діда по матері, справжнього сільського любомудра й книголюба Артема Назаровича Шевченка, захопився історією та літературою. Деякий час працював вогнеборцем на заводі "Зірка" у м. Шостка, а протягом 1970 – 1972 рр. перебував на строковій військовій службі в м. Узин, що на Київщині. У 1972 – 1977 р. В. О. Дятлов навчався на історичному факультеті Харківського державного університету імені М. Горького (зараз – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна). Значний вплив на формування його світогляду та наукових уподобань справили професори В.І. Кадєєв, С.І. Сидельников, Б.А. Шрамко, доценти Ю.О. Голубкін, А.І. Мітряєв, Л.П. Калущька. Саме на студентській лаві визначився магістральний напрям подальших студій молодого дослідника – реформаційні рухи в ранньомодерній Німеччині.

У вересні 1977 року В.О. Дятлов почав працювати на посаді асистента, а згодом старшого викладача кафедри загальної історії Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка, з яким відтоді й до сьогодні пов'язана його науково-педагогічна діяльність.

У 1983 р. у своїй alma mater В.О. Дятлов захистив кандидатську дисертацію "Реформаційний рух у містах Саксонії і Тюрингії в 1521 – 1524 рр.". У 1985 р. він одержав вчене звання доцента, у 1986 р. – відзнаку "Відмінник освіти", а у вересні 1987 р. став завідувачем кафедри загальної історії. Протягом 1982 – 1987 рр. В.О. Дятлов очолював підготовче відділення інституту. Брав активну участь у громадському житті, обирався головою профспілкового комітету і секретарем парткому вузу. У вересні 1995 р. В.О. Дятлов був призначений проректором інституту з наукової роботи і продовжував за сумісництвом працювати доцентом, а з 1998 р. – професором кафедри всесвітньої історії. У 2009 р. йому було присвоєно почесне звання "Заслужений працівник освіти України". З жовтня 2010 р. – він перший проректор Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

У 1996 р. В.О. Дятлов перебував на стажуванні у Потсдамському університеті (Німеччина), а в 1998 р. – в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, захистив докторську дисертацію "Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація (друга половина XV – перша половина XVI ст.)."

В.О. Дятлов – відомий учений, один з небагатьох в Україні фахівців-медієвістів. Загалом йому належить близько 120 наукових праць, у тому числі низка монографій та навчально-методичних посібників – "Соціально-економічне преобразование в Германии во время раннебуржуазной революции 1517 – 1525 гг." (1990), "Низшие слои населения средневекового города XV – XVI в." (1992), "Реформація и социальное призрение бедных в XVI в." (1997), "В ім'я Бога і загального добра": Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація" (1997), "Реформи і Реформація у Німеччині (XV – XVI століття)" (2010) та ін. Водночас В.О. Дятлов бере безпосередню участь у краєзнавчому русі, досліджує розвиток освіти та науки, історію німецьких колоній на Чернігівщині, книжкову старовину, церковну історію регіону.

За понад три десятиліття роботи у вузі В.О. Дятлов розробив чимало лекцій-

них курсів, які згодом передав своїм колегам, а нині викладає нову історію країн Європи і Америки, авторський спецкурс з історичної комунікології. Лекції професора В.О. Дятлова відрізняються глибиною і чіткістю викладу, ґрунтуються на розлогіму джерельному матеріалі, користуються заслуженою популярністю у студентів. Значну увагу В.О. Дятлов як проректор і професор приділяє підготовці науково-педагогічних кадрів. Четверо його учнів – А.В. Морозова, М.К. Кеда, Л.А. Павленко, А.В. Мащенко захистили кандидатські дисертації.

У 1993 р. В.О. Дятлов разом з О.Б. Коваленком підготував програму з курсу історіографії всесвітньої історії, затверджену Міністерством освіти України. В.О. Дятлов входить до складу Експертної ради з історичних наук Міністерства освіти і науки України, є головою Спеціалізованої вченої ради К 79.053.01 при Чернігівському національному педагогічному університеті імені Т.Г. Шевченка та членом Спеціалізованої вченої ради Д 26.008.02 при Національному університеті "Києво-Могилянська академія".

В.О. Дятлов очолює редакційні колегії журналів "Сіверянський літопис" та "Сумська старовина", наукового щорічника "Сіверянський архів", входить до складу редколегій інших фахових видань ("Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка", "Вісник Дипломатичної Академії України", "Література та культура Полісся"), є членом Міжнародної наукової асоціації істориків-дослідників Раннього Нового часу. В.О. Дятлов – активний учасник численних міжнародних, всеукраїнських та міжвузівських наукових конференцій у багатьох містах України (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Запоріжжя, Кам'янець-Подільський), Російської Федерації (Москва, Вологда, Іжевськ, Єкатеринбург, Волгоград), Білорусі (Гомель), Німеччини (Берлін, Потсдам).

Своє повноліття В.О. Дятлов зустрічає у розквіті творчих сил. Попереду – нові звершення і здобутки, монографії та підручники, конференції і симпозиуми, магістранти й аспіранти. І усе ж професор дедалі частіше подумки повертається у затишну країну свого дитинства і збирає матеріали для книги з історії своєї малої батьківщини...

Олександр Коваленко, Костянтин Ячменіхін

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Здано до набору 17.02.2011. Підписано до друку 24.03.2011. Формат 70x108¹/₁₆
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyr., Journal Sans.
Ум. друк. арк. 7,75. Обл.-вид. арк. 10,85. Тираж 800 прим. Зам. 0012.

Віддруковано Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

тел. (0462) 972-661

www.lozovoy-books.cn.ua